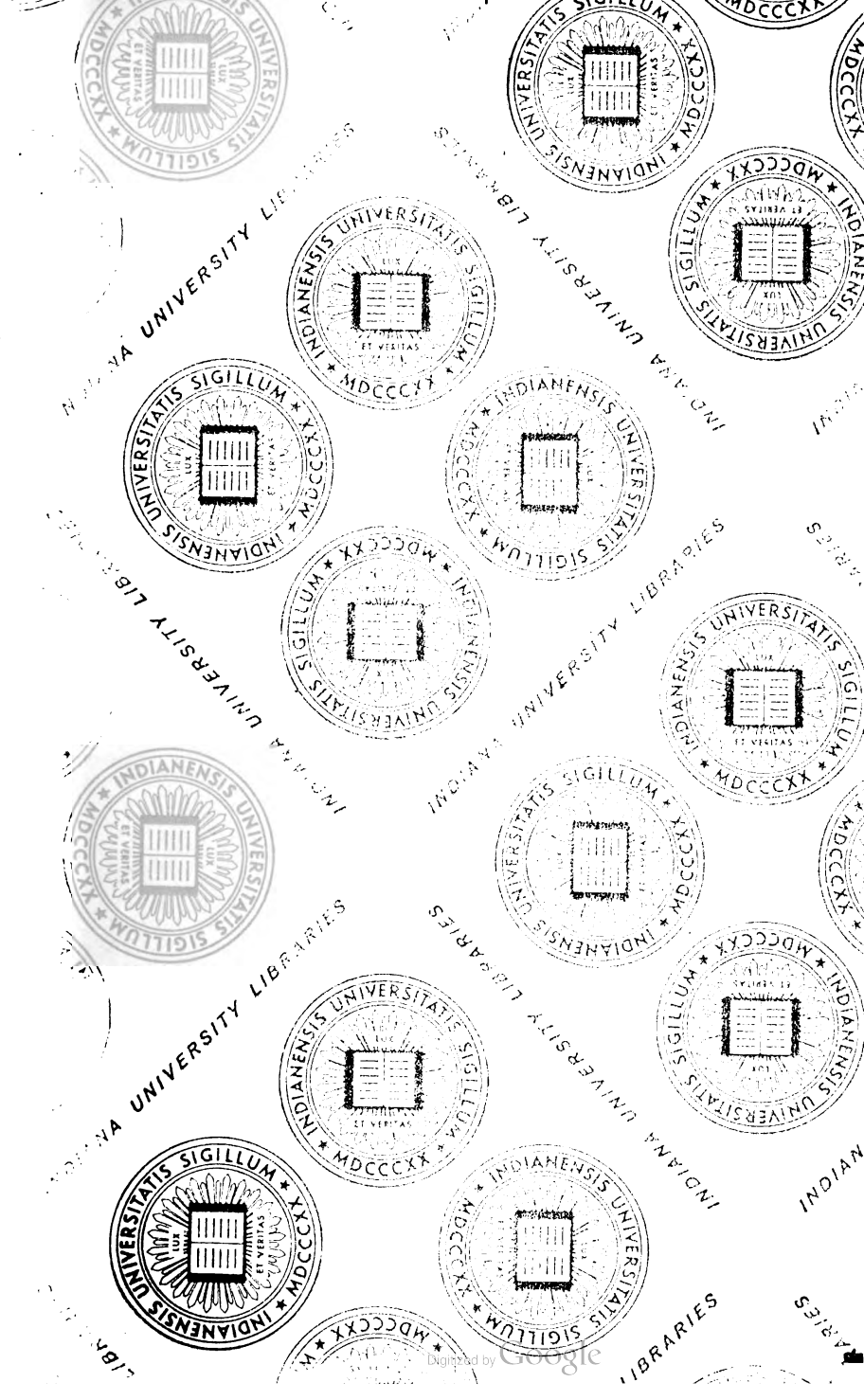

DK 508

.A2 H873

1882

ГРОМАДА

RECUEIL UKRAÏNIEN

Rédigé par

M. Dragomanov.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ

№ 5.

GENÈVE
H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

—
1882

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:
H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим.
№ 1. Переднє слово. Женева. 1878, 2 фр.

Межі нашої мужицької України в Росції і Австрії. — Наші сусідь-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змаганьня наших простих льудей до волі і спільності на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст. — Остатній поділ наших льудей: невольа в XVIII ст. — Змаганьня наших льудей до волі і спільності в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росції; змаганьня мужиків до волі і землі. — Змаганьня наших льудей до волі духовної в XVI—XVII ст. і попівецька невольа в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст., (льуде божі і штуди). — Змаганьня наших льудей до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і попівство. — Своја воля на својій землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своја воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорожській. — Товариські і громадські змаганьня і наука в Европі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змагань.

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половинні і посередні станції: державні зміни. — Служба льудей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всероссійські. — Потреба ясно одмежованного українства в тій службі. — Всевітня наука і краєва праця. — «Всевітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичні вільності, ослість по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньня громадських льудей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця протипопівська і наукова. — Українській соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Україніці в чужій печаті. — Наші думки про чужих льудей на Україні. — Наші супротивники і спільники — Федеральна спілка в Росції і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Европі. — Користь з неї дльа державних пород. — Спілка українців з західними славянами. Порядок виданьня „Громади.“

ГРОМАДА, № 2. Женева. 1878, 8 фр.

Звістки про Україну 1876—1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життья по селам: I. «Здирство»; А) Богатирі і бідні: 1, Поділ землі. 2, У наймах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестьянське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. II «Темнота»: Народні школи на Україні серед життья і письменства в Росції. М. Драгоманова; Що нового по газетах? I—V. С—ого. Україна і центри I.—III. М. Драгоманова. Одповіді впорядчика; Прилога. Лічба „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи“

ГРДАДА, № 3. Женева. 1878, 2 фр.

«Лихі льуде», один листочок з життья. Повість.

ГРОМАДА, № 4. Женева. 1879, 6 фр.

Біржове мошенство та запродана печать. I.—III. П. М.; Добавка од впорядчика. (Хиба россійської і української печати про мужицьке життья); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життья, С—а.; Уваги впорядчика; Шевченко українофіли і соціалізм I, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «препятствія.» (Листи і уваги впорядчика про новини на Україні): Спомин помершого товарища, Зубку-Кодрагу, М. Д.; Вільний земський рух в Черниговщині; Героїська самооборона соціалістів в Київі. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітанії. Польський демократ про українство і со-

Громада

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЬАДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ

№ 5.

УАНОСНИ ПЕРИОДИЧНИ АУКЦИОНІ
ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1882
NK

DK 508
. H2 H873
1882

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

ЗАГОЛОВКИ:

Од впорядчика	I
Дорога по Полтавщині в 1876 р. <i>Л. Л.</i>	1
П'янство і пропанація в Галичині. (Розвідка статистична). <i>Онисима</i> (В. Навроцького)	20

ЗВІСТКИ З УКРАЇНИ

Од впорядчика	58
-------------------------	----

Життя по селах:

I. Здиство. (Добавка до II т. «Громади»).	63
---	----

II. Темнота:

A) Навчителі:

1) Школа	113
2) Церква	113
3) Суди	153

Б) Темні льуде	166
--------------------------	-----

III. Усьаке лихо вкупі	171
----------------------------------	-----

IV. Марні надії:

A) Виселки	196
----------------------	-----

Б) Мри	206
------------------	-----

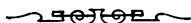
V. Проби повстанья і товариських порядків. <i>М. Драгоманова.</i>	214
---	-----

Козацькі спомини і громадські потреби в Кубанщині. <i>М. Д.</i>	225
---	-----

Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. <i>М. Драгоманова.</i>	231
--	-----

Українські сельане в неспокійні роки (1880—1882). <i>М. Драгоманова.</i>	242
--	-----

Спомини помершого товариша, Володимира Навроцького.	271
---	-----

ОД ВПОРЬАДЧИКА

Виускајучи тільки тепер оцју книгу, котра почала печататись шче в 1879 р., ми мусимо сказати кілька слов про причину, од чого вона спізналась, тим з далєких наших товаришчів, котрі помогли зложити цю книгу і випечатати її. Перш усього ми мусили зупинити печатаньня цієї книги через несподівану, та неодложну працю, од котрої ми не могли одхилитись, бо вона мусила служити тому ж ділові, шчо і «Громада». Ми говоримо про нашу працю в складаньню V тома «Nouvelle Géographie Universelle» Реклю, в котрій письменний світ знайшов в першій раз доволі широке списьньня і України. Далі наша невеличка печатня мусла зкінчати друк початого, замість цієї книжки «Громади», романа «Хиба ревуть воли, як ясла повні», а потім другі наші товаришчі, шчо пристали до впорядкування з нами «Громади», зважили, шчо треба б видавати «Громаду» строковими кнґгами по одній в два місяці. За цю строковою «Громадою», — котру впорядковували ми з тт. Павликом і Подолінським, — пришло знову одкласти на якийсь час кінець цієї книги. Тільки, коли проба показала немоготу строкового виданья «Громади», — після того як торік видано так три книжки, — наша друкарня могла знову стати до кінця цієї книги, котра тепер тільки і появляється.

Звісно, цей довгий протяг перш усього прикрий нам самим. Тільки ж ми не думаємо, шчо тої матерјал, котрий дається в цій книзі, дуже багато втратив од того, шчо який час залежавсь. Матерјал тої взятій з таких боків житья народу на нашій Україні, котрі не дуже скоро змінюються. В книзі цій говориться найбільше про житья господарське та про освіту, або ліпше сказати, про брак її, про темноту народу на Україні. А з цих боків житья народу мало перемінилось і доси проти 1876—1879 р. в Україні російській, як і в австрійській. Коли шчо перемінилось в Україні австрійській з кого часу, так думки тамошніх письменних льудей в Галичині і трохи в Бу-

споминів його, ні навіть мови. Це те ж велика пересторога для прихильників волі державної і добра мужицького. Не може бути волі в державі, поки кожна країна не буде вправляти своїх власних справ по своїй волі; не можна і підняти усякі люди безмірно-великого російського царства до боротьби і за волю державну, коли не показати тим людям моготи такої вільної вправи кожного льоду і країни; не можуть і освітні льоде зробити по своєму, коли вони не перетягнуть до себе силу простого льоду, — а цього не буде, поки освітні льоде держатимуть себе, мов окрема порода серед простого льоду, як держуть себе попольчені та помосковлені українці.

ЖЕНЕВА

25 Маја 1882 р.

ДОРОГА ПО ПОЛТАВШЧИНІ

В 1876 Р.

Давно вже збираюся ја пошвендьати по својій рідній Полтавщині; все мене вабить, все мене тягне туди на вільні просторі степи, на широкі зелені поля, на тихојасні води... Півпарубком привелосъа мені її кинути ј рокив з 25 прожив ја поміж чужими льудьми, далеко від рідної сторони.... 25 років! не малиј час! Багато в річці води втече, багато в житті всього перевернетъся... Шчо там, — думалосъ мені, — з моїми земляками? Чи ті, кого пријшлося кидати живих, і досі живі? Де вже! Старі мабутъ усі вимерли, молоді постаріли, а діти поросли, шчо ј не пізнати.... А порьядки та звичаї, невже ј досі порьядки мого часу, звичаї давнейі давнини?... З-за далеких сторін, з-за високих гір, з-за бистрих річок текучих тягла, манила мене до себе рідна сторона; квіткою рожевою стојала вона перед моїми очима. До того шче мої сусіди, шчо приньняли мене, тільки ј знали, шчо на всі лади хвалили мій край... „Богом благословенна сторона!“ Там, — по словам їх, — трохи не ситові та молошні річки текли. „Житницъа Россіі ј усієї Европи!“

Кому приходилосъа довго проживати по чужих сторонах — тој, певне, зрозуміе мене. Він дознаје, чим билосъа моје серце, слухајучи часом і сумну приповідку про рідну сторону. Здалека ј нерадісна звістка втрачала своју пекучу вразу ј здаваласъа радісноју. А коли сії весни случај привів зібратисъа мені в до-рогу та хоч перејїздом глянути на свій край, — то ја вже ј не памјатају, шчо діялосъа зо мноју... „Туди, туди! де небо синъе-високе, де поля зелені-широкі, у тој край лечу ја“!... „Садок вишневиј коло хати“! „Знаете ли вы украинскую ночь! О, вы не знаете украинской ночи“! — шептав ја про себе ј вичитував

приятельам. Коли ја сів в вагон і помчавсьа, — все мені здавалосььа, шчо ми мов волами јідемо, а остановки на станціях ішли віками... Ја кльав у душі на чім світ стојіть залізницькі порьадки.

Угамувавсьа трохи ја, коли ми стали в Полтаві. Тут кінець був мојему залізному шльаху. Спочину, думају, день-другиј, побігају по місту, роздивльусьа, чи перемінилосьа то воно з того часу, коли пријшлосьа мені перед вијїздом дивитисьа на јого; повештајусьа поміж льудьми;—а може кого ј знајемого стріну? Беру хурку; јїду. Шльах іде на гору. Це колись була кльата гора, — скілько в јїј льудських возів поламалосьа, скоту попідривалосьа? Тепер не те: увесь шльах від вокзалу вбитиј камінем. — Ого, думају: — он як наші полтавці! таки додумалисьа, шчо треба зробити.

Перше всього мені заманулосьа обдивитисьа Полтаву; так як шче ранніј час був, то ја, напившись чају, зараз же ј пішов поблукати.

Полтава не дуже величній губерський город, на мій погляд, здавсьа крашче других губерських городів. Пославсьа він на горах і, як кожен з полтавських городів, потонув у садках, у зеленіј гущавині јїх. Не було тијі вулиці, де б не брало на себе очі кучерьаве зелене дерево. Одна Дворьянська, заселена жидами, колола в віці својеју нечистьу, своїми голими дворами, облупаними хатами, та шче рьади лавок, мов тьуремні двори, чорніли своїми голими стїнами; за те такі пригородні части, як Павленки, Кобїшчани здавалисьа одним зеленим та пишним садком. Манастирь, правда, чимало таки опустивсьа, і лїс кругом јого порідчав, і сам він стојав чорній та обшпугований неговоју. За те камјані шльахи трохи не по всіх вулицях; базарньа площадь навіть усьа вбита камінем. Це добре діло чимало витрусило на себе городських грошеј; показујуть, як на дуже вбиточне діло, на продажу крамниць московського рьаду; крамниці ці під Ільїнську јармарку давали великіј дохід городу; тепер, збувши јїх з рук, город хоч маје камјанні вулиці, за те не маје користи; на ці вулиці окрім високојі плати з дворів, треба шче багато грошеј на підправу. А де јїх візьмеш? До того шче, як не багато пішло на це діло грошеј, а немало јїх пересипалосьа ј у кешені стріјителів. Де хто таки добре наживсьа. Указујуть на архітектора Салька, шчо з нічого зажив добрим паном; а гласні, кажуть, трохи між собоју не билисьа за те тїлько, шчоб назначити јїх доглядчиками за роботами.

Полтава місто чисто хлїборобське; коли викльучити Ільїнську, в котріј всьуду чујетьсьа крамарський гук, јармаркова біганина, то в остатні часи року на льудних улицях не побачиш душі

живої з 10 години вечера; а по дальніх кутках льуде льагають за світла. Це, крашче,— купа хуторів, сел, посеред котрих засіла адміністрація, назвавши все це городом. Дьакујучи тільки боју з шведами, Полтава, вславлена історією, впливла в губерські городи; по всьому — не місто тут бути губернії: вже одно те, шчо вона лежить не в середині, а геть в південному кутку її, уже одно це проти неї. Та не мені ж не тепер шукати тих причин, шчо зробили так, а не инче. Мені, як проїзжому, приходитьсяа удовольньатись тим, шчо тепер је.

Полтава містить у собі, як кажуть каліндарі, 31 т. житців. Скілько між ними неукраїнського льуду, — заїзжому чоловікові трудно певне дознатись; з чужесторонців найбільше німців: тут је ціла німецька колонія. Жидів нашчитують тисъач 2—3, а їх певно багато більше. Жиди за послідній час багато дужче роздобрили, ніж за мојеї памјати. Тоді бувало стрінеш і геть-то чимало, так званих, пархатих жидів, у халатах, патинках, пейсах; — тепер все те прибралось, причепурилосьа, обстриглосьа, прилизалосьа: — иноді трудно пізнати жида між нашим братом. І добра чимало вони надбали. На Александровській улиці Варшавській двинув такі магазини з жильльам на горі, шчо ж геть-то! Всі знають цього Варшавського шче пархатим жидком, приказчиком в откупній конторі. З того часу, як з другим своїм побратимом Горвицем підкрижили вони Рьумина на 2 мильйони, пішло Варшавському все, як з води. Правда, повештались вони по чужих краях, локи затихло їх діло; Горвица, розказують, це заставило навіть приньати льутеранство. Та велика сила — час. Все је, все минаје ж усе за собою заносе, ховаје, мов у темну домозину. Тепер Варшавський, як знаје всьа Россія, комерції совітник, залізнодорожній стріитель, кавалер Почотного Легіона! У Полтаві зовуть його правоју рукоју міністра фінансів Рејтерна. Він сам, кажуть, у беседі з своїми одновірцьами, зове себе великим пријателем того міністра, котри; завше совітується з ним, кому віддати ж як стріити яку залізницю.— Горвиц не пішов так високо, як його побратим Варшавський; за те обньухавши гаразденко, повернув Рьуминовські грошики в нерушиміј капитал — землю: такі великі помістьтъя, як в Лохвицькому повіті — Городище пана Паульсона, а в Миргородському Сороченці графа Гудовича, перејшли в його руки. В послідній час жиди, як саранча, накинулисьа на землю: у Гадьацькому повіті Головинське помістьтъя більш, ніж 2 т. десъатин посів жид Зарохович, рідній брат котрого держе в оренді Мурравјовське помістьтъя в Миргородському повіті, 12 т. десъатин по півтора карбованцьа!

Будеть нікогда день и — погибнетъ священная Троя!...

У кожному повіті прокидаються вже жидки-помішчики; а шчо таких, шчо ворочають через свої гроші цілими повітами, — то нічого ї лічити. У Полтаві з таких помішчиків-банкїрів ука-зують на Азенштеїна. „Пархате жиденья“ з західнього краю, батько котрого ї доси там, кажуть, держе корчму, прибудилося в Полтаву на вільні степи шукати долї-грошеї. Не помилилося воно в своєюму виборї. За невеликий час воно придбало помістьтя, не далеко від залїзниці тисячу десятин, зробилося трохи не всїєїї губерніїї підрядчиком; коли не на своје имїа підряд бере, то певне гроші на залог даїе, — більше $\frac{3}{4}$ залогів по губерніїї — його; убралося в „общество взаимнаго кредита“, засїло в йому членом совїта ї з своєюю жидівською зграїєю кру-тить там, як хоче. Торїк само начальство звернуло увагу на таке хазяїнуваньня Азенштеїна в обществї ї по приказу, кажуть, губернатора, хотїли змінити де які статїї уставу. Шчоб придбати для цього потрібне число голосів, роздали в обществї трохи не всїм чиновникам по 10 кар. — взнос, котрий даїе право бути членом; поліція шчоєсї цілїї тиждень нічого більше не робїла, тїлько ганьала по городу, шукала своїїх лїудей ї тїкала їм 10 руб. бумажки, женучи в общество запису-ватися членами. Азенштеїн, почувши про це, гукнув на своїїх і... почалася игра в жмурки. Цїлїї тиждень битком набите було общество, руки не поспїшали записувати прибуваїущих членів. На зборї хоч жиди ї зосталися по заду, аїе все таки не попустили змінити уставу; для сього треба було согласїя $\frac{2}{3}$ членів, а їїх тїлько трохи більше половини виїшло. Оце-то зоветься закон-ною борбою, де ї сама адміністрація приїмала не малу запомогу; а шчоб знали, шчо таке та полтавська адміністрація, яка їїї сила, то про це каїе ось яка чутка: в Константиноградському повіті обиїжено станового пристава по службі. Почалося діло; адмініст-рація ждала страшноїї кари за для обидчиків, — як таке свьато обиїжати? — а виїшло якось так, шчо суд присьажних оправдив їїх. Шчо робить тут? Оправданї по суду — значить не винні. Це так усуди, тїльки не тут. Адміністрація, кажуть, узьала на себе кару їїх, ї коли суд оправдив, вона велїла обидчиків вис-лати „адміністративним порядком“. Виїшло шчо адміністрація перемогла суд, а от жидів ї не могла перемогти!

Не мало мене засмутила така жидівська сила в Полтавщинї. До чого воно їдется ї шчо далї буде? Знаїемї, шчо стрїв їа шче в живих, усї разом в один голос спївають: не за великим часом народитьсся в нас нова аристократїя, жидівська, ї не за-баром станемо ми всї їїх наймітами. Про це крашче всього каїе дух ї поступ віку. Шче зосталося трохи давнїх панів-багатирів, шчо наїжили своїї добра крепацьким потом. Тепер тї часи ма-

нули, крепаків не ма, а наші крепачники так за свій вік зучились чужими руками жар загрібати, шчо тепереньки ј не думають далі вести своје хазяјнуваньня. Засіли вони над грошиками, јак бідниј, тримтьять над кожноју копіјкою. Шчо ж, хіба село сила? Пријде смерть і віддасть јіх добра в другі руки, у руки молодих паничів, котрі не забарьатьсья лишньу копіјчину спустити, а там і земљу, коли јесть. Наше дворянство нікуди кчемне до тијејі борьби, котру народив теперішній час. До цього не ма у јого ні моги, ні тијејі нажитојі практичности, ні того духу солідарности, шчо скріпльаје так жидів; воно не знајеме з тими плутньами, в јаких родитьсья ј умираје „богомъ избранній народъ“. Ціла вервечка віків, принижуючи жидівське племьа, виробила з нього страшну плутняцьку силу, дльа борби з котроју не обергајтєсья до совісти, не чіпајте гуманности, а викликајте всі најпакоснішчі грабительські инстинкти. Забудьте все, шчо виробив доброго чоловік, мајте одно слово: дери, грабуј, аби тільки все це було прикрито законною одежинкою. Чи на це піде наше дворянство? Ніколи! Воно з гонором роскида своје добро, з гонором піде в невольу ј там заплаче на своју лиху дољу. *) За гроші вже ј тепер можна не помилившись сказати, шчо јіх більше в руках жидів, а ніж панів. А земльа? Та такі установи, јак земські банки, незабаром переведуть усю земљу з рук на руки; з рук дворянства в руки жидів. Сказав би: з недотепних рук у надежнішчі ј жалю б не було. Коли б же воно так? а то ми гаразд знајемо жидівське хазяјнуваньня; видавити јак можна і шчо тільки можна з землі, а далі трохи не пустирь передати,

*) Тут ми трохи не згожујемось з ш. автором. Справди, наше дворянство не вгонитьсья за жидами, — та тільки тому причина не гонор; а недбалість та ліність. Гонору шчось ніколи багато не показувало дворянство в Россіі. Ті ж з јого, котрі рухливішче других, ідуть такі гарнецько слідом за жидами, јак це можна було бачити ј не давно в справах підрядів, сухарних, больничних крадіжках і т. д., в котрих князі ј княгині также гріли руки, јак і Шмулі ј Кіт Кітчич. І в Пруссіі, Австріі ј навіть у Франціі ј Англіі, то б то в країнах, де в дворян завше було далеко більше гонору, ніж в Россіі, — в котріј, јак каже один з геројів Шchedрина „мой дѣдъ въ крестовыхъ походахъ не участвовалъ, а тарелки подавалъ, потому что у насъ крестовыхъ походовъ не было, а тарелки были“, — коли ј там в мошенствах Струзбергів, Офенгејмів, Перејр, — були замішані ј графі, ј князі, — то в нас і бог велів. Навіть у нас в загалі дворянство остатніми часами, де далі все більше, поповня рьамки новојі буржуазіі, в котру поступа навіть наше вчене панство, напр. профессорство, котре напр. в городських думах, банках і т. д. показује всі признаки „жидівства“. От цєј то з одного боку жидівськиј і Кіт-Кітчівськиј, а з другого служило-дворянськиј характер новојі буржуазіі в Россіі ј дуже вартіј уваги: він то між инчим робить те, шчо наша буржуазіа не здібна дати громаді ј того, шчо дала буржуазіа в Европі: культури, працьовитости ј неплідглости перед начальством.

М. Д.

хоч і самому банкові. Хај, коли хоче, підкидається з нікуди годноју землеју! Наші банки тільки ј слугујуть багатому панству на позичку значних грошей. Гльаньте тільки на список заложених в них земель. Все це землі великих панів, спинкових тузів. Чи ті ж гроші, шчо вони зазичајуть, ідуть на хазяјство? Розвозятьсьа по за кордонах, тратятьсьа на польубовниць, на пишні обіди, на бучні бенкети. А жидам це ј на руку... Вже наша „житницья Европи“ почина не то шчо одсуватись на задній кон весвітнього базару, а часом то ј сама голодувати.

Как же вијти з такого стану? Ніхто не зна, — навіть мало хто про те ј дума, хоч наші украјинці ј вважајутьсьа за філософів. Воно ј правда, філософи, — тільки хйба такі як Кифа Мокіјевич Гоголів, котриј сидів та думав, — шчоб воно було, јак би слон вилупльувавсьа з јајца?

Шчоб познакомити вас з полтавськими філософами, ја роскажу розмову між двома такими Кифами Мокіјевичами, котрим ја јакось поставив на вид, шчо робитьсьа з полем в нашій Полтавшчині. Обидва вони згожувались, шчо кругом — лихо, навіть росказували цікаві факти, — а јак доходило до кінця: шчо ж робити? — то звертали на слона в јајці.

— „Треба, каже один філософ, — одібрати земљу од нікчемних рук. Це мусить зробити правительство. Ја б завів би такиј банк, шчоб у сотнју-півтори років сплатив би всім ненажерливим панам те, шчо стоје земља ј поміг би бідному мужикові, јак најлегче купити јјї. Крашче всього земљу віддати мужикові. Він ријетьсьа у нїј, кохајетьсьа, він спражніј хазяјін јјї, а то все, шчо тепер володіје неју, — ташкенці.

— Шчо правительству мішатисьа в це діло? каже другіј, це наше діло — земське, схотіли ј завели такиј банк.

— Шчоб земству?! несвојім голосом закричав першиј і зареготавсьа божевільним реготом. — Не кажіть мені нічого про земство! Це тільки на очі руської пресси воно здајетьсьа таким робочим, таким невсипучим. Буде співати! ми на нього добре надивилисьа ј бачимо тільки, шчо це — корито, в котре всьакому бажајетьсьа встромити свіј писок. Шчо воно зробило дотепного, тратьучи на одні управи 200 т. у рік? Дороги наші, јакі були з початку, — такі ј доси; народньа просвіта дльа нього лишньа тьагота, вони дивльаютьсьа на неї не јак на земське діло, а јак на діло сельанське; тільки вже шчоб не одїјти від других, ткне тисьачу-другу на школи, — на мов не дери очеј! — от і все. Та ј то шче над цими школами трохи не стоокіј контроль нарьяжајуть, — правительство дивитьсьа очима інспекторів, дворянство — предводителів, духовенство — попів. І всьаке знаходе, шчо школа далеко јде, шчо јјї треба вкоротити... Јаке добро з такојі школи? —

Тепер медицина. Уп'ять же земство дивитьсья на неї, як на діло сельське, а не земське. Правда, позавило воно по 3—4 лікарі на повіт, — викинуло шмат за вікно, — ї знати більше нічого не хоче. Гляньте, у нас шчо року коли не холера, то тиф; у нас сифіліс розїд'яє цілі села. Шчо нам до того?.... А от, дивитьсья, наші близькі земські діла: Предсідатель губерньскої земської управи Тамара вже 5 років предсідательствує. Позаторік, разом з другими приїшло єму їхати в столицю, в так звану робочу комісію, шчо виробила робітницькі устаток. Чим виїавив там себе д. Тамара — не знаємо, хоч, кажуть, хваливсья тут, шчо кріпко відстоїував права хазяїна, шчо вгодно, робити з робітниками. Кажу, шчо не знаю, чим виїавив себе Тамара, тільки коли торік вернувсь, то так усі ї упали єму в ноги ї заспівали в один голос, мов з акафиста: „радуїсья, великі заступниче!“ Співаяучи, ми заїадили з усіх своїх кадил, так шчо, певне, аж у самого п. Тамари голова закрутилась. Потім подумали: шчо ж ми куримо? скілько не кури, то все дим буде, а же ж д. Тамара їїздив; може кому ї обід поставив, може кого чим і вповажив; не слід чоловікові за це тільки під носом покурити таї годі: треба, шчоб він знав нашу дяку. Як же єго под'якувати? думали-рачували ї положили: „понеже він сеї попелнастиї їв сало, сіль і всьакі сласті“, то дати п. Тамарі по 2 т. в рік на розїїзди, а як він їїздив трохи не шчо року в столицю, то дати єму ї за ті 5 років разом 10 т.!... Це одно таке добре діло, а ось і друге: з самого початку, як тільки шче це земство заводилосья, наші пани були такі ліберальні, шчо до громадської кешені не тільки сами приїадалисья, а попускали ї якому небудь проїдисвітові з хамів-сірьаків поласуватисья обїїдками. Таких проїдисвітів не довго шукати, — заїацьте в першу волость, і писарь, як найкращий тїп, стане перед вашими очима. Багато таких писарів служить членами повітових управ (їїх завше держать д'ля чорної роботи — розїїздив, розвідок і др.), і зпочатку ї губерньске земство захотіло похвалитисья своїм лібералізмом. І от, недовго ход'ячи, вибрали в своїї члени з зїньковського повіту з м. Груні писар'я — Грунья. Чоловік грамотний, чоловік розбитний, то він всьаке діло буде робити! Вибрали. Дали Груневі разом з другими 2 т. в рік плати: — служи, мов; твоє діло містки лагодити, шльахи рівняти. Їїзде Грунь по губернії, рівняє шльахи, будує містки; а в город приїде, — по гостиницях гульає, дівчат перебирає. Живе Грунь, як справній земець. Видає єму якомсь раз земство 10 т. на мости. Вз'яв Грунь гроші, поїїхав мости лагодити. Лагоде Грунь мости; мости стоїать, як і стоїали, гнилі, дїрчаві, а грошеї—поминаї, як звали. Кинулисья наші до Грунья:—де гроші? Не має. С'уди-туди—не має.

Що його робити? Під суд його, в Сібір! Рахували-рахували і положили: продати Груневе добро і сповнити земську казну. Продали, виручили щось тисяч зо дві, а 8 поставили в педоїмку. Стоять вони та і стоять. Якось земство зирнуло і на їх. А що ж, питаються, чи та педоїмка буде сплачена, чи вік стоїтиме? Тамара, кажуть, сам устав і повів довгу-предовгу промову за свого бувшого собрата:—що рострата зроблена Грунем не по зlobі, а по нещастю, що він тепереньки не має, зчого жити, трохи не милостинею живе, що через це діло не має він ніякої служби; що його педоїмку не тільки треба зложити, а ще і Груневі видати хоч не велику частину на завід хазяїства. Розспівавсь наш чесний пан про безчесного мужика, як за рідного сина. Порішили: шчитати рострачені Грунем гроші пропащими і дати Груневі за його убожество щось 300 чи 400 рублів!... Як вам здається це? Оце вам і наше земство! А ви добра від його ждали? Не ждїть!

— А то хіба од правительства ждати? Воно лучше?! закричав другий філософ.

Я, щоб хочу яку небудь користь винести з цієї розмови, швидче повернув її на краєве правительство: що, кажу, ваш губернагор, Мартинов, за чоловік? Яго ја чув, в Петербург на якесь більше місце переводять, — чого доброго всеросійським правителем стане, великі реформи нашого великого реформатора проведитиме.

— Мартинов — реформатор?! — спитали вже обоє філософи. Та коли б можна — він би зараз повернув назад крепацтво. Про його нелюбов на реформи, про його ворожнечу проти всього, що стає поперек його дороги, що вкорочує його володарство, — усьак знає. Як суд відкривали і мовили такі широкі і блискучі річі про суд правий, про суд скорий, про суд милостивий, то він, прихилившись до бувшого дірєктора гімназії Кулжинського, сказав, трохи не скригочучи зубами: „і ждуть від *безконтрольного* суда добра? нічого не буде!“ Яому не подобалась установа суда своєї незміняємостю, своєї непідвідомостю; яому хотілось, щоб у губернії не було старшого від його, і щоб кожне слово його — було законом дльа всіх. Всьаку нову реформу засновану на непідвідомості яому, — він вважа за підрив його влади; всьаку нову і вільну думку він прийма як образу дльа себе і перенести не зможе стороннього не рабського слова. Крадіжка, пjanство, распута, все-все проститься кожному, не прощається одна, хоч би і законна, неслухняність. Такий панський гонор, така нетерпільсть заставляє його окружити себе лудьми недалекими, часом і дурненькими, аби слухняними. Яого чиновники особих поручені, коли не прості недалекі

льуде, як Балашов, то п'яні забіжашники, як бувшиј Криштоф, котрого всі тут знають, як писаного. Знають його в 60-х роках як завзятого „космополіта“, котриј не мав родини ні на јакому кутку землі, хіба шчо може на місяці, як прогрессіста ј ліберала, шчо знај усе загравав з бувшим поліцмејстером Гескотом і робив јому немало клопоту својеју молодечоју завзятістю по пристанишчах хльорок, а тепер знають його як роскајавшогося прогрессіста ј адміністратора, шчо мов шибиник ганяје на поштових, бје јамшицькі *рила* ј зајшов у цім разі так далеко, шчо вигнав був п'яніј у Хоролі з присутствіја помошника справника, заставивши јого спершу під дошч і лиху годину простојати ціліј день з листом, дождати губернатора, пријїзд котрого в жарту ј під п'яну руку вигадав був сам. Це тільки діло ј доконало јого. Губернатор відставив јого від служби ј потім він повіјався в столицю шукати міста в Трепова. Поліцмејстер Стеблін-Камінський, колись учитель војенної гимназії, кинувшиј учительство через дівчат. Јого ненажерливіј натурі мало було жінки ј тих прислужниць і знајемих, з котрими водився він. Поліцмејстерство по ціј часті — далеко користнішче місто. Скілько то арф'янок, співачок і таких других дівчат позіјжајеться на ярмарки! Шчо ж до пристаів, то вже нічого ј казати: які пани, такі јїх діти. Ларіонов і Михајловський поодбивали в жидів жінок і позаводили трохи не жидівські гареми по своїх частях. Першиј з них знај тільки шукаје нігіліст'ячого духу в Полтаві. Шчо вб вислужитись, він не зостановлюјеться ні перед доносом, ні перед оговором. І воно, як видно, ј у користь іде. За одкритіје якихсь українофілів, котрі поготували ружьжа ј порох, шчо вб відірвати Україну від Москви, — як сказано було в доносі, і в котрих на ділі знајшли всього на всього дві-три вірші Шевченкови, — він получив Станіслава. Почин користніј! Другиј, — Михајловський тільки ј знаје шчо кисне в горліці. А третіј Борис'як завдаје бенкети на гроші, шчо вбскував з льудеј. Рік назад вијавилос'я було, як він шанував чужими грішми; на те дивилос'я крізь пальці ј тільки незаплачені гроші повертали на јого жалуваньна. В цьому ж році видерлас'я не мала ј не велика недостача, цілий 5 тис'яч! Шчо јого робити? Кажуть: вертај гроші, нічого тобі не буде. Јого пријателька либонь замлатила за нього 3 т., а 2 х несхотіла. Тепер усі ганяють як би з јого викрутити ј остатні 2 тис'ячі. Нарядили через судебного слідователя слідство ј то з тим тільки, шчо вб сестра цього Борис'яка, кажуть, велика пані, побачивши, шчо круто братові, доплатила јїх, а то зараз і слідство замнут. Оттакі-то в нас порьадки, та шче в адміністрації!

— Ну, а город же ваш јак? дума ваша? спитав ја, раднішчиј почувти хоч про город веселішчу приповідку.

— Город? шчо ж город? І в городі крадіжки. От вам свіжа, тільки шчо спечена повинна. На одному зборі думи, коли клопотались, де б узяти грошеј на перестројку дома, подарованного д. Милорадовичкоју на реальне вчилищче, наш лорд-мер Абаза сказав, шчо за грошима нічого турбуватись: грошеј від залога лавок в обществі взајімного кредіта зосталось 20 тисяч. Предсідатель общества, кажуть, піднявсья ј промовив, шчо, скільки він памјата, гроші управоју взяті всі. — Як усі? 20 т. зоставалось, — одно плещче голова. — Ні, каже предсідатель, усі взяті. — Замитушилисья гласні: — справитьсья. Побігли, справились: справді, взяті всі членом управи ј казначејем Сахновським, тільки записаними јіх нігде не ма. До казначеја побігли. — Брав гроші? — Брав — Де ж дів? Тој спершу, кажуть, і повинивсья: шчо ж, каже, ростратив, — судіть мене. — На другіј день збили колотнечу, зібтали ревізійну комісіју, требують Сахновського. Тој не јде; ја, каже, і грошеј не брав і знати нічого не знају. Попрохали поліціју привести Сахновського. Привели. Сахновський почав тихо виправльатись, потъкав і на те, шчо коли він винуватиј, то в нього шче је мајетку на таку сумму, аж поки Абаза не крикнув: „ја тебе в Сібір зашльу!“ Тоді ј Сахновський визвіривсья: — шчо ти, каже, кричиш на мене — в Сібір та в Сібір? Гльади, лишень, шчо б ја тебе в Сібір не заслав. Спершу докажи, шчо ја ростринькав гроші, та тоді ј на Сібір шли. Ви ж, каже, мене шчо місяцья повірјали ј казали, шчо все гаразд. А шчо ја 20 т. узьав, то ја ј не одказујусья, — узьав, тільки ја јіх не ростринькав, ја јіх на текущій шчот віддав. А хто јіх брав з текущого шчоту, ја не знају. У голови були чеки, він давав мені, другому, третьому... Може хто ј брав, ја не брав. — Справилисья знову; справді Сахновський правду каже. Шчо ж јого робити? Думу зібрати. Перед думоју ј члени, ј ревізійна комісіја повинилисья в своїјх гріхах, повинилисья в тім, як вони ревізіју робили. Ревізіја тільки робиласья по книжках, чи је гроші записані проти документів, а там чи је гроші остатні в касі, чи не ма, то, кажуть, не наше було діло. На зајавки дејакіх членів повірити гроші голова либонь завжде відказував: які ж у нас гроші? Ви ж сами добре знајете, шчо в нас не ма на руках грошеј, а всі на текущому шчоті. Та так ніхто ні до грошеј, ні до текущого шчоту ј не доторкавсья. Упјать же вијавилосья ј те, шчо голова часом не знав, шчо инколи ј підписував; він один з таких, шчо так вірно слугують шкльанному богові. Під час то такого слугуваньня Сахновський либонь і підсунувсья з соло-векседем на 20 т., підписати јого буцім на перемінку раніш виданного, котрому срок вже минув. Тој, як у голові гаразденько шуміло — підмахнув

і не дивлячись.—Дізналися теж, що грошеј ростринькано 26 т., що ростринькани вони ще в 1874 році.— І ніхто про те, як бачте, ось півтора року ј не знав і не видав... От вам і городські порьадки! Хиба додати, що дума зробила постанову віддати Сахновського під суд і от тиждень уже, як не збереться написати журналу ј не сообшча прокурору. Кажуть уже, що Сахновській обіцяје сплатити гроші, та видно, — казав пан: кожух дам, та ј слово його тепле. Знајете що? ја так зневірився в усе, що думају: — Сахновській ні грошеј не сплате, ні під судом не буде; буде те що ј з Грунем; пријдеться городу взяти на своју шију, так що ніхто не буде ј знати, коли ј як бідні житці јіх сплатять. Хиба в нас повірајуться роспологи сміти? А при таких порьадках все можна робити.

— Що ж вам зосталось з благодітельних реформ? спитав ја.

— Усе що хоче, тільки не добро. Ошукуваньня, легка нажива, крадіжка на законній підставі... а добра ніякого.

— Ја не думају, — сказав ја, — щоб такі установи, як суд, не прищиплювали, не вирошчували в народі почуття правди, законности?

— О-го, хватонули! засміявся першиј філософ. — Почнемо з мирових судьдів. Хиба такиј судья, як Трегубов, що всьуду совітује саморучну росправу з робочими ј обіцяје всьакого за це оправдати, хиба такиј судья розвива почуття правди? Хиба такі случајі, як одріки на тисачі прошеніј, котрі були подані в ново-відкритиј полтавський окружниј суд, тільки через те, що јаке небудь слово було не так написане, і щоб усі ті діла передати в руки адвокатів-брехунців, хиба це вирошчује почуття правди? Судьді наші держать себе як боги; поки доступиш до них — наберешся лиха! Прокурори наші обернулися в тајних шпіонів; по наговорам одного з јіх, брата славланина Теохорова, кажуть, переведено навіть теперішнього жандармського полковника Југана аж у Гродно ј за те либонь, що він, провожајучи на вакзал одну арештовану панночку, розмовляв з неју по німецькі! Як бачите, над тајноју поліціеју своја поліціја. А наші адвокати краще всього обізвали сами себе в „Неділь“. Навіть при старих порьадках часом бідному чоловікові був доступ до суду ј скорішчиј, і вільнішчиј. Кожен знав, що там такиј-то столоначальник брав; прьамо јшов до його, давав, що зміг, і ждав свого діла. Тепер — страшно доступити до пальців наших адвокатів; побалакати з ним—та ј то гроші плати, а коли він візьметься за діло, — заломить таку плату, що ј діло саме не стојатиме. Узьатися самому, — раз — може ј порьадків не знајеш, а в друге — ј суд гне на руч адвокатів. Один мій знајеміј мав діло за наслідство. Сам вів; прохав приз-

нати його в правах наслідства. Подав прошеніє; жде-жде, ходо-ходе, — обіцяють, а не роблять. Тільки получа повістку, шчо оттоді-то діло буде розбиратись. Іде, і після обіцянок, завірив, йому відрікають. Шчо його робити? Найма адвоката, шчоб подав прошеніє, дає за це 10 карб., і в тиждень виграно діло. — Оце вам і суд, — За земство ја вже казав. Хиба додати шче те, шчо пани дуже косились, шчо по инших управах засідали все луде прості; навіть були такі управи, де цілії состав був з простих. Як його попустити пануваньня в руки мужичі? Як дати управляти собою „неотесаним хамам“? І ліберали, і крепачники всі закричали в один голос про мужиче царство; перші корили їх за консерватизм, другі — прямісінько виказували свої панські заміри. І ті, і другі злигались, як би запомогти горьбу; почали шукати причепки; знайти не довго. Земства уводились у нас в 1865 р., коли шче козачі і крепацькі волості були не одні, а різні, через шчо крепачи вибирали своїх уполномочених на вибір гласних од цілої волости, а козаки порівняні були з малоземельними панками, так шчо кожен маючий 10 десятин землі мав право голоса. Козаків мающих таке число землі чимало таки; через це і гласних від їх було завжди більше ніж панських. Тим иноді і управи зкладались з самих простих. Пани зараз і догадались, шчо коли козаків одчислити в волості, то гласних від селян зменша на половину. Чи так, то і так. В 1871 році зібрались пани в губерське собраніє і поміркувавшись послали п. Тамару в столицю до міністра внутренніх діл, шчоб змінити вибори, так як всьуди революційно-демократичній елемент побива охранный аристократичній. Тої зразу згодивсь, і вже в 1872 році гласних від селян далеко позбавилось, так шчо тепер селян в кожному собранії рідко коли доходить до 15—16 на 40—50 усіх гласних. От вам і земство!

— Шчо ж у вас принесло хоч каплю якого небудь добра? допитуєсь ја. Може хоч межуваньня землі зробило яку користь хліборобам?

— Межуваньня задумане на користь тільки великому панству. Ви не повірите шчо тільки воно зробило? Всі панські різні землі збили в одні шматки і одрізали їм найкращчу землю, а мужикам достались нікуди кчемні обрізки: то піски, то глиняста земля, то гори. Пани, як тільки зробили нарізку, зараз же кинулись окопуватись, трохи не обгороджуватись. Через це общеські толоки—як лизь зливав; тепер бідному чоловікові, маючому невеличкій шматочок землі, скоту хоч і не держи. Чим ти будеш його годувати? Пан на свою землю дармо не пускає; чотири, каже, карбованці як даси від скотини — паси. Ви не повірите, як тьажко межуваньня відкликнулось на скотоводстві. Де було 3-4 пари во-

лів, там тепер пара паршивеньких коровчат; де була ціла отара овець — там дві-три та і тих тьажко держати. Чи ви повірите, шчо крепаки тих панів, котрі хоч трохи пеклувалисья про їх достатки, раді б тепер повернутисья в невольу; аже і не раз, і не два чув ја це і не від одного. Змилюйтесья! як його в світі прожити? в наділ дано по $2\frac{1}{2}$ десьятини на душу самої гіршої землі, межуваньня і ті поперемиьало. Доходу десьятини хаї дасть 15 карб. — $37\frac{1}{2}$ карб. з наділу; з їх 10 треба віддати на подушне, земські і викупні, а з $27\frac{1}{2}$ — одьагнисья, обуєсья і прохарчисья. Сказав би, заробітки је. Які ж заробітки, коли в цьому році косареві дають 35 к. на його харчах, а в Доншчині або Херсоншчині 20—25 к? Багато, пішовши туди, вже повернулосья назад. На другій роботі дають 15—20 к., а зімоју гривенника. Бїєтьсья, бїєтьсья бідниї чоловік отак, вибїєтьсья з мочи — опуститьсья. Часом піде в чужиї млин, або комору вкрасти хліба, шчоб прохарчувати чим голодну сімју. Дивись — пїймавь, заперли в тьурму, а то погнали і на Сїбір. Не ма того днья, шчоб не виводили рештантів до постидного стовпа слухати приговори: все це — злодії, котрі дішшли вже і до душегубства. В народі, а найбільше в заможних льудеї страшна ворожнеча на злодіїв. А того саме і не розбїрають, шчо хто ж їх і наплодив, як не вои сами з своєју непрожорістью, з своєју хапаниноју всього, шчо тїлько можна одтьагти, одволочити. Поставлять чоловіка в такі суточки, шчо хоч з голоду пропадаї, та шче і хотьять, шчоб він часом не крав, шчоб він не кидавсья часом і з ножем! Доходить до того, шчо торік літом в Гадьач на базар привела мати 15 літню дочку віддати їїї јакому небудь заможному паничеві в спальні дївчата. Чого вам крашче? Ви з далека приїхавшиї, шчоб подивитисья на своїїх земляків, котрих ви кинули років 25 тому назад в патріархальнії простоті, великим дивом дивуватимитесья, чујучи такі звістки. Ваше серце здавить тьажка туга, чујучи про таку деморалїзаціју; ви може і неповірите тому мені, скажите в душї: клипає сьакиї такиї на своїїх країан... Отже воно шче гірше је, ніж ја росказују. Ја росказују тїлько те, шчо до нас доходить, а мало то је такого, шчо до нас не дішшло, шчо скрилосья по тих глухих селах-хуторах, де воно і породилосья? Крашче всього підїть над вечір погульати по місту: — цілі низки пїяниць, „халамидників“ снујуть по вулицьях, другі вальајутьсья по під тротуарами, треті чїпляјутьсья до прохожих. Не за великії час у нас вже народивсья повиї тїп, најгіршиї тїп городського пролетарїа, це — „халамидники“ і „боски“. Страшниї час чережива наш народ. Ви гльаньте на пороки інтелїгентного класу: — крадіжка, мошенство, ошукуваньня, бїганина за наживоју, за грошима,... а з другого боку — бідність народнья,

п'янство, бурлацтво, або ж голісінькій пролетаріат... У Полтаві — „халамидник“ і „боска“, в Харькові — „ракло“ ж „боска“, — А ми, держачи в руках своїх заправи, ми одвертаємось од цього, як не нашого ж не до нас доходьачого. Під час, коли лихо окошиться над нашою головою, крикнемо разом за другими: „лукавий народ! його мало по тьурмах сажати, в Сібір завдавати, — вішати, четвертувати треба!“

Слухаючи таку смутну приповідку, мене жаль ушчипнув за серце, смута обняла мою голову. Не вже це правда? думалось мені, а серце нило, душа боліла. Я скоріше розпрошчавсь з своїми знайомими і пішов від їх, шчоб хоч надвірня прохолода освіжила гарьачу голову. Я пішов, куди глядять очі. Приїшов на Павленки (частина Полтави), — облупані хати, розорені гори, колись шумучі садки тепер обернулись в пустирь, по котрому риються свині, никають прибудні собаки. Коло хат мало де је загород, повіток, хлівів, комір... нашчо воно? коли в їх нічого заганьати, нічого ховати. І льуде якісь опухлі, обрюзглі, спиті та непривітні. Повернув назад у город, — жиди розражені ходять, джеркотять про кербелі, та копкени. Пішов на Кобішчани (друга частина Полтави) — те ж, шчо ж на Павленках. З далека все мов з за садка вигльдаје, а приїдеш ближче, — то по пустошах кушчі поросли, бур'ян зеленіје. На Кулики, Очеретьянки — вже не хотілось я їти. Сум важкий, нерозважний сум обняв мою душу. Мені скоріше хотілось жіхати, далі, далі... Проти ночі не поїдеш. Пішов у гостиницу, ліг спати. Цілу ніч не спав, ворочавсь, ж сон кудись забіг; гости, шчо за сіли в подушках таки добре допікали всьу ніч мене. Голова горіла, крутилась, а перед очима стојали страшні картини з одного боку народньої бідности, крадіжки, розбоїв, голодної смерти; а з другого — жидівська грошова ж земельна аристократія, банкові ж залізнодорожні діла, високі хорони, страшенні палати в огні, в злоті, бенкети, де вино льється річкою, де п'яні дівчата ж молоді молодіці танцують свої срамні танці, де за зеленим столом гроші переходять з рук на руки цілими ворохами, цілими горами; — як вони легко приїшли, так легко ж спливають!

Жак тільки розвиднилось, сонце показалось з-за гори, уже жа сидів на возі, ж поштові коні везли мене з безотрадної Полтави на Зінків, Гадьач, до Ромна. Проїду, думају, свої сторони, хоч з воза подивльується на їх, а там знову на залізницю ж знову помчусь-полечу, як стріла, на чужу-чужину.

Шщо сказати про шльах, шщо сказати про дорогу, шщо прослалась в однім місті рівно, жак струна, в другім — згиналась на всі боки, будім гадьука хвильувала своїм довгим иновішчем? там вона дралась сірою попругою на круту гору, а

там збігала, мов јашчірка, з високојі гори на зелену долину. Кругом нејі безкрајім морем розстилися зелені ниви, чорніла поорана рільля ј голубіли низькоју травоју толоки, або червоніли коључим будьаком. З того або з другого боку геть отдаль витикалося сельце... біліла церква своїми білими боками, жовтіли хати соломјаними осельями.... А по шляху, а на дорозі, аж землі важко, — јде — пливом пливе усьакиј народ, чоловіки, жінки, парубки, дівчата; були ј невеличкі хлопјата, були навіть і малі діти.

— Куди вас бог несе? питајеш привітавшись.

— На заробітки, — кажуть одні.

— На вільні степи, на виселеньна, — одмовляјуть други.

— Хто ж ви? питајеш послідніх.

— Козаки.

— Чого ж ви на поселеніје јдете? Хиба тут стало важко жити? Хиба не ма достатків?

— Які тут достатки? яке житьтја? Собаці крашче житьтја! Одно подушне на тој світ зажене.

— А як же ви своје хазяјство кинули?

— Јаке наше хазяјство? Хату продав, а те, шчо в хаті, ј так віддав, — от і готовиј

— А там, куди јдете, хиба крашче?

— Кажуть, крашче, та бог јого знаје. Та вже не згірше, јак тут је.

Отак то! думајеш, јідучи далі. Значить воно справді не легко жити, коли приходиться спродувати хати, збувати все, шчо је лишнього, ј за цілі тисъачі верст іти-провадитись під дощ і лиху годину зо всім своїм кублом, з жінкоју, з малими дітьми... Не солодке те житьтја, де доля застављаје так легко кидати своју сторону, де ми зросли ј зостарілися, де најкрашчі почутьтја вітали нас, де рідні ј знајемі розважали нас в часи лихојі туги, — кидати все це, забути ј плентатись, бог зна, куди, бог зна, в які крајі, шукати крашчојі долі. Значить житьтја вже діјшло до цього... Пригадалися мені зараз слова знајемого полтавця ј туга обнъала моје серце...

Кого ја не питав з ідушчих на вільні степи, всі вони були козаки. Чого козаки јдуть? хиба дља јіх, вільних спокон віку, гірше, ніж бувшим крепакам?... Далі вже мені розказали, шчо јім тільки ј дозволено висельатись; крепакам же не дозволено, через те, шчо шче викуп не скінчився. Спершу, казали мені, крепаки було ј посунули; були такі, шчо цілі села збіралися јти,

так їх і зостановили до викупу. Далі казали, шчо переселенці льуде најзаможнішчі,—бідному ні з чим на виселеньня їти, та ј там же треба на перших порах об вішчо зачепитисья. — Шче від того стало мені тьяжче... Коли багаті кидають рідну сторону, шчо јім у јїј важко жити,—шчо ж уже бідним? јаке јїх житья? Мені вказували на такі села, де в крепаків за податки випродали всью скотину, так шчо нічим јім орати ј земљу. Такі аж дві волості в Гадьяцькому повіті, колись багатого пана Масьука, — веприцька ј бобрицька. Села ці лежать по над річкоју Пслом на пісчаніј нікуди кчемніј землі. Шче при наділі крепаки не хотіли брати землі та, як тут привикли звати, бунтувалисья; бо јакиј там не був родьучіј сушісок, — пан зоставив за собою, а крепакам дали трохи шчо не сипучого піску. Шчо ти будеш казати? Спершу бунтували; — бунтовщиків позасидали в Сібір, виморили по тьурмах. Другі перестали бунтовати, приньянали земљу, та тільки не платили викупу. Поліція продала все, шчо тільки змогла продати: скотину, вівці, свині, гуси, кури. Продавали, поки не спродали всього, зосталасья одна гола хата, та все нічого не помагало: недојімки росли та росли. І доросли вже до 18 т. Побачили, шчо далі вже ні тьягти ні з чоґо, ні продавати нічого. Просили розсрочити. Розсрочили на 5 літ; оже на скілько розсрочку платять, на стілько не розсрочених прибуваје, так шчо недојімка не зменшуетьсья... а народ все де далі бідніје-запечадаје... Тьяжко було такі приповістки слухати, важко ј їхати. Ја прохав свого возницью чим дуж гнати коней, шчо б не бачити льудського несчастья, не чути річеј про льудське горе. Та не закрийсья від јого. Сама природа будила сум у серці. Мајевіј миколајівський мороз побив усе: жито стојало рідке — пожовкле, јарина — поскручуваласья,—заширшавіла; коли по шльаху стрівасья де ліс, — страшно було гьянути на јого, — мов пожар пројшов і попалив зелене лисья; як під глибоку осінь, вони опадали ј устидали чорніј шльах,—голі гільки росхитував вітер, і жалібно співали вони сумну пісню: таку тільки пісню заведе ліс у зімню хуртовину.

Швидко пробіг ја Опішньє, славне своїми горшками, спустивсья з Зајченської гори ј појїхав пеценоју Зіньковського повіту. Тут більше толоку приходилосья бачити, ніж засіјанє нивја. Далі Зіньків, і вже в вечері допхавсья ја до Гадьячого. Ујїхав ја в јого, шче не зовсім було пізно, а світло горіло тільки по шинках. Народ уже обліг спати ј тиша була така, як на кладовишчі. За мојејі помки всі гадьячанські гори, зајарські садки оголошувалисья піснями молодечі; тепер хоч би собака де гавкнула.

— Чому це не чутно пісень? питају.

— Запрешчено, — одказује возницья.

— Хто запертив?

— Поліція. Тільки де зачує спів або гомін, — зараз іде розганьати; по *чорних* сажає, а на другий день город мести: так післва цього молоді ї годі на вулиці збіратися.

— Хто ж це вигдавав таке?

— Хто його знає. Кажуть, батьушки та пани попрохали поліцію, шчоб спокійно спалосьа, а батьушки шче тим, шчоб народ не балувавсьа.

Мені зробилосьа шче нуднішче. Не спавши цілу ніч, проїхавши на пошти більше, ніж сотню верст і так довго не їздивши, ја так рострусивсьа, шчо подумав крашче в Гадьачому день-другий перепочити. Приїхав прьамо на постојалиї. Дали мені якусь чорну коморку, а не хату. Дале-бі! аби спочити. Сумниї ја напивсьа чају ї ліг зараз спати. Довго не спалосьа. Випадки дньа носилисьа над мојеју головоју, ставали перед моїми очима; аже втома взьала своје, — очі закрилисьа, сон наліг. Ја заснув таки гарненько. На другий день рано прокидајусьа. День був базарний, і л्यудський крик збудив мене. Хоч спина ї боліла, јак перебита, хоч кістки ї боки мої ломило, одначе, ја не потурајучи на те, встав і пішов походити по базару. Пришшовши до собору, ја запермитив чималу купку народу ї шче всі знаї підбігали туди. Ја ї собі посунувсьа між л्यудеї. Прохожу в саме коло. Серед кола стојав чоловік шче не стариї, літ јому під 40, високиї на зріст, плечистиї; борода зарощена, видно, давно не бачила скіска; лице довгобразе, хмуре; очі грізні. Коло чоловіка двоје діток: хлопчик літ 10 ї дівчинка літ 8. І чоловік, і діти обірвані, в чорних лихих сорочках. Питају: шчо це за диво? — „Батько дітеї продаје!“ одказала мені одна молодицьа. — Јак продаје? — Молодицьа нічого не одказала, повернуласьа, перехрестиласьа ї пішла. — Ти, — питају чоловіка, — дітеї продајеш, чи шчо? — „А то ж! неласково глухим голосом гримнув чоловік, блиснувши своїми гострими очима; — або купіть, або так візьміть!“ шче грізнішче додав він. Видно не легко ті слова зривалисьа з його јазика. — Ја здивувавсьа. — На шчо ж ти продајеш? — „А шчо ж мені з ними робити? Де їх діти? Мати вмерла... Шчо мені робити? Самому нічого їсти... Купіть або так візьміть... а то хоч подави!...“ глухо, рвучи слова, відказав він. Мороз пробіг по виду жінок. — Оце, господи! хрестилисьа вони: — такого шче ї не видано було піколи. — Відкіля ти, чоловіче? спитав ја. Чоловік не одказав нічого. Хтось з л्यудеї крикнув: з Красного Кута, крепак пана Воїни. — Ја стојав, јак гмеленниї. Так ось до чого діјшло? ось куди воно вже їдетсьа! Жінки підходили ї давали діткам, хто шчо зміг; хто шага, хто копіку. Знајшовсьа один чоловік,

*

(кажуть кравець) шчо взяв собі хлопця. Батько передав його до рук кравцеві, не дивлячись; а дівчину взяла одна жінка. Батько передав і ту, як хлопця, і не дивлячись ні на кого, мов звірь, пішов прьамо на лудеј. Всьуду народ розступавсьа, давав йому дорогу. Похнѹпившись і не оглядајучись, він почемчикував прьамо Полтавськоју вулицеју. Народ довго проводив його очима, аж поки він не скривсьа, і знај, хрестивсьа дивльучись.

Ја не зміг пити чају. Цілиј день все дзвеніли в мојіх ушах страшні чоловічі слова: „шчо ж мені робити?... Самому нічого јісти... або так візьміть... хоч подави“... Де ж батькове серце? Чи је тут хоч крихта лубови? Спершу грізниј розбишацькиј образ, грізні слова заслоньали всьаку думку про батьківське серце. Звірь! звірь!... А далі, чим більше ја вдумувавсьа, тим більше находив лубови в словах: „або купіть, або ј так візьміть!“ Шчо йому справді зоставалосьа? Самому нічого јісти. Пішов би на заробітки може, — на когож кинеш дітеј? хто візьме?... Подавить? Батьківське серце заговорило... зоставлосьа одно: або продать, або так віддать... воно в цих страшних словах вилилосьа највиразнішче... Шчо ж це за житьтья, коли највишча батьківська лубов виливајетьсьа в словах: або купіть, або так візьміть?! Не даром народ зрікајетьсьа роду, не даром спродује все, шчо је ј тикаје на вільні степи.

Післьа цього ја почув себе ј геть-то недужим. Јіхати далі не міг і пријшлосьа лежати. На другиј, день післьа цього рознесласьа звістка, шчо недалеко від города, в Хітцьах, прибито жида-риндаря. Хітці не величке село пана Гудовича. Вже давно туди вліз жид Пригов, спершу шинкарем, далі взяв на оренду водьані млини, а тепер уже орудује всіма панськими мајетками. Росказујуть: так закрутив селян, шчо јім нікуди ні скотини вигнати попасти, нічим і напојити. Все јого: ј земля јого, ј вода јого. Весноју за один спаш зідрав по 7 карб. за вівцьу. Јакиј судьдья присудив тој спаш? Вівцьа стоје 2—3 карб., а пријшлосьа заплатити 7. Звісно попродали ј овець, і свинеј, і куреј. Луде поплатили, тілько почали, кажуть, похвальатисьа, шчо б не попадавсь на самоті. Тијејі ночі жид вертавсьа з города, був на весільї; јакісь 5, чи 6 чоловіка напали на јого ј пробили кілком голову. Думајучи, шчо жид дуба дав, вони кинули јого ј розішлисьа. До світа жид ожив і прибув у місто. Підньалосьа слідствіје. Уже 5 чоловіка, на котрих показав жид, посажено в тьурму. Хітці кричать, шчо ті луде не винні: всьу ніч вони були дома, нікуди ј з двору не виходили. Шчо ж? жид показав!— Переночував ја шче одну ніч. На другиј ранком знову кажуть мені, шчо в Хітцьах була пожежа: згоріла хата жидова, в котріј був колісь шинок, і млини, котрі жид недавно застрахував. Жид,

як не охрипне, кричить шчо його спалено... І знову слідствіє, тьаганина. Опівденьз Рашівки пријшла чутка: — якийсь прохожіє богомолець зарівав десъатника в волості. Шчо це? Лъуде ходьать, таємно хрестьатьсьа ј шче таємнішче шепчуть шчось... молитва то чи проклени? Де јакі смілівішчі викрикујуть: „дождати в осени крадіжки, розбојів“. Заробітку не маје, а врожај плохиј: звісно, треба чимсь жити.

У вечері ја покинув Гадъач і помчавсьа в Ромен. Світом переліз з воза на залізницю ј понісьа-полетів, скілько видно... Мчи-неси мене, залізніє коню, з рідного крају, чим швидче ј дальше, — тим крашче!... Однак ја з мојіми Кіфами Мокієвичами ні в чім јому пособити не можемо. Иноді мені здајетьсьа, шчо јак би знав, де такиј базар, куди б можна було вивести моју матір-Полтавшчину, так јак вивів мужик в Гадъачі своїх дітеј — то ј ја б вивів на тој базар моју рідну крајіну та ј сказав би: „купіть, або так возьміть... а то хоч задавись!“

Л. Л.

НІАНСТВО І ПРОНІНАЦІЯ В ГАЛИЧЧИНІ.

РОЗВІДКА СТАТИСТИЧНА.

Неурожај і голод, якіј показавсья в зимі з р. 1875 на 1876 в великій части Галиччини, не першіј раз в послідних 10 роках, а вже третій.—успів на кінець навіть в пануючій у нас шляхецькій партії розбудити інтерес дльа студії над економічним станом краю. Ја не буду розберав питања, скільки до того научного і гуманітарного інтересу причинивсья тајній взгляд на наступајучі нові вибори, за дльа котрих треба було доконче, бодај в послідній годині, виборцьям показати які небудь грушки на вербі; досить шчо, по јавному толкованью польських публіцистів і послів сојмових, тільки незвичайні і вельми шкодливі економічні пројави цего послідного голодного року, јак: еміграція кілька десяти селянських родин з повіту Јасільського до Америки, вильудненье кількох сіл в Бережанським повіті, з котрих льуде порозходились були всі за жебраним хлібом, знищення шчо најменче $\frac{1}{3}$ части робучого скоту цілого краю, *) а особливеж замітна вже тепер періодичність, з јакоју „голодні роки“ в послідних часах стали наступати по собі (1866—1869

*) Nieurodzaj w Galicyi w r. 1875 i jego następstwa. — w Wiadomościach statyst. Rocznik III. zeszyt I. Lwów. 1876. Звісно, шчо рік 1875 був најгірше невидатній на пашу; конья в дејаких сторонах можна було купити за $\frac{1}{2}$ гульдена, — в инчих сторонах селяне виганяли коней від себе на ласку божу, шчоб тільки не бачити, јак вони з голоду гинуть.

—1875), приневодили соjm, шчо в своjїj послїднїj сессїї 1876 р. ухвалив: перепровадити анкету о „причинах зубоженъя крају“. Соjm поручив це „Видїлови краjевому“, а тоj зложив окремиj комїтет з унїверситетських, полїтичних і фїнансових поваг. Комїтет, чи як його в нас називають „анкета економїчна“ розберала цю справу глибоко j таjно через пїв року. По тїм довгїм часї вона, правда, не оголосила шче результату своjїх студїї всему свїту, але з пїв урядових комунїкатїв в краківськїм «Czasie» j урядовїj «Gazecie Lwowskiej» галицька публїка дїзналась, шчо ухвалено — видрукувати „Квєстїонар“ чи пак — збїр питанъ, і розїслати jго автономїчним „видїлам повїтовим“ до перегляду j списанъя вїдповїдеj на цї питанъя. Але ширша публїка не довїдалась шче з тих комунїкатїв, шчо це їменно за питанъя? якї вони предмети заjмають, як далеко сягають в ширину, і як далеко в глїбїнь цїлоjї справи; чи „анкета“ хоче дїзнатїсь з тих вїдповїдеj тїлько о дїйснїм положенъю крају, чи также j о глїбшїх причинах того положенъя; чи хоче дїзнатїсь, яка їменно кльаса народу убога, чи также хотїла б знати, чим цему убожеству зарадити?? Знаjемо тїльки, шчо розїсланїj збїр обїjмаjє 189 питанъ, з котрїх пє рївному числу (63) припадаjє на питанъя о кльасї селъан, бїльшїх посїдателїв землї j кльасї промисловїj; знаjемо также, шчо самї питанъя (окрїм jїх кабалїстичного числа) заховано в таjнї перед профанноjу публїкоjу, перед неурядовими публїцистами j перед науковими товариствами, як би умисне на те, шчо би публїчна розмова не посмїла сягнути до самого дна справи, та розбираjучи дїйснї причини того, сконстатованого вже зубоженъя крају, не видобула на свїт божїj таких причин, і таких рїчеj, якї дльа пануjучоjї кльаси не були би безпечнї, а покраjнїj мїрї не конче догїднї. Знаjемо на кїнець, шчо тї ученї ареопаги, котрїм, — за виключенъем удїлу всїх мисльачих лъудеj, — вїддано пїд розбїр — цїле питанъе соцїяльне, над яким в цївїлїзованих краjах сушать собї голови наjученїjшї лъуде, наjдобїрнїjшї товариства, і наjбїльше прогрессивнї адмїнїстрацїї, — шчо тї наші „видїли повїтовї“ *) складаjуться звичаjно з двох шльахтичїв, одного попа і двох жидїв, пїд предсїдательством „маршалка повїтового“, звичаjно наjбогатшого шльахтича свого повїту, котрїj

*) Je jїх в Галичинї 74, по одному в кождїм повїтї, і вони становлътъ комїтет езекутивнїj автономїчних „рад повїтових“, котрї по закону маjуть збиратїся наjменче 4 рази до року дльа контролї надїлу, і дльа уложенъя повїтового бъуджету (на удержанъе комунїкацїї і полїцїю), але фактично не збираjуться j через 3 роки свого перїоду їstownанъя, бо скликанъе jїх залежить вїд тогож видїлу, котрїj сам нїчого не робить, тїльки марнуjє грошї, то j контролї боїться.

того виділу ніколи не скликає на нараду, а сам усе робить, чи краще правду сказати: робить за него і рішає усі справи під його фірмою бюрократичним способом, платній урядник — „секретар повітовий“, котрий знов, своєю чергою, в просвіті не стоїть багато вище від громадського писаря, а тільки різниться від него панськими претенсіями стільки, скільки приміром панській льокай від панського польного робітника. Пізнавши склад і характер тих добродіїв чоловіцтва, котрі мають в останній інстанції розрішити наше питання соціяльне, — читателі можуть вже наперед зміркувати, яка користь виде для народу з цілої анкети. Минув ще і другий пів рік, і „анкета“ оголосила знов пів урядовим комунікатом галицькій публіці, що, мовляв, ясна річ: газетні вісти про якийсьто голод в наших щасливим краю були надто пересолені; що, коли хто в нас підупав, і потребує ратунку, то це не селяне, а *більші посідателі земські*, котрим існуючого і правительством протегованого „кредитового товариства“ ще за мало; а наконець, і найважніше: що „результат анкети о причинах зубоженья краю не може ще бути поданий до відомости будущого союму (в Августі 1877 р.), бо того результату ще не ма, бо більша половина виділів повітових ще не надіслали відповідей на питання, а котрі понадсилали, то відповіли так недокладно, що годі навіть зробити собі з цього яке небудь поньатьє о економічнім положенью краю.“ Звісно, вибори до союму скоро минули і вишли на користь шляхти, іменно панів маршадків повітових; то і не ма вже що ломати собі голови над такими ученими питаннями. А з цілої з таким гуком порушеної справи лишиться тільки зібраній писаний матеріал, котрий, здається, буде видрукований коли небудь пізніше в «Wiadomościach statystycznych Krajowego biura statystycznego», і котрому до його цінности буде тільки недоставати докладности і вірогідности (достовірности). Коли ж в пізнішій якій часі (розуміється не скоро, бо сойм охоче займається високою, „оріентальною“ політикою) сойм преці возьметься за дискусію над тою макультурою, то непременно він збере результат усіх тих глибоких і совістних студій в голошеній уже наперед інспірованими від виділу крајевого публіцистами *) тезі, що стан селянській,

*) Приміром серія статей в «Gaz. Lwowsk.» з початку с. р. під надписом «Zubożenie Kraju» котрі автор, член висше названого комітету і крајевого бюра статистичного, Др. К., виказавши, як не можна гарніше, що селяне галицькі зовсім не упадають матеріально, а противно, підносять, закінчив серіозно висказану гадку, що і цілій краї піднесеться до добробиту, коли тільки проміж панами і селянами стане мир і патріархальна згода (знаємо ми, яка!), — начеб заклученьє того миру залежало

коли він дійсно так підупав, як об цім говорять, сам цьому винен, а іменно винни тут його *п'янство, темнота і лінивство*.

Не треба цего широко доказувати читателям, шчо таке просте заперечуванье істнованья нужди в краю, а взглядно там—де вже її не можна затаїти, аподиктичне вияснюванье причин тої нужди простими трема словами, хоч воно і догідно нашим законодацелям, бо увільняє їх від дальшого мисленья, нам, звичайним людьям, не здасться до нічого. Питанье, чи б — а хоч би взьавши тільки саму Галиччину східну, більше чим 3-мільонна маса народу живе в якім небудь людьянім биті, чи противно в стані близькім до нужди, котриі з кождим роком мусить погіршатись? це питанье досить важне, шчо би над ним подумати троха глубше, чим це роблять наші законодацелі. Не менче важне і варте глубших студіі друге питанье — чи найблизшою причиною того лихого економічного положенья, коли воно справді таким покажеться,— је дійсно темнота, лінивство і п'янство маси народу? Коли ж би і це було правдою, то не менче важне, може шче важніше, як перші два питанья, буде розібрати третє: звідки беруться ці іменно три пороки в Галичині, і то так повсельудно, і в такій мірі, шчо ціла маса населенья великого краю через них впадає в шчо раз гіршу біду, з якої його ані рестриктивні ані позитивні міри адміністрації і законодательної власти видобути не можуть? Конечно, мусять тут бути якісь шче глубші причини, независимі від власної волі тої народної маси. Бо це кождому зрозуміле, шчо як поодинокій чоловік, так шче більше ціла кляса людєі, (взьавши пересічно), самим собі — не вороги. Допустивши, шчо таја кляса народу пришла вже дійсно до живого почутья своїі нужди, то річ јасна, шчо сама вона мусить приїти также до пізнанья најблизших, видимих причин тіїі нужди, і всіма своїіми силами буде намагатись до відсуненья тих причин. А допустити одно і друге можемо сміло; навіть дитина, приложивши палець до свічки, почує, шчо її пече, і спізнає, шчо најблизша причина того болу — свічка. Не можна ж галицькому народові доказати, шчо би він п'янство, лінивство і темноту вважав річами гідними і нешкодливими. Шчо *лінивства* наші сельане не вважають чеснотою, об цім може кождіі пересвідчитись, поспитавшись людєі в будь котрім галицькім селі; чи, приміром, најдеться —

від сельан, і начеб то сельане з самоїі тільки врожденоїі їм незгідливості і злости не хотіли годитись з панамі, значить, не хотіли, шчо би їм було так добре јак і панам!

не кажу вже в цілім світі, але в Галичині, яка громада, в котрій більше шанують лїудеї лїнивих чим робучих? Я впрочім низше поспробују виказати на датах, шчо галицькій сельанин мусївби вмерти зараз з голоду, як би јему тїльки пријшла охота скїлька день до року мало або нічого не робити, значить бути хоч троха лїнивим. Шчо ж до темноти, то річ аж надто звїсна, шчо галицькі сельане до р. 1873 своїм *власним коштом*, і *добровїльно* заложили і удержували до 2000 народних шкїд, з того числа до 1300 в *східній* Галичині: колиж р. 1873 гал. соїм ухвалював новиї закон о школах народних, котрим заведено загальну *примусову* науку і приказано закладати школи навїть протїв волї поодиноких громад, то помимо того, шчо закон тої накладав найбільшї тьагарї власне на сельан, *) і шчо примус школьній масу дїтеї відтьагаје родителїам від роботи при хозьаїствї, *всі послї сельане* голосували за тим законом. Колиж знов в р. 1875 **) ухвалювано закон *проти пїанства*, то тїж сельане усї без виїмку за ним голосували, а протестували проти ньому тїльки де котрі *панські послї* ***), бојучись, шчо уменченє пїанства знизить јїх дохід з пропїнацїї. Значить, сами сельане оцїнили добре вартїсть просвїти і шкодливїсть пїанства.

А предцї нужда, як ми це побачимо зараз, їстнује в Галичині, а пїанство і темнота не уменчились, та і лїнивство (об котрїм ја думају поговорити шче инчим разом бїльше) маје трївати повсельудно, і (правда шчо не лїнивим панам, а ні лїнивим пїдпанкам, а ні лїнивим жидам, але) сельанам задавати маје несказанї матерїальнї шкоди. Јака ж цьому причина?

На цej раз ја хочу заїмити читателїв аналізоју галицького пїанства, розміру јего їстнованья, јего впливу на матерїальне і моральне положенє народу, але передовсім јего причин. Длїа цего ми не потрібујемо ждати аж на оголошенє зїбраного соїмовоју анкетоју матерїалу, бо мајемо до цего досить докладнї, і навїть по части статистично обробленї факти. Дискусїја публіцистична, јака в р. 1875 почалась у нас над питаньем о викупнї „пропїнацїї“, видала мїж инчими на свїт двї обширнїшї студїї о пропїнацїї, рївночасно, независимо одна від другої, і лїудьми прїстївних соцїяльних і полїтичних пересвїдчень

*) Закон тої накладаје на сельан 12% додатку до державних податкїв, тоді як бїльшї *посїдателї* мајуть тїльки 4% додатку до тих податкїв платити, — на удержанє школи. Значить, на кожного *поодинокого* сельанина наложено *три рази* бїльшї, розмірно до доходу, податок школьній, чим на поодинокого пана, властителя бїльшої земської посїдлости.

**) По ухваленю закона о викупнї пропїнацїї.

***) Грохолськїї, бувшїї міністер.

написані. Так як „пропінація“ стоїть (як ми це побачимо нязше) з консумціею горьачих напоїв в нероздільнім звязку, то і ті обі публікації не моглись обійти без подання і розібранья дотичних дат статистичних, котрі ми до нинішної розвідки ужити можемо. Тоді як брошура „*Що нас коштує пропінація*“ Василя Н., написана з становишка інтересу сельанського і опозиційного, вишовши небагато вчасніше, не могла користатись жерелами чисто урядовими, але за те подає дати з научних самостійних жерел, незабарвлених ніяким урядовим оптимізмом, — то діло, видане пізніше, і написане членом бжура статистичного, Дрм Ключинським з порученья Виділу краєвого «*Stosunki propinasyjne w Galicyi*», — за дльа оборони внесенья того ж виділу о знесенью пропінації *не за дармо*, а за сплатою властителів пропінації в готових грошех, виходить із становишка інтересу більших посідателів землі, операјучись на богатих датах урядових, котрих автор, конечно з уваги на своје офіційальне становишко і на ціль праці, не осміливсья піддавати якій небудь критиці. Таким чином обі студії, контролюјучись взајімно, дајуть нам спосіб, із всеју можливоју певностъю діјти до правди, котрої ми більше менче всьуди будемо шукати по середині обојіх крајностеј, доповньюјучи наш образ, там, де цифри подані в них дльа нинішної студії не вистарчајуть, новими датами з жерел урядових і инчих, рівно вірогідних. В вијимкових тільки случаях, іменно там, де і у тих послідних жерел зарадитись не буде можна, ја буду мусів послугуватись власним апроксимативним рахунком, пријајучи тоді все тільки цифри мінімальні, та лишајучи осуд вартости мого обрахунку самим уже читательям.

Лишајучи тимчасом всі взгляди моральности і людської фізіології на боці, ми мусимо передовсім запитатисья: шчо в Галиччині може назватись *пjanством під взглядом економічним?* або, сказавши просто: *скільки галицьких сельанин* (іменно в Галиччині східній, руській, котра нас найбільше обходить) *може на рік пропити, без нарушенья рівновати в своїм бјуджеті?* Побачимо це зараз.

Пересічне хазьяјство сельанької родини в східній Галиччині, зложено з 4·5 голов, обіјаје окрім хати, вартість котрої можемо пријмити највишче на 200 гульденів, шче: 8 моргів землі (без ріжниці культури) враз із најпотрібнішими господарськими будинками і робучим скотом (пара конеј або пара волів*), без

*) В Галиччині було всего робучого скоту (конеј і волів) р. 1869 коло

чого земля не малаби вартости. Найпевніші дати, які маємо шчо до вартости землі в Галиччині, то шацунок присьаглих де-таксаторів „галицького кредитового товариства“, при видавану пожиток гіпотечних для більших посідателів земських. Після того таксованья маје вартість оден морг землі*) більших посідателів:

Орного поля: 109·75 гульд.; левад і городів: 103·79 г.; пасовиск: 49·17 г.; лісів 34·86 гульденів. Нема шчо ј говорити, шчо вартість *сельанської* землі, хоч би тільки з причини роздробленья хозьяјств сельанських на 4, иноді ј на більше частеј, далеко одна від другојі розкинених, і за для недостачі гіпотеки, багато менча. Але не мајучи других, рівно певних дат, ми мусимо вище подані цифри пријмити ј для сельанських ґрунтів. Після цего рахунку буде мати вса сельанська земля цілојі Галиччині (для розділенья землі сельанської в східній Галиччині від такојі же землі в західній ја не мају певних дат під рукоју), вартість, іменно:

4,690,432	морг. орного поля	514,814,912	гульд.
1,381,030	» левад і огородів	143,337,103	»
1,054,483	» пасовиск	51,848,929	»
351,073	» лісів	12,238,404	»

Разом 7,477,018 моргів всејі сельанської землі 722,239,348 гульд.

або, взявши пересічно,—оден морг землі без ріжниці культури = 96·32 гульд., а 8 моргів = 770 гульденів. Долічивши до того шче, по тому ж жерелу, 17·76 % на вартість господарських будинків, значить 137 г., і вартість робучого ј другого скоту, хочби ј навіть = 93 г., дістајемо всу вартість пересічного, *активного* **) хозьяјства сельанського = 1000 гульденів.

ґрунтова рента з землі *більших* посідателів в Галиччині виносить, після всіх наукових і господарських поваг ***) највише 3%. Хоч такаж рента з землі *сельанської* виносить, після тих же поваг, шче менче, то ми за для недостатку другојі

3 мільони (з чого $\frac{1}{4}$ часть—коні). Рахујучи після взглядного обшару сельанської замлі 57% з того числа на сельан, виходить сума сельанського скоту на 1.710.000 штук, з чого пересічно на одно сельанське господарство припадаје 2 штуки.

*) Kredyt hipoteczny a stowarzyszenia zaliczkowe. Dr Alfred Zgórski. Lwów. 1876. Морг= $\frac{1}{2}$ десятини.

**) Т. ј. за відліченьем хати.

***) Фахове річне справозданье о господарстві рольнім в «Gaz. Lwowsk.» p. 1875; Encyklopedia rolnicza. Warszawa. 1876. (статьті дотичні Галиччині).

певної цифри, мусимо ї тут прийняти те саме максимум 3% Окрім тої ренти з капіталу, не має галицькій селянин иншого доходу, як тільки шче з праці своїх рук і своєїєї родини. Приймати мусимо, шчо в хазяйській родині, зложеній з 4-5 голов, окрім 1) робучого хозяїна је шче 2) жінка, 3) два недолітки меже 10—15 рік;—лишајучи тільки 4) лишних 0·5 на старців вишче 65 і дитеј низше 10 рік, котрі не можуть заробляти. 1)

З дат, дуже цінних, хоч троха пристарілих, поданих в „справозданьу львівської торговельної камери 2) з 33 повітів східної Галичини за роки 1866—1870, і других, троха менче докладних, але за те новіших (1876), поданих в досить побіжно написаній брошурці статистичного бжура о неурожају р. 1876 3) (з 34 повітів східн. Гал.), ја зібрав пересічні цифри про заплату сільських робітників в слідујучих таблицях.

I. Доросли робітник одержував пересічно:

В року:	1866	1867	1868	1869	1870	1876	Оже пересічно:
За 1 день роботи без страви 4).	38·5 кр.	35 кр.	34·3 кр	38·88 кр.	44·90 кр.	32·75 кр.	37·39 кр.
За 1 день роботи в цілоденноју стравоју.	15,	15,	19·2	23·4	28,	52·75	25·55
Оже вартість цілоденної страви:	23·50	20,	15·10	15·48	16·90	20	18·49 5)

II. Доросла робітниця. Тут треба замітити, шчо галицькі збирачі статистичних дат не пријшли шче до јасного пересвід-

1) Дісно припадаје в Галичині на кожних 100 л्यудеј обох полів тільки 59·24% на вік меже 20—65 років; 10·5% на вік 10—15 р.; 28·4% на дитеј низше 10, і 1·86% на старців висше 65 років. — Післьа цего булоби в родині зложені з 4·5 голов л्यудеј дорослих 2·67 (ми пријмили висше 2), недолітків 0·47 (ми 2), дитеј і старців разом: 1·36 голов (ми 0·5). Зваживши, шчо так діти низше 10 років, як і старці висше 65 р. в селянських родинах достачујт теж јакусь часть роботи, то ця ріжница більше менше повинна зрівноважитись.

2) Bericht der Handels u. Gewerbekammer in Lemberg für die Jahre 1876 in 1870, erstattet an das hh. Handelsministerium. Lemberg 1873. Anhang XXIV—XXV; за пізніші роки справозданье не вишло. — Wiadomości statystyczne. R. III, zeszyt I. Nieurodzaj w Galicyi nar. Dr T. Pilat.

3) Nieurodzaj w Galicyi. як висше.

4) На својіј страві.

5) Читательмам буде навірно зрозуміле, шчо в послідній рубриці, де подаві пересічні цифри за 6 років (в котрих стосунок меже платоју а ціноју страви змінювавсья не рівномірно), диференція меже пересічноју ціноју роботи зі стравунком і без стравунку, не може представляти властивої пересічної ціни страви, — і шчо цю послідну треба зложити з цін страви за поодинокі роки, оже = 110·98: 6=18·49 кр., а не: 11·84.

чеңьа о потреби звертати своју увагу также на ціну роботи женської (а шче менче на ціну роботи недолітків), вважаючи, бути може, роботу женщин надто маловажною і мало вартою, саме так як і ті, котрі за роботу платять. Впрочім также і звисниї факт, шчо в панських господарствах (з котрих іменно походять дати) женської роботи вживається багато менче, чим мужеської, — побільшає трудність такої специфікації. За дльа того маємо під тим взгльадам багато менче дат до вжитку, іменно тільки з р. 1876, і то лиш із слідујучих 11 повітів, східн. Гал., в котрих меже ціною мужеського, дорослого робітника та женського заходив от якікї стосунок:

Повіт.	Мужеськ. робітник дорослиї.	Женськїї.	Ріжницьа.	Ріжницьа в процентах проти першії цїврі.
Ліско	30 кр.	17 кр.	13 кр.	43 33 %
Перемшль	30	17·5	12·5	41·66
Самбір	30	15	15	50
Жидачів	28	19	9	32·14
Львів	50	30	20	40
Бібрка	42	20	22	52·38
Рогатин	50	30	20	40
Броди	45	30	15	33·33
Сокаль	27·5	18	9·5	34·54
Чортків	20	15	5	25
Разом	352·5	211·5	141	392·38
Пересічно	—	—	—	35·67

III. *Недоліток робітник* тішитьсьа шче менчою увагою наших економістів; тут шче заходить трудність в дефініції „недолітка“, і прогресія ціни відповідна до віку ріжних недолітків, з чого виходить, шчо в слідујучих датах, які маємо тільки з трех повітів сх. Гал., ціна яго роботи в однім повіті вишча, в другім низча від роботи женщини :

Повіт.	Ціна дорослого муж. роб.	Ціна недолітка.	Ріжницьа.	Ріжницьа в процентах.
Самбір	30 кр.	25 кр.	5 кр.	16·66 %
Жидачів	28	13	15	53·57
Сокаль	27·5	15	12·5	45·45
Разом	85·5	53	32·5	115·68
Пересічно	—	—	—	38·56

Після цих дат можемо тепер облічити:

А. Дохід селянської родини.

Допустивши, що хазяїн і його родина не ліниві, і що не втрачуть через цілий рік, окрім 65 день свят і неділь, ані одного дня робучого через слабість, ярмарки, забаву і т. и., то дохід з їх роботи, все одно чи на своїм чи на чужім ґрунті, винесе, іменню:

1) Хазяїн, 300 день по 37·39 кр.	112	гульд.	17	кр.
2) Жінка о 35·67% менче	72	»	16	»
3) Два недолітки (о 38·56% на одного менче)	137	»	84	»
	<hr/>			
Ціла родина разом	322	»	17	кр.
Долічивши до того ренту, від 1000 злр. 3%	30	гульд.	—	»
	<hr/>			
Одержимо разом	352	»	17	»

цілого доходу селянського хазяїства, пересічного під взглядом економічним, а ідеального під взглядом фізичним і моральним.

Б. Розхід.

Приймаючи за певне, що недолітки, коли не більше, то по крайній мірі *стількиж* потребують страви, що і дорослі члени родини, з причини, що находяться в стані фізичного розвитку, і випускаючи за те живність дітей і старців зовсім з нашого обрахунку, одержуємо найважнішу часть розходу,

- 1) *На страву*, по 18·49 кр. щоденно, як висше облічено на одну голову, оже на рік, за (4×365=) 1460 днів, в сумі 269 гульд. 95 кр.

Замітити треба, що ціну страви по 18·49 кр. (=коло 12 копійок) на голову ја приймаю тільки за дльа недостатку инчої рівно певної дати, јакої читателі немоглиби провирити; діснож вона за низька, зваживши, що приміром в р. 1870 оден бохунець хліба (житного) ваги 1½ кілогр. в *цуртовнім* гандлю стојав ві Львові 16 кр. *), оже тільки о 2 кр. менче,—тоді ја доросліј чоловік на день потребује коло 3½ кілогр. живности солідної. **) Цифра ж 18·49 кр. на стілько лиш правдива, шчо вона походить переважно з тих пір року, в котрих селяне не тільки найбільше працюють, але і найбільше *постять*, ***) зна-

*) Bericht der Lemberg. Handl. Kam. 361.

**) Dr Carl Bock. Volksgesundheitslehren.

***) Конец „Петрівки“, піст перед Успенієм=живна; „Пилипівка“, піст до Рожд. Хр. = молоченє збіжа, также початок великого посту до Воскресенья; друга половина тогож, і початок Петрівки=весьнани роботи в польу. Писки боршч з (картоплеју) барабелеју на обід (=сніданьє) і вечеру, а

чить, коли ціна живности робітника спадає до најнизшого мінімум.

2) <i>Топливо в зимі</i> , рахујучи тільки оден сьаг твердого (=6·11 гульд.) і оден м'яжкого (=4·45 гульд.)*)		
дерева, разом	10	гульд. 56 кр.
3) <i>Одіж</i> дльа цілої родини **)	20	» — »
4) <i>Тутун</i> дльа хозьаїна, по 2 кр. на день	7	» 35 »
5) <i>Світло</i> , 1 кр. на день	3	» 65 »
6) <i>Зужиток хати</i> (зужиток будинків господарських полічено при ренті)	10	» — »
7) <i>Асекурація хати</i> , зглядно шкода з огню, пісьла правдоподібного рахунку	2	» — »
8) <i>Кучино</i> і підгодованье двох поросьат, одно на рїздово, друге на великдень, з причини, шчо родина му- сить хоч два рази до року поживитись м'ясноюју стравою по надто довгих постах ***)	6	» — »

хліб з часником, рідко з огирками на „полуденок“, конечно не стоїть дају- чому роботу більше, чим 18¹/₂ крејцарьа. За дльа того і пересічні числа шчо до ціни робітника на „панській страві“, зібрані переважно, маже вик- луччно в тих порах року, виходять надто низькі проти дієсних, а іменно в тих часах, в котрих сельанин сам дльа себе робить, або зовсім не працює, не мајучи зарібку.

*) Цифри пересічні з літ 1866—1870 з визше спімнених 33 повітів.

**) От як пороховано:

1 сукмана (сірак) на всю родину	6	гульд.
¹ / ₆ кожуха	2	»
1 ¹ / ₂ пари чобіт з поправками	6	»
1 спідниця з запаскою дльа хазьаїки	3	»
4 штуки білого шматьа	2	»
Одні ногавиці зім'ові дльа хазьаїна (2 роки)	1	»

Разом 20 »

Розуміється, ја роблю цей обрахунок, шчоби приймати кошта не здавались занадто великими; але не треба і говорити, шчо висше специфікована гарде- роба дльа родини зложеної з 4 голов ніяк не вистане *Аст.*

В Галицькім видању „Дзвін“ (1878) на стор. 269—270, показано докладно річний росхід на одіж дльа 3-х осіб бідної міщчанської родини на 42 гульд. 40 кр. Річний росхід сільської родини на одіж буде трохи менши ніж росхід міщчанської родини з за меншої, ніж міщчанська, гарде- роба та зза того, шчо мужик довше і носить свою міщанську одіж, шчо все таки вчинить ніяк не менче 30 гульд на рік. *М. П.*

***) Кожниј четвертиј чоловік на селі маје в „Великиј піст“ з причини одностајної і неспостіної їди — „курьачу сліпоту“ в котрій під вечер нічого не видить, а ходить як п'яниј. — і проти котрої, по думці сельан, једине лікарство — зсісти (на Великдень) печінку; дієснож лікарство не іменно „пе- чінка“, а м'ясна, в загалі поживна, страва, јака звичајно лучається јім тільки на Великдень.

9) Податки, а іменно:

а) <i>Державний</i> податок „звичајний“ з <i>грунту</i> , в Галичині пересічно від 1 морга 26·25 крејц.	2	>	10	>
<i>Державний</i> додаток „надзвичајний“ ($\frac{1}{3}$ звичајного)	—	>	70	>
<i>Державний</i> податок „звичајний“ (з хати).	—	>	93·5	>
<i>Державний</i> додаток „надзвичајний“ до домового податку	—	>	70	>
б) <i>Крајєвий</i> „додаток“, 34 $\frac{1}{2}$ % від „звичајн.“ державних податків	1	>	03·2	>
<i>Індемнізаційний</i> додаток (за паншчину) 50 $\frac{1}{2}$ % від „звич.“ держ. под.	1	>	17·5	>
<i>Додаток шкільний</i> 12 $\frac{1}{2}$ % від „звич.“ держ. под.	—	>	36·4	>
в) <i>Публичні тьгарі</i> :				
<i>Повинність віјскова</i> , на одну родину з 4·5 голів пересічно *)	2	>	49	>
<i>Шарварки</i> (роботи в натурі на потреби державні, крајєві, громадські, як будова і на-права доріг і т. и.) 10 днів на своїй страві.	3	>	74	>
<i>Обов'язок</i> будованья і удержуванья будинку церковного і попівських, лічивши вартість церкви і поп. будинків на 10,000 гульд., (в одній громаді пересічно 132 хазьяјств)	3	>	78	>

Всі кошта разом 345 > 82 $\frac{1}{2}$ >

Порівнявши ті кошта з приходом, лишаєсья 6 > 30 $\frac{1}{2}$ >

чистої злишки, котра зовсім не може бути пропита, а — минувши, шчо ми велику часть коштів полічили за мало, **) і не полічили багато всільаких дрібниць (між котрими не најменча і та, шчо в неділі і свјата страва мусить бути хоч не багато дорожша, чим в будень), — мусить вијти на не періодичні, та тим конечніші потреби, як: ліки дльа хорих членів родини, заплаата попові за похорон і хрестини дітеј і др. т. п.

Визше вилічили ми в 6 мінімальних цифрах кошта пересічного селянського господарства, *звичајні*, так сказати шчоденні, бо

*) Після такого рахунку: стан активної армії в Австрії виносить в мирній час 300,000 голів; через шчо на оден рік пропадаје 109.500.000 днів роботи; так як в Австрії је 37.350.000 голів населенья, то припадаје на одну душу втрати 2·93, ја на 4·5 душ 13·18 днів, кождий день по 18·9 кр. (з уваги шчо на тој сам час стравунок по 18·49 кр. відпадаје) = 2 гульд. 49 кр.

**) Неполічено также додатку „повітового“ на раду повітову, кутриј виносить пересічно 6—7 $\frac{1}{2}$ % від держ. под., значить 18—21 крејцарів.

навіть хороби, а іменно хороби *і похорони дітей* *) селянських в Галичині (східній) залічити мусимо до річей звичайних і з того вилічення ми пересвідчилися, шчо ці кошта, коли не превисшають, то по крайній мірі ледви шчо з тьажкою бідою рівноважаться з доходом щорічним, так, шчо в тім господарстві з одного року на другий ніяка злишка не остається. Але то були тільки кошта на *удержанье* господарства і родини. Я не буду вдававсья тут в казуїстіку і не буду вилічував всіляких случаїв, щасливих і нещасливих, які на селянську родину можуть шче спровадити всілякі *надзвичайні* кошта, і які — нехай і најзвичнійші, — не можуть бути виражені в ніякій пересічній цифрі без помочи надто вже тонкої комбінації; саме так, як ја і при виліченю доходів, не брав в рахунок страту днів роботи з причини подібних же случаїв.

За те не потрібно доказувати ніякими цифрами тої правди, шчо як усякий організм на світі, так і селянське господарство, а зглядно родина, мусить мати свій початок і кінець.

Ја не мају тут на думці ніяких трагічних катастроф а ні економічних назвичайних криз, а *правильний* перехід господарства з одной генерації на другу. Може тої перехід довершитись поволи і мати кілька фаз, як: попередне вивінованье сина або дочок частеју имінья, а опісля аж смерть голови родини і перехід прочої части имінья на дітей, або — смерть хазьяїна, по цім адміністрація господарства через вдову, потім його перехід під адміністрацію дорослого і жонатого сина і т. п.; — а може все те статись маїже рівночасно — смерть, наслідництво, женитьба: кошта розвязанья давної родини, а основанья нової завсігди будуть більше менче однакі. Зваживши ж, шчо після нашого попередного облічення селянська родина нічого не може з року на рік відложити на незвичайні потреби, вище поданим бьуджетом не обнъати, — то виходить, шчо і кошта *розвязанья* уступајучої зі світа родини, спадати мусьять на нову родину, **) котра на її місце обіймає господарство. За дльа того ці кошта ми мусимо полічити также до коштів основанья родини, о котрих ја зараз хочу говорити.

Кошта основанья родини (хазьяїства):

- А) 1. Похорони голови родини і його жінки (заплата попові, дякові; дві домовини, світло) країне мінімум 6 гульд.

*) В Галичині умерає на рік дітей низше 10 років близько 100.000; скільки їх окрім того шче хорує тьажко, на це не ма певних дат, але мусить во два рази стільки.

**) „Лішајутьсья на ґрунті“.

2. Заплата нотаріусові за „обсигільацію“ і списанье інвентаря, в загалі акту спадщини	8 гульд. — кр.
3. Штемплі до тих актів і оден день роботи, страчений на ставанье до суду 1·08 і 0·37.	1 » 45 »
4. Такса (державна) від чистої спадщини, і такса (держ.) від переходу нерухомого имінья (1 ⁰ / ₁₀₀ і 1 ¹ / ₂ ⁰ / ₁₀₀ від 1000 гульд. а до того 25 ⁰ / ₁₀₀ „надзвич.“ додатку*)	31 » 25 »
5. Такса на фонд школьніј „нормальній“	1 » 5 »
Б) 6. Женитьба — (за заповіді і шлюб попові), мінімум	5 » — »
7. Нова одіж дльа жениха	12 » — »
8. Світло і ліпша (мјасна) страва на весільу, страва (без ніяких напиктів) рівна вартости одного підсвинка	3 » 50 »
9. Страта 3 днів роботи дорослого чоловіка	1 » 12 »
10. Народини і христини двоје дітеј	2 » — »
11. Два рази поліг; страта 20 днів дорослојі робітниці**)	4 » 81 »
<hr/>	
Разом, мінімальні кошта	76 » 18 »

з котрими ця молода родина, як з первородним гріхом, приходить на світ. Сума ця не може инакше роздобутись, як тільки нарушенем капіталу хазьяјства, або затьагненем позички, котра, розумієсьа, тим буде дорожша, чим в менших частьях, (а не відразу) родина јјі затьагне. Допустивши случај највигідніјшиј, т. ј. шчо суму цю голова родини позичить цілу від разу, і не в жидів, як це звичајно діетьсьа, а в „банку рустикальнім“ (***) на застав свого господарства, то кошта затьагненья тојі позички винесуть в мінімальних цифрах:

1. Два рази дорога до повітового міста, в котрім је філіја банку, — страта двох днів роботи — гульд. 75 кр.
2. Писареві за написанье поданья до банку, і вистаченье потрібного урядового документу дльа виказанья објему хазьяјства з штемпелем на 1 гульд. 2 » — »

*) «Nachlassgebühr und Vermögensübertragungsgebühr:»

1 ⁰ / ₁₀₀ від 1000 гульд. —	10 гульд.
1 ¹ / ₂ „ „ „ „ —	15 „
25 ⁰ / ₁₀₀ від 25 гульд. —	6 „ 75 кр.

Разом 31 „ 75 „

***) Оден день роботи = 24·06 кр.

***) Statuta c. k. uprz. galic. zakładu kredytowego włościańskiego. Lwów. 1868.

3. Нотаріусові за „заставне описанье ґрунту“ разом із штемплем на 60 кр.	3 гульд. 68 кр.
4. Штемпель на „запис довжнїї“	» 68 »
5. Страта на курсі ефектів банкових *)	2 » — »

Разом кошта позички 9 » 11 »;

з чого виходить, шчо сельянин, потрібујучи дісно тільки 76 г. 18 кр., — мусить позичити о сѹму тих коштів більше, значить, в круглії цифрі 85 гульденів, від котрих припадаје платити процент 12⁰/₀, значить річно по 10 гульд. 20 кр. — а на це в річнім бјуджеті сельанськїм нема лишнього ані крејцаря. Трудність виходить тим більша, шчо позичка мусить сплачуватись, найбільше в 14 роках, річними ратами, так шчо зараз в першїм разі, намість 10 г. 20 кр., довжник заплатити винен 16 г. 26 кр.

Таким чином ми бачимо, шчо кожда новотворена сельанська родина носить в собі зарїд конечної руїни, котра скорше чи пізніше, але — наступити мусить, хочби родина, шчоби не впасти в довги, ратувалась зараз із самого початку продажеју части землі, шчо булоби шче најраціональніше ј најменче небезпечно, але шчо — з причин, котрі психологічно лехко можна вијаснити, — случајесь дуже рїдко, мајже ніколи; так само, јак мајже ніколи не случајесь, шчоби сельянин свїј першїј довг затьагнув де јїнде, а не в жида, на (најменчіј) процент 52.

З того безвиходного положенья — шчо би могло нашого сельянина шче виратувати? Може, — домашнїј промисл. Але тој промисл істнује тільки в незначних, виїмкових случајах, і то тільки при господарствах *безземельних*, — а в хазяјствах тојї пересїчної величини, о котріј мова, јего зовсім не ма, ј не може бути, бо не ма до цього потрібного живого руху економїчного в крају, не ма здорової, внутренної торговлі, котра б не мусїла годувати чверть мїліона паразитів — посередників; ані льудних, фабричних мїст, котрі б були дльа цього промислу близьким і певним ринком, і з котрих по притїм виходила б природна тен-

*) Банк даје позичку не в чистих грошах, а в своїх облігаціях, і облічује курс конечно вище чим позичајучіј сельянин може јїх продати.

денція до підвищення робітничої плати, доволі сильна, щоби зрівноважити противну тенденцію, яка виходить з панських льятифундій (великої поземельної власности), і яка так переможно впливає на обниження найзначнішої рубрики доходів селянської родини.

Дуже наглядну ілюстрацію того економічного застою в Галиччині подає нам цітована брошура Василя Н., після котрої Галиччина всіх фабрикатів (і то таких важких і малоцінних як пр. гіпс і сподіум) вивозить разом 75.000 кілограмів, а привозить з за границі 407.000 кгр., значить в п'ятеро більше; або: вивозить конопельного і льняного прядива 43.000 кг. і вовни 15.000 кгр., — а привозить 4000 кгр. полотна і навіть ниток, 7500 кг. порожніх мішків, і 8000 кгр. суконних товарів, — помімо того, що ці фабрикати, а по крайній мірі полотно на мішки і самі мішки до сього збіжа могли би робити для себе дома сами, навіть без накладу великих капіталів. Конечно, найблизча, видима причина такої експлоатаційної крајевої господарки, чисто рольничої, — лежить в недостатку фабрик і в загалі зорганізованій крајевої індустрії; але властивої дальшої причини, за для котрої індустрія в Галиччині ані доселі не існує, ані розвинутих не може, — ми мусимо шукати там, де — найдемо і властиву причину п'янства.

Тим часом, закім возьмемося за розвідання тої причини, — ми можемо уже тепер відповісти на питання, з котрого ми вишли: Чи і який розмір п'янства може галицького селянина довести до цілковитої матеріальної руїни? Відповідь: Не тільки дієне п'янство, але в загалі *сама наймірніша консумція* спірітуозів; бо і для наймірнішої консумції спірітуозів, як ми бачили вище, *не ма місця в селянськім бюджеті*.

Між тим ми з того ж бюджету бачимо, що не тільки саме безвиходне, нужденне положення селянина легко в нім може виродити нахил до глядання відради на дні чарки горівки, але і недостаточна, рослинна живність, пропагуюча в людськім тілі тільки розвій сала, а не мускулів потрібних для т'язкої щоденної праці, змушує його потрібну рівновагу в своїм організмі і потрібну до праці енергію піддержувати бода і мірним уживанням спірітуозів. — Колиби в краю існував з тою ціллю зорганізований промисл, щоби (з власною великою користю) селянинові, і в загалі біднішим класам доставувати дешевої і

поживної страви, — як приміром годованьа овець на заріз, криликів і т. п., фабрикація екстрактів з м'яса і струкових насіннь; колиби в селах могли істнувати трактири з м'ясними і молошними стравами, або ж з чаєм, в котрих би наш чоловік хоч раз в неділю міг дієсно пожитись і розігрітись, або хоч забавитись, не потребуєючи приємности розмови в людськім товаристві оплачувати чарками горівки, — то бути може, при тих фанатичних агітаціях, які від кількох років розвиває духовне брацтво тверезости, при репресивних мірах, які завести має ухвалений недавно „закон проти п'янства“, при тій аскетичній натурі нашого селянина, з якою він здібний перетерпіти не тільки голод, але і спрагу, і при його спосібности до пізнаньа, шчо дльа него більше шкодливе, — він міг би з часом најти в ліпшій поживі најлучшиї антидот проти п'янства, о котрім він сам добре знає, шчо воно по довшим часі відбере јему силу потрібну до дальшої тьажкої праці. Колиж би, противно, — на цілій краї була розтьагнена інституція, котра би продукціју ј продаж спирітуозів осіньала највишчоју опікою права, ј розвіј горівчаної індустрії поперала на некористь не тільки таких промислів, о котрих ми вищче спімнули, але в загалі на некористь всьакої інчої індустрії; і колиб під опікою такої законної інституції жила в країу ціла, численна ј потужна каста, котрої најважніјшим матерјальним інтересом було би ширенє між народом п'янства, і котра би всі до того потрібні средства мала в своїх руках; — то яка ж пропаганда тверезости, які закони проти п'янству, яка наука шкільна, яка, в загалі, моральна сила була би здібна відвернути темну народнью масу від того пороку, і захоронити јї від конечної ј наглої матерјальної руїни?

Інституція така істнує в Галиччині, і називаєсьа — *пропінацієју*.

Пропінація, — це така *привілеїја*, на підставі котрої в кождім галицькім селі ј містечку тільки властитель більшої („табульарної“ або шляхецької) *посідлости земської*, *) має *виключне право продукованьа ј шинкованьа голловних спирітуозних напїтків*: горівки, пива ј меду. Таким чином всьа Галиччина покрита нерозірваноју сітью теріторіј, на котрих пани мајуть право експлоатації „своїх“ хлопів, експлоатації, котра

*) А в більших містах — комуна (міська громада, община); так же в кількох менчих містах, і кількох селах має пропінацію община. Тільки в однім місті Кракові з цілої Галиччини пропінація не істнує, і в тім місті усі спирітуозні напїтки становлять предмет вольного промислу.

опираєсь на найпагубніших інстинктах народної маси. Пропінація дає великі матеріальні користі своїм властителям, бо, *сама абстрактна привілейія*, (значить поминувши чисто купецький зиск з фабрикації і продажі спиритуозів) приносить панам в Галичині на рік (1874) — 3.897.337 гульденів чистого доходу, *) без ніяких накладів, без жадної праці. А сума ця, як справедливо замчено в цитованій студії Василя Н., *єсть премієју, назначеноју з гори, істнујучим законом, за продукованье і шинкуванье горівки*, премієју, котра роздільуєсья шчо року проміж 6000 конкурентів: хто з них до року більше виробить горівки, і більше її продасть, значить більше своїх хлопів розпоїть, — тої і більше з тої сумми дістане.

Як кожда привілейія, так і пропінація деморалізує передо всіма саму привілеговану клясу, і доводить її до визискуванья матеріальних користей привілейії аж до најдальших можливих гръаниць, иноді навіть по за граиці устанвлені законом, без ніякого взгяду на моральність, гуманність і на свій шляхецькій гонор,—а спеціально в Галичині східній, і без взгяду на який небудь патріотизм чи народолубство, так як тут польськїй шляхтич бачить в руськїм хлопі ворога, чужого јему мовоју, звичајами і віроју.

Окрім вијімкової користі, јакую шляхтичеві дає пропінаціјніј монополь, — він шче, як продуцент горівки і купець, находитьсья супроти сельянинові, сьому консументові, в незвичайнім користнім положеньу, зовсім не рівнім тому звичайному стосункові, який заходить меже продуцентом і купцем з одної, а јїх консументом з другої сторони в індустриї і торговлі всіх других продуктів. Вже по прилученьу Галичини до Австрії, віденське правительство було змушене кількома приказами, захованими в зборі галицьких законів, виступити проти звичајеві, після котрого шляхтичі присвојували собі і експлуатовали право, приписати кождому свому „підданому“ сельянському господареві певну илькість напитків, котру він (сельянин) — мусів або не мусів випити, але — купити в пана, чи в јого шинкаря, *мусів* шчо року; а шче і по звесеньу того звичају, за паншчинних часів, жид-арендатор, коли хотів, то міг донести на сельянина, буцім то він, сельянин, приміром на хрестинах або на весільу подав своїм гостьям більше напитку, чим у панського арендатора купив, значить надвишку купив на чужїј території пропінаціјніј і до-

*) Stosunki propinacyjne pg. 95. Прочі властители пропінації, а іменно комуни мајуть такогож доходу 1.107,892 г., так шчо цілїј дохід з абстрактного права пропінації панам і комунам разом дає на рік 5.005.228 гульд.

пустився таким чином провини, підпадаючої великій карі, котру сам пан, будучи тоді ще также селянським суддею, а взглядно його „мандатор“, і вимірзував. — Але ж по знесену панщини не устала, і доселі триває, велика економічна залежність селян-малих посідателів землі, від властителя пропінатції, (котри разом єсть і властителем *більшої земської посідлости*); як це впрочім річ, в цілім світі аж надто звісна, а в Галичині тим більше, шчо при наділі землі ж викупні сервітутів маже весь ліс *) і нерозмірно велику часть пасовиск лишено в руках панів. Наслідком того селяне, окрім того, шчо звичајного денного зарібку мусьять шукати на панськїм лані, і в часи передновинку у него, як головного продуцента, купувати ж позичати збіже, шче ж по дерево на опал і до будинків удаватись мусьять до „двора“, і в пана мусьять најмати пасовиска дльа свого скоту. Таким чином грошеві взајемини тривають через цілий рік неперестанно меже панським двором і громадоју, а вже панськї, пропінатїйні інтерес лежить в тім, шчооби в усіх тих грошевих пересправах посередником був жид, арендатор його пропінатїї, і шчооби з грошеј переходьачих через того посередника з двора до села ж на відворот, лишався завсігди якийсь процент (за горівку) в коршмі, як головній біржі дльа всіх торговельних відносин між паном і селянами. Від часу заведеня автономїї, а

*) В Галичині поділена земля між менчих і більших властивців отак:

	На менчих	На більших
	властивців	властивців
Приходить моргів		
Орного поля	4,690.432	1,610.804
Лугів і огородів	1,054.030	412.345
Пасовиск	1,054.483	303.834
Лісів	351.073	3,660.957

Або:

На 100 властивців		
	Менчих	Більших
	Припадає моргів	
Орного поля	717	33.620
Лугів і огородів	211	8.610
Пасовиск	161	6.144
Лісів	53	69.314

іменно рад і виділів повітових, в котрих пани, маючи голоси вірильні, мають і переважну більшість, чує навіть громадська рада ж віт (сільський голова) власть панську над собою, об'являючи сьа іменно накладаньєм грошевих кар за всякі адміністраційні провини.

Вже ж тої економічної і соціальної переваги булоби панові доволі до запевненья своєї горівці як найбільшій консумції між селянами. Але йому прибуває до того шче оден можний спільник, жид-арендатор, — теж продукт пропінатції, котра, як кождий монополь, стьагає до себе капіталістів (а вони в нас — тільки жида) до його експлоатації. Арендатор, наймаючи в пана аренду пропінатції, сполучує у власнім і панським інтересі промисл шинкарський із своїм, на позір побічним, діснож головним промислом, лихварським. Кожда позичка, взята у него господарем на заплаченє податку, кожда чарка горівки, взята ним на кредит, кождий сніп збіжа, украдений наймитом і занесений до коршми в почі, кождий шнур коралів, занесений там жінкою потаї від чоловіка, і кожух, занесений чоловіком потаї від жінки, — стаєсьа одним більше огнивом ланцьуха, котриї мало помалу цілу громаду закуває в невольу арендатору, і тому ж приспорьює примусових консументів панської горівки.

Він (арендатор) ставши сьа таким чином повірником усіх родинних таїн свого села, і заїмивши великі обшари селянської землі на власність, стає найважнішим чоловіком в громаді: його вибирають густо-часто навіть до ради громадської і місцевої ради школьної, парубки і дівчата, запрошуючи його на весілля, цілують його в руки, *) помимо того, шчо його появленє в будень на селянським обістьу викликує плач дітеї і німу розпуку старших; — в него навіть учитель і піп мають свій conto соггесте, а иноді і пан дрижить перед його економічною потугою. Але їх обох лучить спільний інтерес — зиск із пропінатції, і спільний предмет експлоатації, і спільний ворог: *хлон*, консумент їх пропінатційної горівки.

В пропінатційній привілегії заклучаєсьа шче одна користь, дльа властителів теж не мало цінна, а іменно, шчо властитель пропінатції має право закладати на своїй території шинки в *довольнім, ніякими законами неограниченим числі, без потреби*

*) Шчоби цей — тепер вже зовсім *звичаїний* в Галиччині об'яв унижености руських селян проти арендаторів оцінити як слід, треба собі пригадати, шчо жид, по народному віруваньу, „не має душі“, і шчо він не „вмерає“, а „здихає“, — тоді як від, корова і кінь „гине“, а пчола таки „умерає“, „як христьянин“.

попередного дозволенья від адміністрації, — і видавати їх в аренду лядьмам свого вибору (конечно, жидам), помимо того, шчо існуючій закон о організації промислу (т. зв. патент промисловиј або заробковій з р. 1859) закладанье подібних канторів і фабрик, як приміром: гандель трутизнами, хемікаліями, напйтками (будучими предметом вольної конкуренції), книжками, фабрикація ј продаж стрільного пороху, гостинниці, кавјарні ј т. п., зависить від дозволенья („консензу“) політичної адміністрації, котра видаје такі консенза тільки по попереднім пересвідченью о потребі (в дотичній містності) зложенья кантору і тільки лядьмам наповрежденної слави ј моральности. Пани, у спільці з арендаторами користуютьсѧ тим своїм виїмковим правом як најширше. В однім селі буваје по кілька, іноді ј кільканацять коршмів, а крім того в панськїм лісі, шчоби ј робітники, рубајучі панські дрова, мали де пропити своју заплату, ј ляде, купуючі панське дерево, дали панові заробити также ј за горівку; — і на польу, далеко від села. Ті польні коршми мајуть своју окрему причину існованья; вони закладајутьсѧ властителем пропінацијної терріторії в цілях конкуренції проти сусідному властителєві, ј за дльа того, шчоби селѧн з чужого села притягнути, вони ставльајутьсѧ скілько можна најдаљше від свого, *) а најблише від чужого села, значить на саміј границі. Розумієсѧ, шчо так заатакованіј конкурент не піддаєсѧ, а ставить по својїј стороні границі, зараз проти тоїј коршми ј своју, а коли на однім пункті сходьтьсѧ границі трох сїд, і трох відрубних терріторіј пропінацијних, то там непремінно стаје три коршми; одна від другої не даљше трох шагів, і в ніодній не можна нічого купити, як тільки најпоганішоїј горілки — *в день*. За то *в ночі* вони становльаютьсѧ біржами краденого скоту ј збіжа, бо само собою розумієсѧ, шчо до таких далеких від одного ј другого села коршмів піхто в день не заходить, і шче менче заїздить, а тільки в ночі збігајутьсѧ до них хлопці, ночуючі в польу з кіньми, і фахові злодії за горівкою, тим дешевшоју дльа них, а тим ціннішоју дльа арендаря, шчо вона платитьсѧ не грїшми, а краденими продуктами. Тоді јак польні коршми служать головними ринками ј магазинами польних злодіїв, — то лісні коршми — становльають најдогідніші етапи дльа конокрадів, котрі тими дорогами виводьть коні за границу до Россїї, ј приводьть з Россїї до Галиччини. Не можна зовсім помислити, шчоби о тих великих вигодах, јакі јїх коршми дајуть

*) Дльа того, шчоби *нишча* ціна горілки јшла тільки на користь чужих селѧн, а не своїїх.

злодіям, — пани-власителі пропінанції не знали; бо, протівно, вони кажуть собі арендаторам за ці коршми добре платити, по-мимо їх відлюдного, значить дльа самого гандлю горівкою дуже некористного положенья. Але ж віт громадській, до котрого належить сільська поліція, знає об тім, — тількиж його власть кінчиться там, де кінчаться землі селянські; на панській території має після автономічної організації, ухваленої галицьким сојмом, власть поліційну і в загалі вітівську, сам пан власитель більшої посідлости земської ж пропінанції, як *judex natus*.

Розумієсья, шчо коли панська територія граничить з містом, в котрім пропінанція належить до комуни, то конкуренція виступає в подібних, хоч шче сильніших пројавах, а тільки набирає шче характерістичного льокального колориту тим, шчо комуни на своїх границях удержують „пахолків“ пропінанційних, котрі ганьяютьсья за хлопцями ж дівчатами најбіднішої мішчанської кльаси, перекрадаючи дешевшу горівку з панських, докола міста положених коршмів, до міста, — і шчо в часі ярмарків в тих позамієських коршмах, вечером і в ночі јдуть піјатики ярмарочних гостей і відбуваютьсья сцени розпусти, котрі годі ж описувати. Не треба тут і додавати, шчо відмінніј трохи стосунков, јакіј під взглядом власителя заходить в містах, в котрих пропінанція належить не до приватного чоловіка, а до комуни, зовсім не відбирає тому праву того крајне неморального характеру; зваживши, шчо адміністрація доходів з пропінанції підлагає тут раді мієській, котра, складаючиєсь з мієських капіталістів, дуже часто (іменно в менчих містах) в більшости — жидів, заступає проти масі мішчан тіж самі або подібні кльасові інтереси, шчо ж пан проти селянів.

Після сказаного буде читателям јасно, шчо таке плодженье шинків і такими способами, мусить ширити ж пјанство в чим раз дальше јдучіј прогрессіі. Може шче јасніше покажуть це слідујучі дати. *)

Усіх шинків в ціліј Галичині је 23.269, значить 1 шинок припадає на 233 голів всеї лудности (в сосіднім королівстві польськім 1 ш. на 292 г.), а близько 4 (3·65) шинків на одну осаду (осельу); з того числа концессіјонованих адміністраціеју (не пропінанційних, а за „консензом“) 1140. **) а пропінанційних, значить заложених і удержуваних приватними власителями ж ко-

*) Stosunki propinacyjne pg. 166—170. i Tab. XLIV—LII.

**) Об тих, концессіјонованих адміністраціеју, значить непропінанційних шинках буде говорено нїше.

мунами на праві пропінаційнім в селах і містах разом 22.129. З цього послідного числа припадає на міста: 3548 (1001 в Галичч. західн., і 2547 в Галичч. східній), а 18.581 (Галичч. західна: 5755; східна: 12826) на села.

Тоді як в 24 повітах західної Галиччини *) з населенъем 1.824.108 гол. је *усіх* шинків (пропінаційних і консензових в містах і селах разом) 6.756, так шчо тут 1 шинок припадає на 269 голів, — то в 50 повітах східної Галиччини з населенъем 3.620.581 гол. је таких же шинків 15.373, значить оден припадає вже на 235 гол. всего населенъа. Коли від тих цифер відлучимо пропінаційні шинки міст з дотичним населенъем, (195.806 г.) то маємо: на 1.628.302 душ селянського (і маломішчанського) населенъа *західної* Галиччини, *сільських* шинків 5.755, значить припадає 1 шинок на 282 д.; на 3.306.151 д. такогж населенъа *східної* Галиччини, таких же шинків 12.826, значить 1 шинок на 257 душ.

Порівняймож тепер дохід пропінаційній, який ці шинки (з аренди) дотичним властителям приносять, з числом тих шинків. Дохід тої всіх властителей пропінації (т. ј. як панів на селі так і міських комун) виносить в *західній* Галиччині 1.186.763 гульд. 15 кр., значить припадає на 1 шинок 175 гульд. 66 кр.; такий же дохід в *східній* Галиччині—3.818.465 гульд. 33 кр.,— з чога на оден шинок припадає 248 гульд. 39 кр. Колиж знов підемо дальше, ј відлучимо від цих цифер число ј дохід пропінаційній з шинків в *містах*, то припадає з доходу *сільських* (панських) шинків в *західній* Галиччині (901.849 гульд. 58 кр.) на 1 шинок (сільських): 156 г. 71 кр.; в *східній* Галиччині з такогж доходу (2.901.322 г. 79 кр.) на 1 шинок: 226 г. 20 кр. Ми бачимо з цих цифер, шчо оден шинок в *східній* Галиччині, помимо того шчо він маје пересічно *менше* консументів, чим 1

*) Ја тут позволив собі — јак і в дальше поданих датах винишної праці,— відстушити від звичајного розділу Галиччини на 47 східних повітів в правобіч долишного ј середного ј по обох берегах горішного Сьану положених, і 27 *західних* повітів (лівобіч Сьану), котрому розділові служить за підставу національність маси населенъа. Так јак в нашій студії о національність розходиться менче, а більше о економічні стосунки, то ја до више поданих 47 повітів східної раг екселенсе Галиччини, додав шче з лівого боку Сьану повіти Кросно, Бржозів і Јасло, котрі за давнішого (до р. 1867) розділу адміністраційного належали до східної Галиччини, тоді јак прочі 24 повіти складали разом одну адміністраційну територіју під офіціальним названъем „Галиччини західної з княжествами Краків, Осьвенцім і Затор“ і стојали під т. зв. „крајевим правліньем“, а опісля „намісничоју комісіїјеју“ в Кракові. Впрочім і в згаданих трех повітах по лівім березі Сьану (Кросно, Бржозів і Јасло) *руське* населенъе становить досить значну цифру: 27.050, проти 176.129 польбаків.

шинок в Галиччині західній, — дає свому властителеви *більшиј* дохід пропінатіјниј, — або инчими словами: в східній Галиччині не тільки розмірно до населенья *число шинків більше*, чим в Галиччині західній, але *ј* кождиј поодинокіј шинок в тіј (східній) части краю продає пересічно *більте напитків* чим кождиј шинок в західній части, так як конечно *більшиј* або менчіј дохід з аренди пропінатіјі залежать від більшојі консумціјі. Шчооби не наводити надто багато цифер, ја тут тільки додам, покликуючись на офіціјальні дати діла «O stosunkach propinacyjnych» (Tab. VI), шчо такиј сам стосунок прогресціјі між доходами з пропінатіјі а числом шинків заходить также меже поодинокими повітами цілого краю, — шчо, значить: де число шинків розмірно до населенья більше, там і *кождиј поодинокіј шинк* дає вишій дохід пропінатіјниј *ј* навідворот. З того факту, шчо іменно з побільшеньем числа шинків побільшаєсь і пересічний дохід пропінатіјниј, мајемо јасниј доказ раз на те, шчо властителі пропінатіјі мајуть *можність* побільшити консумціју својі горілки кождого часу через просте побільшенье числа шинків; з кождим новим заложеним шинком дохід јіх не тільки через продаж більшојі илькости горілки, але *ј* через підвисшенье арендного чиншу підноситься; і шчо таким чином залежить в певних границях тільки від јіх добројі волі, від більшојі або менчојі дози јіх егоїзму, від більшојі або менчојі захланности, на јакім ступні пјанства чи тверезости вони масу народу поставити захочуть. По друге — показує порівнанье дотичних цифер в східній Галиччині з тимиж цифрами в західній, шчо пани пропінатори в руськіј части краю тују своју можливість визискујуть в границях як тільки можна најширших.

Для појасненья, чому пани пропінатори в *західній* Галиччині стајуть під тим взглядом по части діјсно, по частиж тільки на позір морально вишче від својіх східних товаришів, ја мушу передовсім (побіч звісного факту, шчо західна Галиччина, также шчо до *панів*, в загальній цивілізаціјі стејіть вишче східнојі) пригадати сказане вже в попереднім, шчо в тамтіј части краю ніјакіј розділ національніј не побільшує соціјального антогонізму між паном а селянами, а напротив, взгляди польського патріотизму і народольудства силоју обшчественного мнінья недопускајуть тут подібнојі надто далеко јдучојі експлоатаціјі народнојі маси, навіть зі сторуни поодиноких не дуже совістних пропінаторів. *) Але *ј* того морального впливу булоби шче мало

*) Як цего мајемо подібниј приклад і на т. зв. „порціјі“, котра в західній Галиччині не истнує зовсім, і проти котріј виступили тільки газети *краківські*,

дльа відібранья пропінації в зах. Гал. того характеру деморалізуючої інституції, який вона в східній Галиччині без виїмку має, колиби до того впливу, виходячого почасти від самих властителів пропінації, не прилучились рестриктивні міри уряду, котрий тут почавши від часу прилученья тої часті до Австрії при розборі Польщі, а взглядно від часу утворенья речипотолітої краківської (теперешні два повіти, краківський і хржанівський), аж до найновіших часів систематично прьамував до знесенья цілої інституції дорогою адміністративною; і хоч цього не дозволила йому довершити заведена реакційна автономія (1861) а опісля адміністративне сполученье західної Галиччини із східною (1867) під намістництвом гр. Голуховського, всеж вплив тих урядових мір тріває в своїх наслідках аж до сегодньа. Дльа зрозумінья цього буде доволі, не запускаючись в надто подрібній виклад, спізнати, шчо право пропінаційне *не установлене ніяким властивим законом*, а виробилось шче за часів Польщі: спочатку через безправне надуживанье права юрисдикції, яку пап мав над своїми підданими, переїшло опісля в звичай,—пізніше в королівських рескриптах і соймових конституціях хоч не санкціонованій, але ближче хоч не дуже ясно описаній, і як такий звичай, по прилученью Галиччини до Австрії, остојалось і на дальше в таких границях, які йому кождочасне віденьке правительство—раз консервативне, другим разом більше демократичне, назначити зволило. Така юридична неозначеність того усього, шчо властиво становить пропінацію, давала крајевій адміністрації, а іменно намістництву ві Львові (дльа теперішних 50 східних повітів) і окремому від того ж „крајевому правліньу“*) в Кракові (дльа 24 зах. повітів), дуже

тоді, як в східній Галиччині на тільки маса шляхти, але і Львівські польські часописі всіх політичних барв без виїмку станули в її обороні. Коли шче в 20 і 30-тих роках агітація проти п'янству, за прикладом ірландських англійських Temperance societies переїшла до *західної* Галиччини, то вона тут приймла зараз характер польсько патріотичній, і навіть, (як це видно із звістних автору тодішних *таїних* правительствених рескриптів, котрими, з інсинуації *россійського* правительства приказувано властям недопускати ширенья тої агітації іменно в близкості границь королівства польського) *революційній*; на її чолі станули не тільки ксендзи, як тепер в руській половині крају, але і *сами пани, властители пропінації*, а це власне надало ті агітації таку силу і такий вплив, якого теперішні русько-попівські „місії“, нап'ятновані польською публіцистікою східної Галиччини названьем агітації „антисоціяльних“, і маючі в східно-галицькій шляхті відкритих ворогів, — ніколи не будуть мали, як довго буде існувати пропінація.

*) Landesregierung під начальством Landespräsident-a, котрий був зовсім независимий від львівського східно-галицького намісника (Statthalter), і кореспондував тільки просто з віденським міністерством, саме так як львівський

широке поле як до најгіршої самоволі, так і до ліберальної діяльності на власну руку в цілій цій справі. Тоді як Львівський намістник (і був ним через довшиї нас князь з цісарського дому, гнилий і зовсім під впливом східно галицької шляхти стоїучий Фердинанд д'Есте до р. 1849; від тогож року аж до р. 1875 з малими перервами граф Голуховський, сам властитель великих обшарів землі і пропінанційних прав, котрий сві великий маїеток через намістникованье успів підмести в *десятеро*), неначе малиї король утвержував і розширював шляхецькі привілеїї і вольности пропінанційні, (як це приміром зробив Голуховський рескриптом з 30. октобра 1860 № 44630, запрешчаючи підвластним собі політичним органам мішатися до закладуванья шинків через властигелів пропінанційі і признаючи тим послідним право закладити і удержувати шинків скільки їм захочесья і, без ніякої урядової интервенційі), ділаючи в тій мірі без відомости, иноді навіть против волі віденського міністерства; то краківське „країєве правліньє“, зложене переважно з німецьких бюрократів, котрі в Галиччині (як це і не дивно буде не галицьким читателям, але до того їх змушували політичні і соціяльні обставини) завсігди були демократами, іноді дуже радикальними, і стоїучи під безпосередним, більше, чим польсько шляхецьким, ліберальним, впливом віденських міністерїї,—поступало зовсім противно, не стрічаючи при тім — з причин вище згаданих, з ніякою або дуже слабою опозиційею західно галицьких властителів пропінанційі. Я не можу тут вдаватися в подрібности того діланья, шчо би за подрібностями, дїла читателів іменно не галицьких, не дуже інтересними, не затратити властивої провідної мисли нинішної студїї; але два іменно головні напрямки, в яких це правліньє виступало проти привілеїї пропінанційї надто мали важній вплив на значну часть Галиччини, яку становлять згадані 24 західні повіти, і на ріжницю, яка з їх причини витворилась під взглядом розширенья пїанства між тою частью, а 50 повітами східно-галицькими, як шчо би о них тут не сїмнути ширше. Шче сенатусконзультом з р. 1843 ограничила бувша річпосполїта Краківська на своїї території, обїмаючи два теперішні повіти зах. Галиччини, право властителів пропінанційі на стільки, шчо назначено було *максимальне* число шинків, які в кожній адміністраційї території могли удержуватися, а навіть закладанье нових шинків в границях того максимум

намістник, котрий (послїдній) за те, як не простий урядник, а заступник цісаря і рангої маїже рівній міністрам, був далеко менче зависимий від міністерства, чим краківський Landespräsident.

зроблено залежним від призолення (консензу) урядової влади і від різних других умов. Заставши цей стосунок по прилученню Кракова до Австрії, Краківське „краєве правління“ не тільки удержало його на дотеперішній території, так що згаданий сенатусконсулт дієвує на цій території шче і до сьогодні, — але воно намагалось цей припис примінювати і до прочих повітів західної Галичини, іменно шчо до закладанья нових шинків *тільки за консензом* політичної (поліційної) влади. Ограничаючи таким чином права чи лучше: самовольу властителів пропінації, воно рівночасно задумало знищити *виключність* того права, і таким чином і саму привілеگیю. До цього воно послужилось тим юридичним аксіомом, шчо як кожда привілегія, так і пропінація може розтыгатись тільки на ті предмети, дья котрих вона первістно була дана. Оже в часі, в котрім пропінація була надана, а властиво, в котрім вона почала існувати, не звісна була фабрикація т. зв „солоджених горівок“ (розолісів і лікерів); значить, дедукував уряд дальше—пропінація не може обіймати в собі также виключного права продукції і шинкованья *тих* горівок, і вони мусьять остатись предметом *вольного промислу*; і не тільки те, але виходить з цього также, шчо властитель пропінації в своїм пропінаційнім шинку не сміє навіть продавати таких горівок без попередного окремого консензу. Операючи на ті аргументації, краківське „правління“ передовсім заперечило властителям пропінації права шинкованья солоджених горівок, а опісля стало видавати консензи на шинки з тими горівками, лудьям *непривілегованим*. А так як дефініція „солоджених горівок“ надто непевна, зваживши шчо такий шинкар і најпростішу горівку через доданье незначної илькості цукру міг зробити і назвати „солодженою“, особливе коли уряд з засади дививсь на це через пальці, а при тім контроля над тим, чи шинкар, маючи консенз на шинкованье солодженої горівки, не шинкує по при солодженій также і гіркої, дья ліберальної під тим взглядом поліції, а навіть дья пропінаційних конкурентів була дуже трудна; то сталось мало помалу таке, шчо привілегія пропінація зробилась маже іллузоричною, стративши через нову конкуренцію свою виключність, і тим самим і свою матеріяльну вартість. Дперва від заведенья соїму в р. 1861, за дья криків і протестів соїмової більшости мусіло краківське правління, котрому рівночасно відобрано часть його самостійної влади і віддано Львівському намістникові, — тују свою діяльність застановити. Але і досі, помимо того, шчо багато тих шинків наслідком того знесено, і другі наслідком заведеної острої контролі сами упали, лишилось їх (непропінаційних в

руках непривільгованих льудеј) в західній Галичині 680, значить 9% усіх шинків, тоді як в східній Галичині, де закладану таких шинків, і то не в селах а тільки в містах Львівські *заступники* намістників (в тих коротких перервах, в котрих Голуховському подобалось відограти комедію діміссіі, шчоби по півночнім *interregnum* назад до намістництва повернути) не противились, је їх тільки 460, (значить не цілих 3% загального числа шинків), і то вони не можуть становити тут окремих конторів, а мусьять бути прилучені як конечний але побічний промисл до ресторації або кивжарень, і ніколи не сміли продавати іншої горівки, як тільки хемічноју (а не механічноју) дорогоју приправлену.

По зцентралізовану всеї крајевої адміністрації в одно львівське намістництво, котре довершилось з р. 1867 не без опозиції зі сторони обшественного мнінья західної Галичини, — могли властители пропінації также ј тої части крају користуватись тоју протекціеју својіх пропінаційних інтересів, јакоју тишилась доселі тільки східна Галичина; але сліди впливів, про які ми говорили вище, не могли вже так лехко затертись. Трохи не цілковита вольність конкуренції в шинковану напитків успіла була вже в протягу минушого довгого часу зробити те, шчо робить кожда вольна конкуренція: зредукувати загальне число шинків в західній Галичині відповідно до дієної потреби консументів, а тим самим зредукувати ј *продукцію* горівки; шляхтичі зах. галицькі, котрих пропінація наслідком конкуренції значно підупала, стративши можливість лехкого, хоч неморального зарібку, звернули своју діяльність і свої капітали на раціональне уряджене польного господарства, на другі фабрики, закладані на акціях, на будову залізници, котра почалась тут в 50 роках, і в загалі на дієно продуктивні заньатя, котрі уровень їх економічних і моральних поглядів піднесли до того, шчо вони, їх газети видавані в Кракові ј їх послі сојмові в польськім клубі мајже без вијімку домагались знесеня пропінації зараз і без ніякого викупу, коли справа того викупу стала трактуватись в послідних роках в Гал. сојмі. Сельане ж західно галицькі в тім самім часі навчились уживати других напитків і лучшої страви; в јармаркові дні можна в зах. гал. містечках бачити групи сельан докола перекупок, шинкујучих чистиј чај і чорну каву; а мајже ніколи не лучається бачити сельанина, котриј би јів хліб без сира або (коровячого) масла; тоді як в східній Галичині з вијімком вузкого обшару при россіјській границі (куда чај заходить дорогоју контрабанди, значить, дуже дешевиј) сельане ужитку чају зовсім не знајуть, а колиби хто коли небудь (окрім на Великдень) по-

бачив руського хлопа заїдаючого хліб з другою якою при-
правою, як із сіллю або часником, то не тільки його брат, але
і пан дививбися на него як на чоловіка, котрий марнує свою
працьу і варт шчо найменче скільки буків.

Замічене вище адміністративне і также національне розді-
лення Галиччини на дві, окремі часті, і наслідком того два ріжні
впливи, яким право пропінанціне в тих двох частях краю че-
рез довгий час підлягало, подають нам можливість, наше суб'єк-
тивне мніньє, яке ми вже вповіли о головнім питаньу по-
ставленім на початку нинішньої студії: де лежить најважніша
причина п'янства в Галиччині?—проверити об'єктивно на стати-
стичних датах. Коли іменно дісно не в чім инчим а в *пропінан-
ції* лежить головна причина п'янства, то воно там, де пропінан-
ція стоїла і стоїть ненарушимо, повинно існувати в цілій
своїй силі; противнож, в тих сторонах краю, де пропінанція під
якими небудь впливами утратила зовсім або значну часть свого
характеру привілеґії,—і п'янство поминно бути менче. Деякі
дати, з котрих можна судити о більшим або менчим степені
п'янства, іменно взглядні цифри шинків і доходу пропінанцій-
ного, ја вже подав вище, додаючи до них шче і власні до-
свідченья, як очевидець того, шчо в обох частях краю дієсьа.
Конечно, більше вартости за дльа об'єктивно осуду цієї справи,
завсігди будуть мали самі тільки *дати статистичні*. Окрім
числа шинків најважніше критеріум подадуть нам дати о *про-
дукції* і *консумції горівки*. В привілеґії пропінанційній, як
ми вже знаємо, заклjučаєсьа также право виключної *фабри-
кації* спирітуозів, а іменно горівки *). Всіх активних винокурень
(„горальнє“) було р. 1874 **) 640; з того числа в *західній* Га-
личині 146 (1 горальнє на 12,494 душ всего населенья), в
східній 494 (1 гор. на 7,329 душ). Усі ті горальні уряджені
на спосіб фабричній, значить з усіма потрібними механічними і
хемічними апаратами, під управою фахових техніків (екзаміно-
ваних винокурників); усіх прочих, на подібній розмір урядже-

*) Продукція пива не значна, а также консумція пива, розширена пере-
важно меже вишчими класами, мало має впливу дльа нашого питања; а
продуція *меду* то вже зовсім маловажна. За дльа того ја, шчо би не роз-
ширивати надто нинішньої статті. пиво і мед выпускају зовсім з моїх об-
рахунків.

**) Кампанія від 1 марта 1874 до кінця льутого 1875, Der Handel
nach dem Osten. Adolf Lipp. Wien. 1876 pp. 437—451.

них фабрик инчих продуктів је в Галиччині, (окрім шче фабрик других спирітуозів, іменно 297 броварів чи пивоварень і 18 фабрик розолісів і лікерів) не багато більше над 100. Значить, число усіх других фабрик проти горалень у шестеро, а проти усіх фабрик спирітуозів 9 раз менче. Самі ті цифри показують як не можна јасніше, шчо фабрикація спирітуозів, під опікою пропінатіјної привілеґіі забила зовсім продуктивну індустрію фабричну в крају, і сталась головною причиною тојі економічнојі немочі, об котріј ја спімнув вижче між причинами убожества Галицького сельянина.

Не задержујучись над тим питаньем, котре тут дља нас маје тілько побічну вагу, а о котрім ширше можна читати в цитованіј брошурі Василья Н.,— ми приступимо зараз до розібранья тих дат, які мајемо о продукціјі горівки в спімнених винокурнях, і о консумціјі, під рукоју. Тут задержати нас мусить велика трудність, јака виходить із надто великојі ріжниці проміж датиами офіціјальними, поданими в ділі «Stosunki propinacyjne» Dr Kleczkowskiego, а датами зібраними Василем Н. в брошурі „Шчо нас коштује пропінатіја“. Ріжниця надто велика, шчоби о нїјі не спімнути ј не вијаснити јїјі причини. Тоді јак В. Н. річну продукцію (і разом консумцію) горівки пријамае на 3 мільони відер (80°=Гр. спирту), то по датам офіціјальним, принятим Клечковським за певні, продукціја малаби вносити тільки 40,814.528 степенів алькоголю (Гр.), шчо, облічене на відра, даје тілько 510.181 відер такојіж горівки (80° Гр.) При такојі значніј ріжниці не булоби совістно, шукати правди в середині між тими обома цифрами, без попередного хочби короткого оправданья. Јак оден автор так і другіј брали за підставу обліченья ті офіціјальні дати о продукціјі, котрі фінансова адміністрація пријамае за підставу до виміру консумового податку від горівки (Brantweinverzehrungssteuer), з тоју тільки ріжницеју, шчо В. Н. пишучи перед оголошеньем праці Др. К., в котріј ті офіціјальні дати за більшу чергу років (1854—1874) подані по раз першиј, мав під рукоју тільки дати з двох років, (1869 і 1873), в котрих случајно продукціја була вишча, чим нормальна, між тим коли јак рік нормальніј треба було взяти р. 1874. Це впрочім не зробило тојі великојі ріжниці, котра вијшла іменно тільки з того, офіціјальним статистиком недозрітого чи лучше тільки не достаточо оціненого факту, шчо адміністрація фінансова не облічује діснојі продукціјі, а тільки облічује, і то досить поверховно, продуктивну силу кождојі поодинокојі винокурні, пресумујучи на тіј підставі цифри продукціјі а priori, — з цілоју свідомостью, шчо вони значно менчі діјсних. Само собою розумієсья, шчо адміністрація нічого не

*

може тратити на таким облічену, так як спосіб облічену приписаний законом, і тим же законом може процент податковий бути підвищений, все одно чи він буде порохований від дієної продукції, чи тільки від якоїсь меншої частини тої продукції. Але з того шче не виходить дла нас потреба, приїмати ці дати без ніякої критики намість правдивої цифри продукції, як це зробив Др. К., з чого виїшли у него такі неїмовірні нісенітници, буцим то в Галиччині консумції пива припадає на одну голову *більше* чим розпушеної на половину водоїу (значить 50°) *горівки*; або буцим то в *Галиччині на одну голову* припадає консумції горівки (=8·5 літр. *), *менше* чим у *Франції* (=6·84 літр. 80°=10·94 літр. 50°), і *менше* чим у Німеччині (9·4 літр. 50°); помимо того, што в Галиччині сельане ані не маїуть того вина, шчо сельане французкі, ані того вина і пива, шчо німецькі,— і помимо того, шчо ніхто ані десьатої частини того не говорить о пїанстві французів і німців, шчо у нас виговорюїуть і пишуть о галицькім пїанстві.

Дїєсно ж річ стоїть так, шчо—як це ширше виказав В. Н. в згаданї брошурі, адміністрація приїмає за підставу податку, і виказує цифру *4 рази менчу* дієної продукції; шчо, значить, офіційальну цифру подану в ділі Ключковського (р. 1874: 40,814.528° Тг. спірту = 510.181 відер спірту 80° Тг.), требаби тут взяти в четверо, значить 163,258.112° = 2,040.724 відер = 1,428.506·80 гектолітрів 80° Тг. Тількиж, приїнявши раз засаду, триматиса в наших обрахунках середини між обома авторами, ми і тут приїнати мусимо цифру пересічну, рівну, значить, 2¹/₂ разів цифри, поданої Ключковським, з чого виходить приближна сума продукції 1,275.452 відер 80° Тг. = 2,040.723 відер 50° = 1,414.506 гектолітрів 50° Тг.—Після цього припадалоби на одну голову 26 літрів горівки 50° Тг., консумції в Галиччині. *) Чи і ця послідна цифра має яке небудь—більше або менше—право до автентичности проти вишче поданї цифри офіційальнї?—це таке питање, о котрім читателі і тепер шче рішати не можуть; так як ја би іїх дла цього мусів поперед познакомити обширно з всїякими подрїбностями дотикаїучими виміру австрїєського податку консумового, а на такі подрїбности, дла ширшої публіки зовсім не интересні, шкода

*) 50° Tralles. Така цифра консумції горівки в Галиччині виходить після обрахунку Ключковського; цифри консумції у Франції і Німеччині подані вишче также після Ключковського; порівн. Stosunki prop. pg. 154—155.

**) Приїмаїучи ціну 25 кр. від 1° алькоголю, (після Ключковського) значило б це 4 гульд. 70 кр. на кожду голову в Галиччині без ріжниці віку і полу, а на одну пересічну родину зложеноу з 4·5 голов— 21 гульд. на рік.

нам часу; тим більше, шчо діјсна, докладна високість тої цифри консумції дльа рішенья нашого головного питанья о пjanстві в Галиччині, не має зовсім первостепенної вартости.

Ја мају надїју, шчо ј читателі у цім згодьаться зо мноју, зваживши, шчо *пjanство* не дасться змірити ніякоју *абсолютноју* цифроју, так јак тут шче важнішу ролью, чим абсолютна міра випитої горівки,—грајуть: клімат, живність, спосіб житья, праця ј т. и. відносини дотичного краю ј його населенья. Колиб ми навіть мали најпевнішу пересічну міру випитої в Галиччині горівки за дльа порівнанья з такоуж міроју випитої горівки в Німеччині, Франції, північній Америці, ј др. краях, то шчо ж нам з того, коли звісно, шчо одна ј така сама міра горівки приміром французкого селянина моглаб упојіти на смерть, північно німецького тільки підхмелилаб, а јакому небудь Лапонцеві бути може вишлаб тільки на здоровье, особливо по маснім обіді з рибячого трану. Ми мусимо дльа розрішенья нашого питанья шукати другого, певнішого способу, і знаходимо јего в тім розділі Галиччини, котриј ми представили вишче, ј у самих најофіціјальніших датах поданих в ділі Др. Ключковського. Обі половини Галиччини помимо адміністративного розділу, јакіј істнував до р. 1867, становльагь оден, не надто обширніј край, з одноју, *природноју* від полуднья границеју, з одним тільки шчо до національнотти ріжним, але в способі житья, в господарських запьятьах мајже однолитим населеньем; населенье східної ј західної Галиччини не розділене між собою ніякими *природними* границьями, ј навіть самостійні національні признаки затерајуться ј мішајуться одні з другими там, де береги одного населенья сходьаться з другим; клімат на таких сусідујучих з собою територіях јак західна Галиччина із східною, не може бути надто неоднаковіј; а навіть—сказавши мимоходом, на ту незначну ріжницьу, јака між кліматом обох частеј заходить, складајуться тільки: *більше північне* положенье ј *більша вохкість* (мокрість) *) іменно *західної* Галиччини: — обі такі власности, котрі оправдувалиб потребу *більшої* консумції горівки в *західній* Галиччині чим у східній, а не на против.

*) W. Pol: Obrazy z natury; Emil Hołowkiewicz: Flora lesna w Galicyi; w Przewodniku naukowym i literackim. 1877. Sierpień. Оба автори, з котрих перші—звісній географ польськїј, відріжняјуть в Галиччині два клімати: «rodmokły» в Гал. західній, і «stepowy» (сухий) в Гал. східній.

При таких обставинах буде нам все одно, чи ми, — не за дльа облiченъа дiснојi абсолютної консумцiї в цiлiм крају, а за дльа порiвнанъа взаїмного стосунку консумцiї в однiй частi Галиччини протiв другої, — вiзьмемо як пiдставу найбiльше максiмальнi, чи мiнiмальнi цифри: коли вони тiльки шчо до тих обох частеј крају походять з одного жерела, i мајуть рiвну автентичнiсть. Колиж з порiвнанъа, перепровадженого на такiј пiдставi, вијде, шчо в Галиччинi *схiднiј* на одну голову населеньа припадаје випитојi горiвки *пересiчно три рази* бiльше, чим в Галиччинi захiднiј, i то, як показано вище, без якојi небудь *особливој* климатичнојi j у загалi фiзичнојi (=нештучнојi) причини, — то ми будемо в правi сказати, шчо в *схiднiј* Галиччинi дiсно iснује *пiанство*, хочби навить захiдно галицькиј селъанин, з котрого ми беремо мiру до того порiвнанъа, був iдеалом тверезости.

Як нажавтентичнiшi j најдогiднiшi дати до того порiвнанъа ми пријмајемо згаданi вже вище дати фiанс. адмiнiстрацiї, поданi Д-ром Ключковським, пiсля котрих усьа Галиччина продукувала j консумувала в р. 1874 спирту 40,814.528° (степенiв алькогольомеру Trallesa, =510.181 вiдер сили 80° Tr.). З тојi цифри припадало на 50 повiтiв *схiднојi* Галиччини: 34,804.007°, *) на 24 повiтiв захiднојi Галиччини: 6,010.521°; а в порiвнанъу з дотичноју цифроју населеньа (3,620.581 — 1,824.108 душ),

на одну голову в *схiднiј* Галиччинi пересiчно 9·61° (степенiв)
 > > > в *захiднiј* > > 3·39° (>)

Quod erat demonstrandum. (Шчо треба було показати).

Значить: пiанство iснује в Галиччинi, а головна јого причина: пропiнацiја; пропiнацiја приготовила тут ґрунт до пiанства, i де вона удержалась в цiлiј својiј силi, там i пiанство запустило корiнь глубше в народi, а де вона упала або тiльки нарушилась в својiх пiдставах, там i пiанство утратило своју так сказати репродуктивну силу, своју рацiју iснуванъа; там, намест штучнојi деморалiзујучојi пропаганди пiанства вiдзискав своју силу здоровiј, практичнiј змисл селъанського народу, j видобовшись з пiд панованъа горiвки, в тверезiј працi починаје собi здубувати лучших условiј лъудського биту. Це ми побачимо јасно на слiдујучiј таблицi, котру ја зложив на пiдставi самих урядових, по бiльшiј частi навить в апологiї п. Ключковського поданих дат.

*) Stosunki prop. pg. 124 i tab. XX pg. 24—43.

НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЄ:

	Консумціі го- рляк в степеняху алкоголетру гр.	Винокурень:	Доходъ з проп- націі (аренд) в гульденах:	Шинків:	Консумціі ма- са: в кілограмах:	Учеників шкіл народних. ¹⁾
I. В 50 східних повітах (= в Галичині східній).	961,282 ⁰ / ₀	14	105,465 г.	469	1,283,025	3,211
II. В 24 західних повітах (= в Галичині західній).	329,504	8	65,059 *	361	1,318,155	3,937
	+191.73 ⁰ / ₀	+75 ⁰ / ₀	+62 ⁰ / ₀	+29.91 ⁰ / ₀	—	—
	—	—	—	—	+2.73 ⁰ / ₀	+22.23 ⁰ / ₀

Значить припадає в одній частині краю про-
тив другій, більше, — в
процентах:

I. В східній Га-
личині більше
0:

II. В західній Га-
личині більше
0:

¹⁾ В р. 1874/5. Szematyzm. Kr. Galic.

НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЄ:

	Доходу держав- ної адміністра- ції з монополій (= консулції) збільшеня гультя вжиття з уми- шених (Morde und Todschnaige).	Умерше літє нижче 5 років жизни: 1)	Умерше заглом душ: 2)	Самовиїтє з невислужених причин:	Самовиїтє з причини пїан- ства:
I. В 50 східних повітах (= в Гали- чині східній)	104,719 г.	1726	3972	6.15	1.35
II. В 24 західних повітах (= в Гали- чині західній).	126,077 »	1454	3212	4.05	0.54
	--	+18.70%	+23.66%	+51.85%	+150%
	+20.39%	--	--	--	--

I. В східній Га-
лицині більше
Значить припадає
в одній часті краю
проти в другій, біль-
ше, — в процентах:
II. В західній Га-
лицині більше

1) Спис з р. 1869. Mitteilungen aus d. Geb. des Statistik. XVII Jahrg. H. V, Wien. 1870.
2) Цифра перестична за роки 1871—1874. Stosunk. prop. Tab. XLVII.

Чи ж це не ясно? З усіх в таблиці поданих дат, тільки три середні виказують в *західній* Галиччині вищі цифри чім у східній; більша консумція м'яса, (хоч цифра тої консумції не подана ще докладно*) свідчить о більшим добробиті і о лучшій виборі живності західно-галицького населення; о стосунку, який заходить між обома частинами краю шчо до просвіти, чи лучше сказати шчо до охоти до науки, свідчить цифра учеників шкіл народніх лучше, чим яка небудь аргументація. Шчо ж до третої дати, о доході держави з монополю, то хоч цей дохід в західній Галиччині навіть трохи більшиї, чим в східній Галиччині дохід властителей пропінації з аренди, — треба знати, шчо в поданій тут цифрі не міститься виключно так сказати: дохід з абстрактного права тьутьунного монополю, як в такій цифрі (шчо до пропінації), — а *весь дохід*, який фінансова адміністрація має з продукції продажі тьутьуну, — значить і дохід тісно промисловиї, купецькиї і фабрициї, — який — колибсьмо його хотіли полічити шчо до продукції і до продажі горівки, — виказавби ще не такі суми! Цифра ця державного доходу з монополю тьутьунного зовсім не свідчить за тим, буцімто консумція тьутьуну в західній Галиччині *більша*; бо звісно, при більшій консумції спіритуозів іде конечно і більша консумція тьутьуну, як це знає кожди, хто бачив п'яниць, котрих сама природа змушує шукати проти фізіологічним наслідкам п'янства рівно сильного, та ще і дешевого антидоту в тьутьуні. Більшиї дохід державниї з тьутьуну показує тільки (а це можнаби доказати і цифрами урядовими, тільки треба би було їх надто багато виписувати, а місця шкода), шчо маса народу в *західній* Галиччині курить *лучші* значить і *дорожчі* сорти тьутьуну, на котрих і цісарькиї скарб має більшиї зиск промисловиї. Значить і ця цифра свідчить о більшим добробиті і о утонченю життєвних потреб маси населеня західної Галиччини.

Наїясніше ж і најголовніше промовляють крайні цифри, уміщені по обох боках нашої таблиці. Вони говорять, шчо кождиї новозаложениї шинок відбєрає маїже рівному процентові дітеї усьо можливість школьнії просвіти; шчо на кождім гульдені більше видушенім з арендаря шльахтичем *східної* Галиччини проти його західного товариша, — закрепла кров самоубїцив і тих консументів пропінаціїї горівки, котрі гинуть кожного

*) Ця цифра подана теж після консумового податку від м'яса; податок же консумовиї від м'яса платиться тільки від скоту, убитого на *продаж*, а не на власниї ужиток; значить у поданій цифрі м'ясо ужите на власну потребу, а не продане не міститься — жеж м'ясо конечно в західній Галиччині далоби ще більшу цифру проти східної.

року в шинкових і весільних війнах; шчо кождиј крејцар, добутиј паном на продажі горівки, облийтиј не тільки кривавим потом але ј слізьми селянських родин над утратоју дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу відобрала посередно або безпосередно жизненні сили.

Накінець ми можемо сказати сміло, шчо на наше питанье поставлене на початку нинішної студії ми знајшли певниј і докладниј одвіт. Народ в Галиччині, а іменно в *Галиччині східній* віддајєся пjanству, а најважніјша причина того пjanства, не лежить у внутрі того народа, ані в його національним ані соціальним характері; вона — не зависима від його добројі або злојі волі, ані від його природних інстинктів, котрі, конечно, дајуться на злу, але далибсья ј на добру дорогу навести; вона лежить по над тим народом, в „правниј“ інституції, в привілеґіјі, котроју наслідниця упавшојі Речіпосполитојі, новожитна держава віддала тој народ, із звязаними руками, најнікчемніјшіј з цілого світу аристократіјі в аренду, для його визисканья аж до послідної каплі поту, аж до його послідних, навить моральних нашчадків. Доки ця привілеґіја не буде знесена, і доки ця аристократіја буде мати не тільки право, але ј політичну ј економічну силу до јїі оборони ј јїі експлоатації, — доти народ в східній Галиччині буде запиватись, і з пjanства буде впадати в шчо раз гіршу матерјальну ј моральну нужду, а з тојі нужди в чим раз гірше пjanство.

А пропjanція не буде знесена; по крайній мірі, коли не застигне нас скорше јака небудь важка катастрофа, то ані нинішна генерація не діждесья јїі ограниченья, ані слідујучі генерації не діждуться јїі кінця. Хоч конечність знесенья пропjanції виходить вже з духа закона з 7 сентьября 1848 р. (котрим в Австріјі знесено паншчину і всі шляхецькі привілеґіјі), а шче більше з т. зв. патенту промислового з р. 1859 (котрим в Австріјі введено засаду свободи всьакого промислу, *Gewerbefreiheit*), то галицька шляхта з помочеју својі переваги в сојмі, својејі численної репрезентації в віденським парламенті („раді державній“) і з помочеју намістника Голуховського, вміла аж до р. 1867 опертись всільакима намаганьям віденського правительства, до ограниченья тојі привілеґіјі, будучојі аномаліјеју в новожитній державі. В року ж 1867, коли рејхсрат віденський укладав нову конституцію (з 31 груднья 1867) польські депу-

товані в Відні, на підставі компромісу з німецькими централістами, в надгороду за те, що відступили від федералістичного програму Чехів, Словінців і Тирольців, здобули для себе право, що всі справи зв'язані з пропінациєю, як і питання о викупні, чи знесеню його, перејшли з компетенції рејхсрату, до компетенції галицького сојму. Колиби не взгляд на те, що право пропінациєне, не будучи, як спіменно вищче, јасно здефіноване, висіло, так сказати вповітря, на ласці кожочасної адміністрації *), колиби не преміја віденського правительства, котре в пів-офіційальних комуникатах стало грозити, що јак шче тепер сојм не знесе пропінациї, то вона буде знесена фактично таким чином, що адміністрація буде видавати консензи на шинкованье ј продукованье горівки так же лудьям не привілегованим, — і коли би наконець шче ј не пропаганда „тверезости“ (від р. 1874), котра, по думці затривоженој східно-галицькој шляхти перејти могла з агітації проти горівки, до агітації проти пропінациї ј в загалі проти власности, — то сојм був би ј дальше не порушував питання о викупні пропінациї. Але затривожившись такими фактами, він пријшов до пересвідчення, що лїпше задалегід виторгувавши јак найбільше, продати привілегїю, котра незадовго ј так може утратити значну часть својї цїнности.

Тїлькиж конечно — хто мав купити цю привілегїю, коли вона по викупні мусїла перестати бути привілегїєю, значить, мусїла утратити усю своју вартість? Правительство в својім власнім інтересі не допустило до наложеня цїни викупна на край, значить, на масу населеня, так јак населенье ј тепер з бїдоју поносить державні ј крајеві податки, і новїј тьагар моглови поносити тїльки коштом тих державних податків. Сојм придумав інчїј спосїб, котрїј впрочім виходить на одно, що ј новїј податок консумовїј, бо наложив цїну викупу на шинкарів, котрі, конечно тују цїну відібјуть собі на консументах. Це впрочім шче зовсїм нічого проти тіј циганськїј штуці, з јакоју дотичним „викупним“ законом сојмовим кільканајцять мїліоновїј тьагар на сельан наложено, але пропінациї за ту цїну зовсїм не знесено, а противно, привілегїї шляхецькїј надано остриј законнїј характер, јакого вона доселі не мала, ј закрїплено јїї при шляхтї на час шчо најменче двох генерацій, а по части навіть на віки вічні. Јменно маје привілегїја знестьсь буцїм то по 26 роках; тїлькиж заким цей перїод 26 лїтнїј маје розпочатись,

*) Голуховськїј, найбільшїј і најсильнїшїј заштитник пропінациї занедавав смертельно власне в мају 1875, перед ухвалоју сојму о викупні пропінациї, а в августї того ж року вмер.

мусить 1) закон о викупні „вїти в житє“; 2) аж тоді, коли він вїде в житє, значить станесѣ дієним правосильним законом, маје бути з кождим поодиноким властителем пропїнації (а тих буде коло 6000, не лічивши міст) перепровадженїй трактат, на підставі котрого ціна його привїльгїї в грошех буде облїчена; аж тоді коли ті пересправи з *усїма* без виїмку властительми перепровадженї будуть, і закінченї в усїх трех інстанціях *), тоді аж маје краєва комісія пропїнаційна, (котра складатись буде з 7 членів, між тими більшість шляхти, значить, тих льудеј, котрі у власнім інтересї справу будуть тягнути як можна најдовше), оголосити об тїм в краєвих газетах; а доперва від 1^о січня або 1 липня того або слїдуючого року по оголошеню маје цей перїод 26 літнїй початись. Пропїнатори останутьсѣ прї своїї, не багато тїльки ограниченїй привїльгїї; і як тепер, так і в будущїм столїтю будуть визискувати і деморалїзувати народ з помочеју горївки.

Це впрочїм не перешкодить їм, як і тепер не перешкоджує, за убожество крају винувати хлопа, і на бенкетах, видаваних за пропїнаціїні гроші, в газетах, удержуваних з пропїнаціїних доходів, — і в соїмі, до котрого вибори перепроваджено з помочеју пропїнаціїної горївки, — тому визискуваному, голодному і холодному з їїх ласки хлоповї виговорювати темноту, лїниство і пїанство. Від хлопа смердить горївкою; але про золото, зароблене јеґо крївавою працеју, і видерте від него за пропїнаціїну горївку, вони кажуть з Веспазїаном:

Non olet: не смердить!

25/8 1877.

Онисим.

*) кождїй поодинокїй властитель може від окружної комісії відкликатись до краєвої, а від краєвої до міністерства.

ЗВІСТКИ З УКРАЇНИ

ОД ВПОРЬАДЧИКА

Те, що побачите далі, єсть добавка та продовжка того, що напечатано під цим заголовком в II томі „Громади“, оброблено по тій же системі і на більшу частину працею того ж самого товарища, котриј обробив звод дописів в II томі „Громади“. Ми мусили перервати цю працю, щоб дати місце розмові про справи гострі, котрі допікали наших земляків в тој час, як оброблювавсь матерјал, нам присланиј, а також, щоб сказати в фактичній одежі наші теорітичні думки про оснівні громадські і про пекучі справи нашої країни в остатні часи,—думки, без викладу котрих шкода було б нам братись за яке небудь політичне виданьня, а землякам нашим шкода і брати його в руки. От через те ми не тільки мусили було одкласти доволі на далекиј час матерјал, котриј ще зібравсь дльа II тому, а і поставити в статтью „Грунт, книжка та „препятствія“ в IV т. де що з того, що мусило б увіјти в „Звістки з України“ цього тому, — все те, що освічувало нам ту гостру політичну боротьбу, вьсього розумного ґрунтового і книжного з самодержавством царсько-чиновницьким, — а також те, що показувало підвалини нової боротьби, соціальної, котра незабаром мусить стати такою ж гострою і по наших сторонах. Ні з фактами, котрі принесли нам нові дописі, ні з думками про них і з поводу них, ми не могли ждати. Тільки тепер, коли ми, як вмiли та як могли при тому матерјалі, який нам дано, і при тих обставинах праці, які були коло нас,—сказали оснівні думки нашого виданьня в

статьях: „Переднє слово до Громади“ (про українство і соціалізм) „Україна і центри“ (українство і федералізм), і пояснили де що конкретніше в статьях „Шевченко, українофіли і соціалізм“, „Грунт, книжка та „препятствія“,— ми можемо вільніше приступити до печатання праць і матеріалів, так сказати монографічних. Тільки тепер усунувся страх, що нашим читачам, а інколи і товаришам і помічникам не буде досить ясна відміна „Громади“ од видання старих національних, політичних і соціальних партій, котрі позакладались раніше нас в Росії і Австрії і почасти на нашій Україні, і котрих хиби і малу здібність до життя власне нашого народу добре зрозуміли і наші товариші, коли вони забажали нового видання „Громади“, і зложили його на наші руки.

Ми думаємо, що той монографічний матеріал, з котрого переважно складається цей том „Громади“ і почасти той матеріал, котрий іде далі, не багато стратив од такої задержки. Власне він не має характеру новини,—а розказує про такі основи життя нашої країни, котрі були давно і довго ще триматимуть. Бажанням нашим при розборі і печатанню цього матеріалу було перш усього: мати докладну фотографію з усіх боків життя нашої України. Ця фотографія вже сама собою підпирала б ті думки федерального соціалізму, котрі ми вважаємо за єдине, що може вивести наших земляків з того гіркого стану, в котрому вони опинились. З другого боку ця фотографія потрібна б була для всякого, хто б задумав піти в громади з тим, щоб навчати їх думкам „нового життя“, — бо всякий, хто пробував навчати других яким небудь думкам, зна, яку велику силу дає їм одежа з близьких, знайомих ученикові фактів.

Бажання наше далеко не сповнилось,—а все таки „Звістки з України“, дали нам доволі картин *життя по селах* на великій часті нашої України. Половину їх ми напечатали в II т., а другу печатаємо зараз далі. Тільки ж ми вважаємо потрібним нагадати цілу ту систему, в котру вкладаються, по думці нашого товарища, зводившого до купи дописи з України, і наші.—ці картини життя наших сел.

Вкладаються ті картини в чотири сумні рямки, I) **Здріство**: а) *багатирів з бідних* (поділ землі, у наймах, мошенства панів і підпанків) б) *начальства* (крістьянське начальство, царське, земство, — котре теж повернулось в нове начальство) II) **Темнота**, — котру не розганяють, а ще плодять а) *навчителі* нашого народу: 1) казенна і попівська, а до того в нас ще і чужа, „обрусительна“ школа, а ще більше 2) церква, котра в добавок ще і обдира льудей, 3) суди,

— котрі, звісно, не можуть перемінити коріння спільного лиха громадського, — та, при інших порьадках, все таки могли б хоть влекшувати те лихо, шчо зачипа окремих льудеј, та пројаснати в них хоч дејакі думки про правду; найбільш це б могли робити з наших судів мирові, в котрих найбільш доторкається наше земське освічене панство до мужицтва. Тільки ж ми бачимо, шчо ј наші суди, окрім того, шчо становлятьсьа підпороју здирства ј новоју дльа нього прикльучкоју, шче до останку затемняють в простих льудеј і тој розум простојі правди, якіј в них був і јсть. Не диво після цього всього, шчо наші сельане показујуть не раз недотепность вправитись і проміж себе, навіть і тоді, коли даје јм на те простор і вољу закон, — і показујутьсьа вже зовсім, як б) *темні льуде* III) *Усьаке лихо веупі*. IV) *Марні надіјі*, котрими наші сельане думајуть вијти з свого гіркого стану: а) *виселки* ј б) *мріјі* (про нову вољу, красну різку ј т. и.).

До цих рьамок ми пробавляємо цјату: V) *Проби повстань-ня ј товариських порьадків*.

В II томі напечатана перша половина цих картин аж до школи. Тепер ми додаємо до тијейі половини звод дописів, котрі надіјшли до нас в тој час, як вона печаталась, а другу починаємо з *церкви* ј кінчаємо *мріјами* ј *пробами* сельан наших. Дльа цільности книжки та шчо б задержувати вихода јјі, ми откладаємо на далі ті звістки, котрі маємо про житьтља по городах на Україні. Кажучи правду, ми маємо јіх не дуже багато а најменше про те, про шчо б хотіли знати найбільше, — про житьтља робітників, котрі працьујуть руками, чи словом, і про те, чи зходятьсьа вони ј як зходятьсьа до купи. Про це, — окрім того, шчо напечатали ми в IV томі „Громади“, — нам тільки ј дослано, шчо дві, правда дуже цікаві, дописі про заробітки шевців та кравців в Полтаві. Вони, звісно, можуть стати першим камінем дльа голови про I) *житьтља робітників* по нашим городам, а дльа цілојі голови јіх дуже мало. Більше діслано нам звісток про вчинки городського начальства, котрі можуть бути названі II) *шутки ј клопоти вишчого начальства*: як воно паперами дума запомогти лихові народньому (пошестьям, бідности ј т. и.), а найбільше, як воно всилується побороти тих, хто хоче вијаснити льудім корінь јіхнього лихого житьтља, як воно боретьсьа, — і без толку боретьсьа, з *революціеју* і серед великих, і навіть серед дітеј.

Таких звісток тепер слід би мати більше, а до того ј з новішчих часів. Остатня віјна з усіма своїми послідками, між инчим з упадком ціни паперового рубля, а також віјна царства з противним јому вільним рухом, мусила поки шчо більш зоставити сліду в городах, ніж в селах, — і тепер самі ті невеличкі звістки, які

ми маємо про городське життя, були б не тільки отривочними, а і застарілими. Вкупі ж з новітчими і вони матимуть свій інтерес.

Ми щиро просимо товаришів про звістки на далі, як з сільського, так на цей раз найбільше з городського життя всіх станів льуду на Україні, про такі звістки, котрі б дали нам могу додати фотографію сільського життя нашої країни і зложити, поряд з нею, образ життя городського.

Звертаємо увагу наших дописувателів в городах не тільки на самих т. зв. чорноробів, а і на таких робітників, працьа котрих білшча: на машинистів, кондукторів, фершалів і т. и. або і зовсім біла, як напр. шчотчиків, конторшчиків, корректорів, або вчителів всьакого роду. Такі робітники в нас часто не вважаютьсья і за робітників, за „народ“, — бо вони беруть більшу плату за своєю працьою і справди од них самих часто солоно приходиться справжнім чорноробам. Тільки ж і вони роблять потрібну громадам працьою і, при теперішніх *наймитських* порядках, життя і цих наймитів також держиться на піску, як і доля чорноробів, а часом то шче і більше. В Европі багато з таких льудеї складають найміцнішчу основу руху до нових, *товариських* порядків, — вже через те одно, шчо будучи теж наймитами, вони при тому і освічені. У нас мусить бути також само, — і через те наші прихильники нових порядків мусьять притягти до себе як найбільше з тих льудеї, котрих можна б назвати *живущими своєю працьою городянами-ріжничиньцями*. Тільки ж, шчоб притягти кого до себе, треба знати його. От через те то ми і будемо сподіватись, шчо наші товаришчі наперед подадуть через „Громаду“ як найбільше звісток про життя і думки городських робітників всьакого стану на нашій Україні.

В усьакім разі ми сподіваємось, шчо наші товаришчі не заставлять читачів „Громади“ пожалкувати на те, шчо ми, чекаючи новітчих і повнітчих звісток про життя в наших городах, не помістили в цій книжці і тих, які ми мали доси.

10 Маю 1879.

М. Д.

ЖИТТЯ ПО СЕЛАХ.

I.

ЗДИРСТВО.

(ДОБАВКА ДО II Т. ГРОМАДИ.)

Корінь зди́рства — о́собна власність. Властителі землі за часи крeпaцтвa. Властителі в часи волі 1861 р. Безземельство і малоземельство громадян після тижі волі. Одробітки, заробітки і найми в старих і нових властителів землі, води і грошеї. Державне зди́рство. Начальство і властителі з мужиків. Земство з властителів.

Це слово—зди́рство мусить бути напечатано кровавими словами в нашому словнику. Як тільки заведете розмову з нашим селянином про його життя, то безпремінно одно з перших слів його буде—зди́рство. Дере з нашого селянина держава з начальством, піп і т. д., то б то дере з нього невольа, темнота,—але корінь усього зди́рства і, певно, найбільше зди́рство виходить з того, шчо селянин наш не держить в своїх руках того, над чим він працює і чим годує всіх,—землі.

От це то безземельство селянина-хлібороба і єсть те, шчо багато розумних льудеї зве міцноју підвалиноју всьакого льудського життя і порьадоку: *осібноју власністю*. Власність же, в тих розумних льудеї, је такиї порьадоку, при котрому де хто має власність, а більша частина не має, або має таку крихту, шчо і власність назвати не можна.

І такі порядок примушують признати свѣтитим, не поруховим, — бо він, кажуть, вишов коли не од бога, то все таки з дуже розумної причини, — напр. од того, шчо розумнішчі, більш трудяшчі, чеснішчі лѣде нажили собі багатство і передали його в спадок дїтям і внукам. Так було, кажуть, так і далі мусить бути!

От же, глянувши в наші села, навіть не забіраючись дуже далеко в часи стародавні, а всього років за сотню, багато за півтори, — ми побачимо, як і ким заложениї був початок нашого сільського багатирства, — котре вже тепер на далі проклада дорогу, по котрій мусягь іти бідні сельане, — де далі, до більшої бідности, а з неї до неволі, — коли все життєтя наших громад не зверне з тиїєї, буцим то природньої і розумної, дороги.

Початок теперішнього багатирства в Росції — в *крепацтві* мужиків у воjakів та царських слуг, — чиновників і панів. В нас же на Україні цей початок шче новішчий, ніж в Московщині, і навіть не велика рідкість здібати мужиків, котрі докладно, мов по писаному, розкажуть вам, коли і як повстала панська власність в їхньому селі, які були в ньому пани, як багатіли і бідніли і ким замінилися. Деякі з таких споминів напечатані і у Росції, між инчим в нашому зводі „Малорусскихъ народныхъ преданій и рассказовъ“ (Кієвъ 1876. Издан. Юго-западнаго отдѣла русск. географическаго общества). Зараз далі побачите спомини мужиків про закладчиків теперішньої власности, панів за часи крепацтва :

Товаришч наш з *Константиноградської повіту, Полтавської губернії* пише нам своїу розмову з одним сельанином :

„Якось раз трапилось мені балакати з салдатом об тїм, шчо дѣла народа лучше: чи кріпостне право, чи воля?

„Воно бачите, одповів москаль: як який пан; як добрий, то воно, звісно, лучше було служити одному панові, ніж усім чиновникам і впятъ тому ж таки панові. От приміром: ми се перше були крестьяне поміщика *Максимовича*, чоловіка дуже доброго, хай йому легенько згадається! У його було таке заведеніє, шчо об одну неділю йому робили три дні, а в другу два дні, а потім упятъ три дні і т. д. Всі остатні дні ми робили на себе, та і податків ніяких не платили, а все пан за нас платив. Дуже добрий був пан. Він за свїй вік нікого не обидив. Від його було ніколи і худого слова не почувеш. Чого ж нам шче лучшего тоді було бажати? На шчо нам теперішня воля? Але не довго ми так жили. Случилось так, шчо пан наш оженивсь аж у Москві на дуже хорошій панноці і взяв за неї дуже ба-

гацько землі, там же таки. Ну, тоді звісно, на шчо йому ця земля? Він возьми та і продај її другому панові, *Стригуну*. От тут уже і пішло все навскоси. Зразу новиј пан як прибрав нас, та шче так прибрав, шчо криј, боже! Чи повірите, живих, живісіньких заставляв вмірати, а не то виживав з села. Шчо тільки він робив, так не доведи, бог, другого хрещеного до того! Оце було побачить, шчо јакий небудь чоловік льульку курить, зразу звелить јого брати на коньшню, та як заходиться чинить јого дозоју, то тој бідниј чоловік з началу кричить, а потім тільки стогне, а далі ј зовсім замовкне,— а кров з јого так і дзьурчить, а пан тут же стојить, та аж скаче з радощів. Робили јому по цілих п'ять днів у тижні, та шче ј то було кричить, шчо мало јому роблять, і старавсь, як можна більше, виварить јушки з льудеј. Сам ходить було завжди з нагајкою ј тільки забачив, шчо хто небудь загајавсь, так зразу јого нагајкою, та як упоре, як упоре, то на иншому так шкура ј репне, так і репне. А бајстрьат тільки він робив, неначе вьзав під'ряд доставлять куди вієско. Не виходила заміж і одна дівчина з хороших чесноју. От такими ј другими притісненьями ј здирствами довів народ до того, шчо з 50 душ ревизьких зосталось тільки 5 чоловік, та ј то вже такі, шчо нікуди негодні по својій старості. Всі прочі позабігали безвісти, зоставивши жінок і дітеј, і тільки тоді, як вијшла воля, дејаки повертались, а других і слід зовсім пропав. Одного чоловіка довів до того, шчо тој, зоставивши жінку ј дітеј, мусив утопитись. Це діло було ось як: раз пан, ходьачи по току, підіјшов до рову: аж там сидить мужик; звинить, до вітру пішов, та ј льульку курить. Пан, як побачив це, то так, як держав суковату палицьу, так і потаскав јїї на бідного чоловіка, а потім як крикне на својіх собак-підлизух: „взьять јеву на каньшню“! Взьали јого бідного, не дали јому ј штанів підв'язать, та так і повели на коньшню. Парили јого, парили, аж кров почала дзьурчать, а вони, знај, јого парять, та парять, та вже јек сами втомились, то тоді ј покинули; потім витягли јого з коньшні, та так і покинули, неначе јак то буваје з убитоју собакою. Пролежав він так до вечора, та мабуть би ј довше лежав, јак би не жінка, котра јакось јого дотягла до хати. Прохворав він цілісінькиј місьаць, і за цей час на јого нашчитали стільки недојімків, шчо в јого ј волосся тільки не було на голові. От він бачить, шчо не переливки, вьзав шапку, тај пішов на всі чотири. Діјшов він недалеко, аж до Орла, та там і застрьав. Але тут панові стало жалко тих недојімок, котрі числялись за цим чоловіком, от він і давај турбуватись: јак би знајти того чоловіка. Јак на тој случај один прикашчик небезпремінно пообіщав панові доставить

*

того чоловіка. Ну ї доставив. Шчо ж ви думаєте дальше було? Тільки шчо привіз його управљаюшчїй, як зразу його на ко-ньюшню. Скрутили йому назад руки та ї ведуть, а позад його їде сам пан та ї лупить його суковатоїу палицеїу по чїм попало, приговорїуїучи: „а, тобі волї хочеться, ось їа тобі дам волю, знатимеш ти в мене, шчо то за воля!“ Тут же їшли жїнка ї дїти цього чоловіка, кланїаїучись ї цїлуїучи ноги пановї, шчоб він не бив хоч по ницї,—так нї, пан не вважав нї на їакї плачї ї прозьби. Тільки вже не змоготу, мабуть, стало бїдному чоловіковї—їак пручнеться він : так ї вирвавсь, (чоловік був, бачите, при силї); їак вирвавсь, огльанувсь до дїтеї ї жїнки, сказав : про-шчаїте! та за село їак дремене, та до річки, до річки: та шу-бовсть у воду — тільки ї бачили. Он воно шчо! так з отаким паном, звїсно, лучше воля“.

Шче лїпшїй властитель землї оцеї пан Ясинськїй з *Салдатсь-коїї слободи, Суджанського повіту*, Курськ. губ.; — про котрого ось шчо росказував селянин нашому товаришчевї :

„Шчо то за живодери були колись гемонськї оцї помїшчїки. Вони нї бога не боїались, нї лїудеї не стидїлись. Робили, шчо сами хотїли. Жили хуже всїакоїї скотини. А з лїудьми шчо тїльки вони робили, так ї не доведи, господи,—тїлько те, шчо не їїли, а то ї на собак мїнїали, а били так, шчо ї тепер шкура болить, їак згадаїеш. Найбїльшїй кат був у нас пан *Ясинськїй*, багатїй, пребагатїй. Однїї землї бїльш, нїж 10 тїсяч десїатин мав. Тїльки не пїшла вона їому в прок. Ѓак наїжита була марно, так ї пїшла вона марно. Програв у карти чисто всїу з нашчадком, їак там кажуть. А шчо то вже за картежник був. День ї нїч було гра в карти, ї тїльки програв—так тодї ї пиши пропало. Вже на кому небудь та зжене оскому. Звїсно, шчо їому таке? шчо хотїв, те ї робив! Оце було приїїде до їого їакїй небудь помїшчїк, — даваї вони зразу в карти грати. Граїуть, граїуть; дивїсь, наш Ясинськїй програв, а тої грошї в карман, та ї був такиї. Ну шчо ж, цїм би ї кончїтьсьа? — так нї! Ясинськїй зразу призїва чоловіка з десїать отбїрних хлопцїв: „а ну, каже: їдїть отуди, та шчоб ви безпремїнно вкрали менї троїку конеї в того пана, шчо був у мене сьогонїа, а їак не вкрате, то ї не вертаїтесь до дому : запорїу до смерти, кричить, живими в землїу закопаїу“!... Нїгде було дїтїсь бїдним мужїкам: треба було їти. Пїдуть; їак украдуть, то ї добре, а їак пїїмаїутьсьа, то зразу на поселеньїа куди небудь ї сїровадїать. От, бачите, їак хто кислїцї поїїв, а кого оскома наїпала. Довго оттак наш Ясинськїй шурубурив, та не все, ка жуть, котовї ї масницїа, а колись ї великїй пїст наїстане. Так воно

ї вишло. Якось раз приїздить до нашого папа якийсь поміщик, а коні в цього поміщика, так прямио як змії, такі баскі, та прудкі. От наш пан, як углядів ті коні, так його ї узьала оскома, шчоб як небудь завладить їми. Як же тут поступить? купить — жалко грошеї, просить—не дасть, а давай ја лучше їх виграју в карти. Посідали грать. Але скільки не грали, то пан наш, знаї, програје, та програје. Вже ї гроші програв, і своїх тројку коней, а далі бачить, шчо не переливки та ї плъунув. Трохи згодом упјать його розібрало: „давай, каже тому панові: поїдьмо кататьсьа, ї хто кого випередить того ї коні будуть“. Поїхали. Тільки шчо виїхали за двір, тої пан як розпустив свії тројак, так Јасинськїї zostавсьа з своїми далеко-далеко. Тут Јасинського аж за печінки взяло. Постої, каже, вони не втечуть моїх рук. Як сказав, так і сталось. Не вспів пан тої виїхать із двору, як Јасинськїї уже підняв бучу на всю двірню. Позвать міні, кричить, таких то ї таких льудеї“. Приходять.—„Отправляйтесь сеїчас, каже, на конлюшню, пусть дадутъ вам, по 2 десѣтка розок, а потом отправляйтесь до того пана, котриї був у мене сьогонья ї возьміть у його тројку коней, которими він приїздив до мене, бачили?“—„Бачили“, одвітили йому.—„А як не візьмете, чо живих в земљу закопају“. Нігде було дітись: у страха, кажуть, очі великі. Поїхали вони, вивели ту тројку ї привели до пана. Він зразу приказав натопить баню, а сам поїхав на крадених конях кататьсьа. Приїхавши з катанья, кличе до себе прикащика: „ступай, говоритъ, і приведи мені в баню таку то дівчину, шче чесну“. Привели ту дівчину, та ї повели в баню, а там уже звісне діло... Та не думайте, шчо це раз таке було—ні, завше коли йому захочетьсьа ї яку він сам забажа. Повнісіньке село, звиняйте, шчо скажу, баїстрьят нароби. Ну та вже таки ї його покарали трохи добрі льуде. Тої, бачите, пан, шчо вкрали в його коні, не дрїмав і зразу знаїшов злодіїв. Ну ї шчо ж? зразу їх в тьурму, та судить; а признаться їм не можна, бо пан їм наказав, як тільки вони признаються, то їм все одно не животить на світі, а в Сїбіру хоч і погано, а все-таки будуть жить. От вони ї не признавались до якого часу, а далі бачать, шчо їх от-от в Сїбір, та ї не втерпіли. Тільки шчо їм тут читајуть, шчо вони в вічну ссылку присужені в Сїбір, як тут їде їх пап тими ж самими кіньми, тільки вони вже, звісно, перемашчені були; от один із їх бачить, шчо біда: та бух тому панові в ноги, в котрого вони вкрали коні: „паночку, голубчику! і жалуйте, ї милуйте: ми тут ні стільки не виноваті; а це все наш пан, і то в його ваші ї коні, скиньте тільки хомути: ви їх зразу пізнаєте“. Ну, тут зразу зупинили коні Јасинського, роспрягли їх і впізнали, шчо то коні не Ја-

синського, а того пана, в котрого були вкрадені, і тут зразу дознались: як воно це все вишло. Воно бачите, Ясинському нічого ї не було б, як би він з бідним зв'язався, а то з таким же, як і сам, так тої його ї погрів, аж душно Ясинському стало. Зостався він тільки з тим, шчо на йому було, а то все чисто позбував. Льудеї же тих випустили з острогу тоді, як діло зовсім зкінчилось“.

Розумні льуде, певно, скажуть, шчо таких примірів і згадувати нічого, бо раз,—то були „країности“, а в друге,— то було, та минулось, дякуючи богу ї цареві. Тільки ж і ми скажемо, шчо наші мужики не дурно ж не забули таких панів,—а потім пригадаємо, шчо на світі нішчо не счеза: куди небудь та мусило ж переїти не тільки те добро, котрим так орудовали пани Ясинські, а ї частина духу їх.

Вона не тільки зосталась і після „царської волі“ 19 февр. 1861 р., а ще ї прилагодила до себе всю справу „улучшенія быта поміщичьихъ крестьянъ.“ У нас же в Україні, а найбільш в середній, до останку обезземелило крестьян власне це „улучшеніе быта“. В Черниговщині, Полтавщині, де багато ї крепаків, і панів повиходили з козаків, часто ї крепаки спершу ще мали своју земљу, „батьківщину“, хоч і стали „підданими“ старшині, коли царица Катерина повернула їїї в поміщчиків, зоставивши за ними, мов батьківщину, ї землі, котрі їм давались за службу, рангові землі. Ці маїетки од колишніх козаків-панів перепродувались з підданими другим панам, а за тим і батьківщина підданих перемішувалась з панською, — але все таки багато де вважалась крестьянською. А як де то крестьяне навіть прикупали собі земљу, хоч, по закону, ї на имїа панське. Подібне було ї на правім боці Дніпра, найбільше в Київщині, де в XVIII ст. пани, забираючи землі од королів, мусили приманьувати до себе крестьян подарунками їм частин землі в батьківщину, — як це видно з цілого тому актів „Архива Югозападной Руси“ (ч. VI, т. II). От же царська воля 19 февраля 1861 р. не тільки шчо наділила крестьян малими клаптиками землі з тиї, шчо колись була захоплена панами, як королевськими та царськими слугами, так мов би то їїхня власність, а ще ї одтїгала в крестьян і ту земљу, котра вважалась за їїх власну батьківщину. Додайте до того дух панів Ясинських та панську ї чиновницьку спільність,— і ви наперед вгадаєте, як мусив робитись *поділ землі громадської на власність панську ї крестьянську* після славутнього 19 февраля 1861 р.

Про це розказано вже чимало ї в II томі „Громади“. Про це ми маємо ще кілька оповідань крестьянських, записаних нашими товаришчами.

Ось оповідання з *Черниовщини* про старого пана за часів крєпацтва і про те, як заводив він нові порьядки і дививсь зем-лею з крєстьянами :

„Як шче в нас був стариј пан, батько цього губернатора, так тогді таке вони звірство виробляли з нами, шчо і не дај господи! Оце яка је најкрашча дівчина в селі, зараз јіјі в двір у прачки забірајуть, — там вже і пропала. Як котора, звиніть, барину, значить, не дасться, так він јіјі сікти в сарај, посилаје та приказује: „ја тебе, шельма, оддам у Россіју“! Там у Калузькій губерніі в його було імінья; туди він наших дівчат переводив; чимало јіх пересла. А як котриј чоловік хоче свого сина ожєнити, то јди з старостами не до батька дівчини, котру син облюбубује, а просто до барині: таке вже в нас було положєніје! Ј от приміром ја б схотів јаку дівку взяти, то він вже мені ј даје з своїјх прачок, а собі нових набіраје у двір. І ніхто не смів без його ожєнити сина або шчо.

А шчо за собак своїјх нас він мучив, — господи! Оце піде чоловік по двору, тільки махне рукоју на собаку, зараз його у сарај, та ј січуть. Одного сікли-сікли, та так на простињах мертвого ј винесли. А то був у його прикашчик, шчо ходив з берлинами в Кременчук. Прскрався він там шчось трохи, так як вернувсь, — звелів пан јому голову на пол обголити, вибив-вибив, надів на його сір'як, та ј пустив по селу ходити. Так чудно ј гідко було дивитись: над правим оком је волоссьа, а на лівій стороні — не ма. І такіј був тој пан наш сам червоніј, товстиј та не тільки нас обіжав, а ј усіх, кого не злюбить. Ото раз најїхала до нас временна коміссія. Він був на охоті; вертајетьсь, — а вони вже в його в хаті сидять — обідајуть. Так у його ведмедь був свіј, годувавсь мьясом. Він того ведмедья взьав та на коміссіју ј спустив: „а поглядь, каже, Мішка, по голові тих розумних лудеј за те, шчо без спросу приходять чуже добро јісти“! Як накинувсь Мішка на јіх, — так хто під стіл, хто в вікно, хто за двері; лєдві повтікали. А він сам рєчєтьсь: „так, каже, јім і треба! хај знајуть, як до мене пријїздити“!

Потім вже ј губернатор сам пријїздив і москалів прислав, шчоб того ведмедья застрєдили! Не дав: „не попушчу, каже, шчоб мого Мішку які небудь поганці калічили“. Взьав, сам по-обрубав јому кохті ј зуба повиривав, а все-таки не вбив. Так тој ведмідь свіј вік вже без зубів та без кохтеј прожив.

Як вже здох, так він його в труну та ј заховав: і сам скоро помер. А шчо собак своїјх, то вже хај бог јому на тому світі зрєстить! Оце як здохне, він візьме, в труну положить, поста-

вить на віз, везе, як чоловіка, з псарями та собаками вряда, та проти самої церкви і поховає!

Що з таким паном робитимеш? Вже нас доікав роботою: зрана до вечора щоб робили на тому сахарному заводі. Того, шчо, ја казав, він обгодив, свого прикашчика, так запер у кочагари: „там, каже, вчись, як красти вугілья!“ Бідували ми з јім, та раз таки з сараною просто прокльали јого. Народилася сарана јак оце то-рік. Тепер, звісно, ісправник або член з управи пријіде, а тогді сам распорьяжав. Звелів нам брати ціпи: обіјшли ми поле, де саме мужичіј хліб був. „Кричїть, каже, не својім голосом“!

Кричали ми, кричали, так нішчо не бере!

— „Топчїть, каже, јїї прокльату“!

А сам арапником жене лудеј. Топтали ми, топтали, весь хліб витолочили: плакали потім цілу ніч, а шчо зробиш? Сказано, тепер ісправницька воля — не та, шчо була за панами. Тепер хрунт тїлько держи, так тебе і не битимуть!

Так, бачите, наші волю понїмајуть, бо јака то справді воля була, шчо з Положенїя вијшла? В нас, знајете, јак це було, коли Положенїе вводили? Ото розказували—розказували, вже здајеться все поньали. Просимо пана, шщоб за нами таја земля осталася, јака була на тьаглі на кожному з нас.

А він нам друге поле — самїј пісок оддаје. Раз ми кажемо, шчо не хочемо, і другиј раз кажемо, јак і посередник пријїхав, і шче раз кажемо, јак уся комісія пријїхала. Не јде наше діло на лад. Коли це пријїхав і жандармьскїј полковник, і офицери, ј ціліј батальон салдат. Стали ми јім і горїдку ставити, ј обїд давати. Звісно салдати—шчо?—підневольні луде: „давај, каже, водки та ј годї“! і викачували јім на цвїнтарь. Ј овечок наших різали, а далї ј за корів прињьалися. Так пішли ми, стали на колїна всі на дворї паньському—просити, значить, прощенїя. А він собак на нас цькује, та шщоб не смів ніхто одганьати јїх, кричїть: „собаки, каже, собак не јїдять“! А жінки наші плачуть по хатах та богу мольаться за нашу волю, а діти трепешчуть з церельяку, та теж плачуть. Так ми вимолили собі волю: земля по паньському досталася: загородив він у свїј двір і круч (кључ, криницьу) тој, де своју скотину ми појїли, ј завів вже нові порьядки після волї. Зараз усьака баба, шчо хоче прати шчо небудь,—мусить три дні одбувати паншчини, а кожна дівчина, шчо в ліс по горїхи, чи гриби, чи јагоди ходить, — два дні на табачниках одробльати; а там отијї вже завелися одробїтки за землю. Перш було, јак тїльки воля стала, ј своје насїньня, половину там, чи шчо, пан приставльав, а то вже

усе — наше, та шче ј одбучі по два дні піших — тијејі панщини. А потім завелосья ј так, шчо шче один день з конем, — куди вже прикаже шчо везти. Так воно ј дојшло, шчо нам тепер не ма, де ј дитись. Скотини, — сказано, ј за поріг нельзя випустити, — зараз арестујуть, ну, ј одробљај тогді. А ходить вона, наша скотина на толоці, ј за те одробљај; а тілько шчо ледви жива ходить, бо јак же јїј прожити, коли тільки вранці та ввечері, јак напојли, — з того вона ј живе. Одробљајемо, одробљајемо тују панщину, а хто јого зна, чи ј заробиш шчо на тїј землі, шчо з половини візьмеш. Шче були колись заробітки на заводі сахарному в пана. Візьмеш земљу, засїєш бураки, — усе шчо небудь заробиш; а там дівчина на завод піде, — усе не даром. А тепер јак зробили молодого нашого пана губернатором, та јак запустив він завод, — стоїть, та јак сів на нашу душу рандарь — жид, хоч у пекло кидаєсь! Тим то ј кажуть, шчо теперішња воля не та, шчо колись царь дав. А ја все кажу: то була панська воля, а тепер тобі-ісправницька: знај свїј хрунт і обхожденїє, усе јакось проживеш! Јак би ж тільки не тијі одробітки!...“

Так втіша себе стариј служака, привикшиј до „хрунту“, — а другі, бачили ми, навіть жалкујуть за „панськоју волеју“ жијучи під „ісправницькоју“ та шче ј з „одробітками“. Ось допись з *Миргородського повіту*, Полтавськ. губ., котра кінча таким жалем. Вона розказує про здирство ј панів, і багатирів з мужиків і показує, јак одно витікло з другого, а обоє з того загарбаньня землі мужицькојі, котре зачалось шче в остатні часи козаччини. Ми тим і не ділемо на шматки цю допись, бо вона дає докладну картину зросту власности в одному з українських сел, з першу земельнојі, а далі грошовојі, ј тијејі неволі, в јакую обертајуться де далі бідні громадьане.

„Розказујуть луде, шчо колись то, шче за дідів наших, пани наживали земљу оттак: були колись то, кажуть, полкові начальники — полковники б то, чи шчо, козацького віјська (тут у нас було колись козаچه віјсько). Кожниј козак повинен був приставити свого конья, своју ј зброју ј все на віјну. А коней пријмав отој начальник. Так хоч ти јому јакого конья самого најкрашчого пристав, — не годен, каже, тај годі, бракује. Отож бракује, бракује, а потім і каже: јак оддаси мені таку то ј таку ниву, то ја тобі пристављу замісто тебе такого конья, шчо буде годен. Мучитьсья, мучитьсья чоловік, та ј оддасть своју предьківську земљу. А то шче ј так бувало: наскуповує јакїј пан, чи награбує землі кругом осадьби ј земельки јакого небагатого козака, та ј запре јому всі ходи ј виходи, та тоді ј каже — прода-

ваї, коли хочеш, за таку то і таку ціну (нікчемну). До теї пори капостить, поки такі земля переїде в його руки.

У нашому селі було до 50 сімей, крєпаків графа *Кушелева*. Та пани колись кріпко притісньали льудей, — чоловіків најпаче, то чоловіків багато і повимірало. Пооставалисьа вдовиці. Межи льудей багато було таких, шчо мали своју власну землю: хто мав дес'ятин 10, хто 15, а хто 20 і більш. Наїбільш (сімей 20) було таких, шчо мали по 10, 15 дес'ятин. У пана нашого було тут всього 70 дес'ятин своєїї землі. Як стала воля, пан повідбирав землі у всіх. Було тут в його, кажу ж вам, *сімдесят дес'ятин*, а *стало п'ятсот* (500). Наділи подавав пан 30-ти сям'ям, по 4 дес'ятини на сім'ю. Остатні — удови там, то шчо, — не получили наділу. Свого пана ми і зроду не бачили; навіть јеконом і тої не жив у нас. У нас були тільки прикашчики з крєстьян, — стрільцями їх прозивали. От тож у стрільців було своєїї землі дес'ятин 105. У багатьох були і документи, росписки на землю. Стали ті льуде, хто спрєжда мав своју землю, клопотатисьа, як би знов землю вернути. Стрільченки Микола та Савко (шчо були приказчиками, пісьла поробилисьа шалопутами), як льуде грамотні, узьалисьа клопотати за землю. Зібрали льуде 17 карб., ходили і у Миргород, і до мирового посередника і до иншого начальства. Куди не приїдуть, то тільки налають їх, таї проженуть: „пашол вон“, каже начальство, „дурак! Ви панські і земля панська. Ідїть дурні, та молїтьсьа богу, благодарїть, шчо дав вам „дуракам“ таким волю“. Ходили, ходили, та так такі шчогісінько і не виходили: нічого з того не виїшло. Та де такі в такого пана видібрати? він, кажуть, з *царем товаришує*, јекономїї в його без числа. Та шчо і казати? в його тис'ячи тих мошенників — брехунців єсть по різних јекономиїях. Посередники і усьаке начальство за ним руку тягнуть. От тож стрільці ходили, ходили, клопотали за обчеську землю, а потім того дивимось — прочуваємо, аж вони, наші стрільці (а вони льуде грошовиті, сказано, приказчиками були) вкупі з козаками, — хутор'янськими Мільками купують в пана ті 500 дес'ятин собі. За лісну, та лугову землю платили по 12 карб. за 1 дес'ятину (ліса строїового не було пошти, а так хворїст на тини, то шчо), а за степову землю платили за 1 дес'ятину хліборобську по 15 карб. Як купили вони, то цілих півтора года, або і два, продавали цю саму землю льудьам: за їдну хліборобську дес'ятину брали по 30, 35 карб.; остатнью ж продавали різно — від 10 до 30 карб. за дес'ятину; шчо лучше то пооставляли собі. Як тільки купили стрільці землю в пана, так зараз і перестали клопотатисьа за льудське діло. То льуде почали їх докоряти: „дурні ви! Чого ви чїпляєтесь!? Хиба

ж ми не клопотали. Ми ж клопотали, та нічого не вдіjali. Ми ж вам казали, шчо отповідає начальство“! А як льуде докорьали їм, шчо вони купили земљу, та тепер вже ј не думають про льудську справу (а вони так це діло обробили, шчо тепер і толку не добьешся), то Стрільченки казали: „дурні ви цілого світа! Ви ж сами знаєте, бачили, шчо ја купив земљу! От вона тепер і моја! Ја тепер і пан! Шчо ж ви мені зробите“?! Воно відомо,—хто јого зна,—може воно ј так лучилося: може, пан і знав, або бачив, шчо, може, одберуть земљу од јого, от він і заткнув пельку Стрільцам, шчо б ті одстали, не клопотались за льудей. А Стрільченки тепер сміються собі, насміхаються над льудьми! Старшиј Микола (шалопут) вистроїв собі у Ковалівці горниці під залізом, тај торгује, а на хазьяјстві в јого сидить старшиј од јого брат—Василь, најмит не најмит, хазьяјін не хазьяјін, бо нічого він не маје права видати з хазьяјства, поки не звелить Микола. Тепер, бачте, таке настало, хто багатіј, тој живе собі добре, тільки сміється з бідного, та каже: „Ледашчо! Від того ј бідниј, шчо пје, та нічого не робить“. Багаті, з наших таки, козаки позичають бідному 10 карб. на 1 рік і користуються 1 десьятиною землі бідного чоловіка (як најмать 1 дес., треба платить 5 карб. і більш). О таке то наше житьтя: до чога долізеш, та захопиш, то тільки ј твого, тај то не дають, — бјуть по руках, шчо б не зајмав. Тісно стало жити льудьам, кріпко тісно;—притіснененья велике. От, приміром, ја з Кушелевих крестьян, получив наділу десьятин чотирі, та прикупив собі трохи земельки — огороду, усадьби та лук,—набереться усього десьятин мало не з шість. Сімја в мене не велика: 3 зрослих, старесенькиј батько, ја (40 літ), жінка (раз ураз слабује), та пјатеро дівтори (13, 11, 9, 4 та 2 годи), 2 сини старші ј 3 дочки. Шчеж батько не живе при мені, а в строку—в пана за дворника, получаје 20 карб. грошей за 1 год, та на 8 карб. трави (10 копиць—5 карб.), та пастівника. Платить мені треба за 3 души, та за земљу—усього 20 карб. за 1 год. От тож ті гроши платить стариј батько, а ја вже порајусь на хазьяјстві, шчо б була одежа, обув (бо батько на својї одежі), та ј то купив торік хліба ја карбованців на 20, та півтори четверти позичив з гамазеја. Шчеж ја держав шкапу та пару воликів пјатилітків. Цеј год продав волики та купив с пів десьятини лук. Сього літа зібрав ја з поля усього зерна до ста мірок. Јачменьу багато попортив жучок. Пшеницьу зовсім звів. Обидив кріпко цеј жук льудей. З пшениці набірав тільки соломи возів з 4, а зерна наврьад чи ј мішок буде. Бурьяк, капуста—все купуј! Картоплі вже купив 4 мішки! Як јого ј жити!? У мене шчо неділі виходить дві мірки борошна, то вже в год 104; а треба було з тих ста мірок засіяти, то посіјав

мірок 40. А тож тепер як прожити тим 10 сім'ям з N. N. таки крест'янам того підпанка Z. Z., шчо не получили зовсім наділу? Як стала воля, то він, пан, шчоб одчепитьсьа од л'юдеј і показати, шчо ј він би то хотів дати, та сами л'юде не в'зали, давав наділи далеко, верств за 7, 8 від села, а біля села не хотів дати; як би був давав близько, то л'юде ј в'зали б, а то чорт зна де. А л'юде шче тоді бојалисьа, шчо буде оплата велика—от і одказалисьа; хто мав не багато худоби, того не примушували так, як багатих, от і зосталисьа без землі. Оттаке то жит'ятьа! Де які живуть по сусідах, а сусід — то настојащиј најмит хаз'яїна-козака, — вічниј робітник за харчі, поки сила, а там ступај на всі чотири! Стіснен'нья в нас велике стало! Землі најмати нігде, купити шче труднішч. За лугову земљу, де добра трава, беруть за 1 дес'ят. 12—15 карб. за год. Польа, як шчо в'зати (тај то трудно достати), то в'зьми зори своїм товаром, своїм зерном засіј, збери ј половину привези хаз'яїну в клун'ю; а шчоб трет'ю копу хаз'яїну, та 3 робітники з јідної дес'ятини, то це рідко. А тут багаті козаки шче притисньајуть. Хутор'янин козак..... поскуповував од бідних л'юдеј, од слобожан з нашого села ј бідних л'юдеј з ближніх хуторів,—земљу. Набралосьа дес'ятин 50. Як розмежовували земљу, він просивсьа, шчоб в јідному місті одрізували ј вліз під саме село, забрав најкращчі землі. Общество јого б і виперло з під села, шчоб не ліз, так він став казати, шчо своје поле він буде пускати в толоку;—„јак л'юде ј л'юдська скотина ходитимуть в толоку, ја не мішатиму, каже, ја згожујусь, шчоб ваш скот ходив“. Так і було де јакиј час. Потім того уз'вав, та ј засіјав. За ним і другі багаті хутор'яне позасівали толоку. Шчо јого робить?! Нде пасти, та ј гсді! Все в шкоду влізе скотина, то ј плати, чујеш, штрап отој. Отож всі л'юде, хто мав скотину јаку, нан'няли облаката. Тој каже, ваша буде толока. І звелів пасти. Усьа громада зібралась; вигнали скота штук 200, штук 400 овечат і випустили;—пустили на засіјане, —так за јіден день зробили толоку, хоч з волості ј був приказ, не пускати до розрїшен'нья. Воно пісьла вијшло на нас, шчоб толока була, а 70 карб. все ж заплатили за самоправство, та 10 карб. облакатові. Все то втрата. Або ј в містечку ..., казали мені л'юде, Шчепіј ... перше згодивсьа, шчоб дано јому було поле в три руки, шчоб і јого поле јшло в толоку. Тепер бісів син обкопује ровом своју земљу, шчоб в толоку не јшла (у јого всієї землі дес'ятин 30). Як би, кажуть л'юде, ми це знали, хај би јому дали, бісовому сину, в одрубному участку, а то повибірајуть отті багаті де не јсть крашчу земљу, а потім того ј насміхајутьсьа з л'юдеј,—позивајсьа, судисьа з ними!

Хто ж буде позиватись? Багатою бајдуже. Усьакиј з них і сам рад би так зробити, то він і терпить шче; а бідному не до позвів. Отак і виробляють багачі свої штуки, а обчество мовчить. Так і по других місцях: хто багатий, тої і правий, хто бідний, то хоч душу випльунь, — він ледашчо. Так багатирі ј кажуть: „бідний, каже один багач, то він богові гірший, ніж собака, противніший од собаки, бо всі гріхи—грабіж, розбій, крадіж—відкіля? З бідного“. У селі..... (Миргород. пов.) була перше толока. Накінець багаті козаки стали кричать у волості на сходах: як же це воно так, шчо вигодовује скот на нашій землі тої, хто зовсім не має своєї землі, або має пустяк, а продаје дві чи три там телички та вівці. А на сходах відомо: багаті кричать, та стоять попереду, а бідні тільки стіни, та одвірки, та двері підпирають. Як і скаже шчо бідний, так усі ј крикнуть—„шчо јого дурня слухати? Шчо він зна? Бачили ми багато таких голих та јазикатих“? А другі бідні стоять, стоять за дверима, то як виходить багатий з хати, питають:—„дядьку, про шчо там балакають“? І не чули! Так і виходять з сходу, хіба дорогоју пізнають, шчо на јіх наложено знов шче шчось там. Так кажу, у селі..... багаті знічтожили толоку ј досі не ма јіјі.

У селі..... (Миргор. пов.) піп зібрав громаду ј почав казати: „треба починити церкву. Так як јого розложити грошову повинність? Мені здајеться од вінця: в кого скілько було свадьб, стілько десятків карбованців і дај“. Багаті ј погодилися. Колиж підјмајеться один бідний хуторянин (не получив наділа—панськиј), хлопець літ 23 і каже: „ні, батьушка, сього не буде! Оце значить у бідного нічого не ма, а було 3 весілля, так јому ј платити 30 карб. З чого јому платити? Не так треба! Нехај платять од землі! В кого десять десятин—10 карб., 20 десятин—20 карб., 30 дес.—30 карб.“—„Еге, кажуть багаті, які ви розумні! Так це, значить, в тебе не ма ні одної десятини, а в мене 100, так мені давај 100 карб.! Ні, сього не буде! Нехај буде од вінця“! Піп теж стојіть, шчо од вінця. От хлопець і каже: „так шчо ж можна ј на бідного положить, як на кого, дивльучись по бідності—1, 2, 3 карб., а од землі все таки плати“. —„Ні, ј сього не буде! Ми не хочемо, кричать багаті“! „То вже, каже хлопець, коли вам важко платити, давајте нам землю—ми платитимем“. —„Бач, якіј він розумний“! —„Та ј ви, бачу, нівроку, каже хлопець“..... Так і розішлись, нічого ј не порішили. На кінець хлопець каже: „як собі хочете, батьушка, — хоч ви нас ріжете, хоч печіть, хоч в острог оддајте, а од вінця не платитимем“!

Всі льуде, шчо були кріпаками, кажуть, шчо до волі в јіх

було 1) більш хліба, 2) більш грошей, бо тоді можна було скот держати, чи мало було хазяїнів, шчо мали по 2 пари воликів, десьатеро ј більш овець, шче ј до того корову. Јіден, на приклад, лічив, шчо до волі в јого було шчо року кіп 60 або ј більш хліба, тепера ж трохи шчо більш 30 кіп. Це ж в 1876 році, саме коли хліба вродило більш, ніж в інших місцях.“

Ось шче оповіданьня, як отыралась земля в крестьян в другім селі в тіј же стороні :

„Переказују вам, пише наш товарищ, мајже слово в слово, шчо мені казав сельянин села Х., Миргородського повіту, 65 літ: — Ја панський. Пан наш,—підполковник Апостол-Муравјов, покинув службу ј став жити в іміньні, держав 40 чоловіка музикантів і 20 дівок. Землі в јеконومیјі в јого багато; більш десьати тисъач десьатин. До волі де котрі з јого крестьян мали по 90, по 100 десьатин својејі власнојі. У мене в самого було 21 дес. Землі були такі, шчо перејшли з материнської сторони, — от, јак наприклад, козачка вијде заміж за крестьянина ј з собою принесе землю. Батьківська земля переходить було синам, материнська — дочкам. Земля була мужеська ј жіноча. Тепер уся земля стала мужеська. Була в крестьян і купована земля, тільки бумаг на землю не було; тоді не знали, шчо треба. Ого ж, јак стала воля, пан і каже: „царь мені казав: твојі були льуде, твоја ј земля уся“. Тут добрі льуде споритисья: „јак, кажуть, пане, уся земля ваша, коли вона за нами щитајетисья? На вішчо ж вона за нами? Аджеж нам јіјі дурно нішто не дав? На шчож ми за јіјі платили гроші, на шчо ми јіјі викупляли, јак була заложена часом (такі случајі бували), коли вона не наша? — „Так шчож, каже пан, хоч вона начеб то ј ваша, так вам јіјі надали мојі предки,—то вона все таки моја“. — Отак поодбірав пан усі крестьянські землі собі. Тоді давај казаги, шчоб ми сіли на „собственники“, давај накидати нам наділи з нашојі ж таки землі, та шчоб ми за своју землю шче платили ј викуп. Хотіли нам накинуги ј на сиріт, і на вдів, шчоб і за тих льуде платили. Наші льуде Х.... ці одказались: „не хочемо ми, кажуть, сидати на собственники. Коли вже таке діло, шчо за своје шче ј платиги 49 років, то кращче ми будемо најмати в пана землю, скільки кому треба ј платитиме тој, хто пользуватиметься, а коли хто не зможе або не схоче держати землю, то ј покине јіјі, а землю ту бере другиј, кому треба, ј за нејі оплачује. Коли ж не хоче пан, шчоб ми најмали в јого землю, то нехај бере јіјі собі к бісу, нехај хоч підкидајетисья неју, а ми јіјі не хочемо брати, јako собственники“. Наших льудеј зазивали в село П...., туди навели москалів—музикантів, бо

ї в селі П... і в других не хотіли підписуватьсья, сидати на собственники. Москалі грали крестьянам за те, шчо не хтіли підписуватись, получати наділу; потім били їх. Отож у селі П... і в других пристали на наділ. І наших 4 чоловіка били. Наші сказали:— „хоч ріжете, хоч бијте, а ми на собственники не сьадемо. Візьмемо землі, кому скільки треба—1, 2, 3, 4, 5 десьятин (більш 6 десьят. ніхто не взяв). Ми јїї најматимемо в пана ј будемо жити, як біг дасть, *до слушного часу*, а собственниками не хочемо бути, (в нас таки балакали, шчо як підпишемось на собственники, то знов повернуть в крепацтво). Без нашого согласу робіть собі шчо хочете, казали наші льуде начальству, а ми одказујемось, та ј годі“. В других селах нашого ж таки пана, крестьяне побрали земљу, јако собственники, десьятин по 5, 6, 9, так наші кажуть, шчо платять вони ј платитимуть без кінця, без міри, хто јого знаје ј поки. Оттак то втерьали ми своју земљу. У мене в самого, кажу вам, було 21 дес. Жаль було кинуть своју земљу, оддять бісу в зуби, от і став ја домогатись, шчоб усју своју земљу оставити за собою. Согласились; —тілько плати, кажуть. 4 года бивсья ја, як риба об лід, јако мога, тьагсья, платив по 41 кар. в год. Накінець того кинув, не видержав. Узьав, оставив собі тілько 5 дес. Та ј то треба заплатити в год в казну 19 кар. з копійками. (Сімја: ја—65 годів, дівчина—16 г., хлопець—13 г.). Земљу своју дају зьатеві, він живе нарізно. Як шчо моје зерно, мені $\frac{1}{2}$ збору з землі, як шчо јого,—мені $\frac{1}{3}$ частина. Прокормить 2 својіх дітеј ледві мога, а шчоб заплатити податки, треба служити, от і служу в жиди јамшчиком за 41 кар. 30 коп. у год. От таке то життья! Пісьля волі пан здав усју земљу.—12 чи 16 тисьяч дес.—жидові. У гурті 1 дес. землі обходитьсья јому 1 кар. 50 к.—1 кар.—75 к., а нам жид оддаје пахотнојі 1 дес. по 3 кар., сінокоснојі 1 дес. по 5, 6, 7 кар. Ми б і сами взьали всју ту панську земљу, дали б і по 3 кар. за дес., та де нашому брату. Заплутали б к бісу ј капитал! Хиба б шче двох шчотчиків держать! Сказано: жид на те родивсья, та шчо ј казать! Багато говорити, а мало слухати! Та ј нема де дітись, з тими розмовами! Кудя јїх понесеш? Кому вони потрібні? Не стојіть і казати! Усе одно ні до чоґо не договоришься!“ (так скінчив своју розмову дьадько).“

Тому ж товаришчеві нашому росказували крестьяне з повітів *Миргородського, Полтавського ј Зіньковського*, як їх надльбали землеју шсьля волі 1861 р.

„Як настала та воля, наробили пани льудьам великого горья. Літ мабутъ зо сто, коли не більше, робили льудьми так, як буваје хазьяјін робіть волами. Накінець того взьали, та ј пустили

голих та голодних: „іди, мов, на всі чотири“, а то шче ј повипирали льюдеј на такі невдобні місцьа, шчо ј жити зовсім не можна. Це шче пани зробили за кріпостного права. Як вони прочували вже, шчо буде воля, то почали виганьати льюдеј з старих осель, попереносили цілі хутори ј села з балок, долинок, де було держитьсьа вода, ростуть дерева,— на голий степ, рівниј, — на шпилі такі, шчо ј скога напоїть нігде, до води не докопајешсьа. Ог на приклад, пан Миколај Василевич Чорниш (Миргород. пов.) виселив сімеј з 30 з балочки на шпиль, Јорданівський пан (Зіньків. пов.) Милорадович теж семеј 70 випер на рівниј степ, пан Кованько (Полт. пов.) виселив льюдеј теж на степ. Оже Милорадовичеви льюде клопоталисьа, ј був час такиј, казали,—шчо приказано льюдеј назад переселити. Та ј досі не ма нічого:—замошенничали... Пан Кованько, висельајучи льюдеј, обіцьавсьа викопати в новому хуторі ставок. Отож льюде водилисьа, водилисьа з ним, на останці він недавно взяв та ј викопав јім ставок такиј, шчо при березі по весні босу чаплью видко, а по середині ј тој лад пропав, в літку ж і вода висохла: „на те вам ставок, аби то та слава, шчо ја викопав“. Чудне воно діло, як то зробилосьа: один чоловік на своју одну душу, або сімју, дивись, узав землі десьятин тисьачу, дві, три, пьять тисьач, а другому, котриј день і ніч бьетьсьа, не ма ні клаптьа землі, або тільки осадьба з огородом таким, шчо добріј бабі нігде було б і сісти..... Хиба ту земљу хто робив?! Ажеж вона божа, ажеж вона дльа всіх льюдеј. Як оце стала воля—предлагали земљу на викуп, так тоді льюде не поньали гаразд, не взяли в резон, говорили різпо, думали, шчо земльа повинна бути надана даремно, бо вона ні до кого не належить. Тим, шчо хотіли брати земљу, другі говорили: на шчо ти братимеш? Хочеш хиба, шчо б і ти ј твојі діти платили, та платили без кінцьа літ?! Не слухај, не бери! Пани дурьать. Отак скрізь балакали. Тоді, бачите, таке вже всьуди причувалосьа; мабудь таки пани ј розпустили такі чутки, бо јім цього тільки ј треба було. Оже льюде ніде не соглашалисьа брать (У Пішчаніј,— велике село Кочубејське Полт. пов.), так присилували льюдеј кріпко: нагнали москалів, обціпили ціпом, і як хто не подавсьа з торбинкою та шматком хльба перед тим ранком в ночі, почувши біду, в ліса та чужі крајі, — то всіх попересікли. Де в яких місцьах тільки після девьяти літ льюде послушали добрих порадників, хто панів добрих, хто так добрих льюдеј, та побрали наділи, як от в Јановщині (Полт. пов.), Орданівці (Зіньків. пов.). А то так і пооставалисьа. І тепер біг јого зна, од кого јого ј ждати тижі землі ј чи ждати јїї, чи ні, господь јого милосерднїј знаје.“

Чого шче не¹ одібрали в крестьян *установними грамотами* по „Положенію 19 Феврала“, то одібрали *розмежеваньям* в лівобічній та *розверстаньям* в правобічній Україні та *виділом громадських земель* в Чорноморщині. Ми вже привели чимало тому примірів в II томі „Громади“, — приведемо шче далі там, де будемо говорити про буити громадські з поводу такого забіранья в селян землі.

Безземельному, або малоземельному крестьянину не можна а ні прожити, а ні податків заплатити без того, шчоб не їти до панів та купців в одробітки, на *заробітки* та в *найми*, куди приймають. В цьому зрості наймів, після обезземельдуванья хліборобів, явно видно, як чипляється новішча власність, *грошова*, (купецько-фабрикантська) з старішчою, *поземельно-панською*. А як вона солодко обходитьсья нашому народові та який достоїнній пошани характер вона має, — про те видно з дальших дописів.

3 Мирородичини пишуть нам про *одробітки* в панів:

„Після волі шість посімеєств, котрі були кріпостними помішчика Черниша, не схотіли брати ї усадьб, а не тільки наділу.*) Тепер вони живуть у помішчика в сусідах. Кожна така сімья повинна дати робочого, як тільки загада пан, шчоб там не було, робити в своєму хазьястві.

Окрім того весною, як починаються¹ полеві роботи, то кожна сімья повинна дати робітника, котриї мусить цилиї місяць робити в полі на панській землі. І все це за те тільки, шчо вони живуть в хатах, котрі збудовані ними ж самими тільки не на своїї, а на панській землі. Ці сусіди мають заробіток в свого ж помішчика: зза четвертого снопа збирають йому весь хліб з поля. Ніякого вигону для скоту в ціх вільних—крепаків не ма; скот свії пасуть вони на панській толоці, за шчо з їх „взимається“: з однії штуки робочого скоту 2 карбованці ї 4 дні одробітку, і 50 копійок і два дні одробітку за дрібноту: телья, вівцьу, свиньу. До чого низькі ціни за всьаку роботу, можно бачити з того, шчо за 9 днів молотьби дається¹ карбованець і мірка нашні. Який погляд мають на своје теперешнє житья крестьяне Полтавської губернії?

Всі в один голос кажуть, шчо теперешнє житья гірш колишнього; тим тільки ї крашче, шчо тепер не бють. За те колись хоч і били, так їсти було шчо, а тепер иноді ї їсти нічого. Чим дальше живемо, тим гірш жить людьям. Колись, літ 15 тому, як тільки настала воля, заробльзали женці на кочубеєських

*) Не схотіли, — чи, може, як записані в дворові, не мали ї права на землю ї хату по „Полож. 19 Феврала“? М. Др.

землях 3-їй сніп, після стали давать 4-їй, а тепер, сього году, арендатор кочубеєських земель, Дервініс, давав жита шостиї і п'ятиї сніп на перемену (з однієї копи шостиї, з другої п'ятиї), а пшениці п'ятиї і четвертїї, бо пшениця була плоха. От у нас, який хутір невеликий, зроду не пам'ятају, щоб за коробку коли молотили в нас льуде не з нашого хутора, а тепер єсть і Шишачане, єсть і Яреськівці (з Миргородського повіту) із містечок навіть не нашого повіту. Бувало підеш літом на заробітки, то принесеш рублів 50, 80, 40; тепер або принесеш, або ж зовсім нічого, та шче ж своје проїси.

Рідко, дуже рідко хто сього літа приніс рублів 30, мало таких, шчо поприносили по 10 р., а більше таких, шчо принесли самиї пустяк, або ж нічого. Бувало ж, бачить чоловік, шчо на заробітках плохо, приїде до дому, заробить з снопа; а тепер шчо ж заробиш, коли дають 5-6-їй сніп! Сього году в Дервініса пропало багато пшениці через те, шчо він думав зібрати ввесь хліб винуватцями та одробітчанами (шчо одробляють йому по 4 дні за дес'ятину; як хто бере в його на засів, то дає панові третій сніп і 4 робітники од дльа тики), та ж не зібрав: Багато пооставалось шче пшениці не збраної, пшениця перестојала, зерно стало сипатьсьа, тоді став давать за вборку п'яту ж четверту копу. Потім того, як зерно сливе зовсім повипадало, так шчо зкосивши згрїбали пшеницьу прьамо в копиці, а не в'язали в снопи, Дервініс оддавав вже ж 3-їй сніп і навіть половину, аби јшли косити. Як приїдетсьа хліб збїрать з поля, тоді не најмеш в нас робітника за гроші;—трудно,—всьакїј або своје косить, жне та вбирає, або за сніп заробля, або одробля. Отож з прошлого году Дервініс вигадав шче нову штуку: дає дес'ятину землі чоловікові, а чоловік мусить йому за ту дес'ятину убрать (скосить, зв'язать і звести панськоју скотиноју, а другі розвозять својеју, а як панськоју, то за панську скотину треба одроблять окреме) півтори дес'ятини хліба. Льуде кажуть, шчо під хорошиї врожаї це вигодно; та хто його зна, шче льуде добре не взнали того способу.“

Друга допись із *Миргородського повіту* показує, яке гірке житьтв'а в најмах в панів на табачних плантаціях.

„Дуже гидко живетьсьа бідному льудові в најмах, а про табачні плантації, то вже нічого ж казати.

На табачні плантації најмаютьсьа найбільш молоді дівчата, ж на плантаціях поміщика *Марковського* је ціла сотня таких молодих робітників.

З кінця марта місяца аж по 15-те нојабр'а (значить за 7½ місяців) дістають вони у його від 12 до 25 карбованців.

Годують їх тут гидко ; сплять вони в холодних саражах на голій землі, і через це, в апрілі місяці, сливе всі боліють лихоманкою і гарячкою. Хоч їсти і спати в щедрого пана не дуже гаразд, про те тут робота пекельна : цілий день вони жаруться на сонці, а тут ще ходить табачник або і сам пан та дивиться, щоб ніхто ні одній хвилини не простояв без діла, не згульав.“

А ось друга допись з *того ж* таки повіту показує, як мошенничають пани, щоб затягти до себе робітників, котрі від них тікають.

„До генеральші *Јерної* зовсім не хотіли дівчата найматись — так, виходить, солодко у неї робити! — Так шчо ж вона вигадала? Підслала чоловіка, мов він із другого місця приїхав, із Лубенського повіту, і наймає до другого пана. Чоловік цей вговорив кого треба, дав завдаток і поїхав собі.

Минуло кілька часу; підходить вже і іти на роботу. Тут раптом приїздить той же самий чоловік ; загадує отпраплятись на хутір..... „На який хутір?“ питають. — „Як на який? хіба ж ви не знаєте, куди најмались? До генеральші *Јерної*. — „Е, беріть собі—бог з вами—і свій завдаток, ми краще без роботи зостанемось, а туди не підемо, не хочемо.....“ — „То таке: як не захочете сами іти, то поведуть. Булоб не најматись, а коли наньнались, то треба іти.

Справді, генеральша заявила до станового, щоб заставив їх ітти на роботу, бо вони позабирали завдатки.“

Третья допись з *Миргородського* повіту знов говорить про *мошенство панів та жидів*, шчо зробились поміщиками.

„От вже більше году, як у нашому повіті зявилася болість —гнила жаба ; дуже багато льудей од неї вмирає. Та і де тут видужувати, коли нічого їсти, бо попам плати за похорони, жидам плати за горілку на поминки, а тут у казну і у земство треба платити податки. А з заробітків повертались і нічого не принесли. Де які, котрі були на табачних плантаціях, не получили рошчоту, бо тепер табак дешевиї, так пани кажуть, щоб подождали, поки ціна табаку підніметься, а як продадуть табак, то тоді і рошчитають. У јекономії ж жиди *Горвицьа* на *Пологах* так ще краще зробили : закључили в волості з робочими условіє : по 23 карбованці за літо до *Покрови* (1-го листопаду), а як прогульає хто який день, то штрафу вдвоє проти денної ціни. Коли табак померз у травні (маї) місяці, то јекономія і розпустила робітників.—Каже : „їдіть собі до дому, а як треба буде, то ми вже вас покличемо“.—Робітники пішли

*

собі до дому та ї ждуть, поки їх покличуть. Не довго ждали, бо їх скоро визвали до мирового судьи по повістці, де їх жекономія винила, шчо вони повтікали з роботи ї не хотять робити. Мировиї, не думавши багато, присудив зідрати з них по 46 карбованців, та шче по 3 карбованці на судові здержки. От так по 49 карбованців заробили на своју шију. Скоро в нас настане жидівське царство: всі великі їмїньна переїдуть в їх руки. Пан Горвиць купив їмїньна графа Гудовича; от скоро ї друге велике їмїньна Муравїова попаде в руки Зароховича. Тепер він најмає в його 16,000 десьатин по 1 кар. 75 коп. за десьатину, а сам најма од 5 до 15 карб. за десьатину, одбірає, значить, чистого доходу 60,000. Коло його вїуться все жиди менші, а ці вже впиваїуться в тіло мужицьке ї ссуть з його остатню кров. Не більш поживляїуться бідні лїуде ї од своїх панів. Пан Черниш сеї год так распорядився: брали в нього лїуде по 10 десьатин землі з 3-го і 4-го снопа на всьаку пашню. От він, як скінчилися жнива, то пшеницьу всьу забрав собі ї каже: „на вїшчо мужикові пшеницьа, він привичниї і чорниї хлїб їсти“, а взамін пшениці дав житом, котре жучки повипивали, зосталася їдна тїльки солома. (Мужицькиї живіт, хоч і камїньна змеле, чом би йому не покоштувати соломи, аджеж скот їсть, а мужик шче хуже скота!). Один дьадько, шчо робив в його, росказує, шчо він з жїнкоју вдвох получали в його 45 карб. у рік, а хлїб давав гїрш, ніж земля: просто з току наберуть невїяного, змельуть, таї даїуть лїудїм їсти. „Вїдували ми так сливе цілиї рік; в кінці года, в ту ніч, як моїа черга була обїїзжати поле, украдена була копичка сїна; після того витрусїли сїно в мужика; він проседїв три тижні в острозі, сїно вернув, а з мене таки пан вивернув 21 карбов. Заплакав їа тїльки гїрко, таї пішов з жїнкоју шукати луччої роботи; радили мені жалїться до мирового, та де там з ним тьагатись голодному чоловікові. Мировиї за свого ж руку тьагне“.

Скажуть:—чому же мужики не жалїуться в суд? Так суд же завжди — оборона багатшого, а в наших панських мирових судах це робиться зовсїм прьамо ї нехитро.

От у нас мировиї *Коченевськиї* умовився з почотним мировим—*Сурином* рїшати свої діла так, шчо як Коченевськиї має діло з мужиками, то рїша діло Сурин на користь Коченевського, а як Сурина треба вести діло з мужиками, то Коченевськиї рїша на користь Сурина. От тут і добїешся правди! Поткнись у зїїзд, так там тїж пани засїдаїуть. Це похуже на те, як би вовка посадили судить овець, так пани судять мужиків. Коченевськиї так умів стоїати за панську правду, шчо його навіть назначили в окружнїї суд членом, бо дуже надежниї чоловік“.

А ось знов допись з *Миргородського повіту* про те, як *суд боронить робітників од панів* :

„Діло розбирається у мирового судьді. Жаліється ліберальній пан *Зеленський* (він же і мировий судья другого участка). Обвиняються три дівчини, що взяли завдаток і не явились на роботу, на табачну плантацію. Дівчата сміливо розказують, що їм не додали торік по три карбованці, що вони вже і чоботи поштопували, ходьачи за тими грішми, своїм потім заробленими. Свідітелі кажуть теж саме. Одна дівчина обернулась до пана : „ви ж сами казали, що як прийдеш на це літо робить, то і ті гроші віддасте“.

Мировий судья присуджа взискати з них по *пять карбованців* штрафу за прострочені дні і вернути *три карбованці завдатку*.

Значить, придеться бідним дівчатам пів літа за дурно робити, а Зеленський зможе послати своїй жінці, котра, кажуть, транжире гроші за кордоном, ті 24 карбованці, котрі він задурно зідрав з бідних дівчат.“

Таким то свѣтим робом нароста ще нова свѣта власність в панських та арендаторських руках і в звичайній рік, — а коли бог ще поможе, та пошле неврожа, а за ним голод, — то зріст свѣтої власності ще ліпше піде, коли не там, де саме неврожа случився, то в другім місці, куди він вижене більше *дешевих рук* на заробітки. Тільки ж і там, де неврожа стане, панам він не завше такий невідгодний, як мужикам, а іноді так і зовсім такий вигідний, — бо в панів все такий збереться чималенько хліба, котрий, як продасться по великій ціні, то ще ліпше ніж за врожаїній рік гроші виручать! По крайній мірі нам не раз вдавалось стрічати панів, котрі просили в бога неврожа, а найбільш після врожаїного року.

Ось картина *голоду* в Полтавщині в 1876 р. після неврожа:

„Дуже гірко сей рік жилося бідному простому людюві на Україні: сіна зовсім не вродило; хліба мало було; гречки і проса так і zostались на полі, куди і посліднє насіння витрусили; жито молотити пришлося пополам з жолудьами..

Недорід усього! Голод скрізь страшеній!.. Скотина,—куди не глянь — стоїть худоба, голодна: поведеш продавати,— ніхто і дурно не бере. Жиди купували на шкуру, а м'ясо було по шагу за фунт. У Полтаві, кажуть, один чоловік вивів на базар коняку: водив, водив,— ніхто не хоче купувати, так він її і виміняв шевцеві за чоботи, ще і семигривенника додачі дав; ради, що здихався від обузи.

У Миргороді на зімнього Миколу багацько водили луде коней, так ніхто на них і дивитись не хоче.. Та ј шчо то за коні! Худі, самі кістки, ребра аж світяться! Як то јого дивитись хазяїнові, в котрого так перевелась остатня худоба. Бачив ја тоді, як мужики везли жидові товар із Полтави. Підрядились вони за сімдесять верстов туди ј відтіля по карбованцьу від кожнојі хури. Думалось,— бачите,— бідним лудьам: „ачеј— таки хоч на корми шчо небудь заробимо“. Ні, не вивезли: не видержали бідні коні! на десяатіј верстві — чи шчо — загрузли в гразьуку (це було в осену, коли була дуже велика гразьука) і сливе всі пристали; дејакі тут і зостались, — довелось тільки шкуру поздіјмати.

Не кращче над скотину ј луде јли: пријшлосья тут і жолудів покуштовати, ј усьачини. В одніј хатині, дуже вбогіј, бідна мати, як риба об кригу бјеться: малих дітеј купа голодна кричить, плаче, просить јісти... Шчо ж вона, бідна мати, зробила? Тикнула јім у руки по цибулі, бо в хаті не було ні крихтини хліба. Одна дуже сердобольна пані росказувала, як јїјі сусід пријшов до господи худіј, блідніј, ледве на ногах держитьсья... „Ја јому ј кажу: Јухиме! Ти, мабуть, хворіј, шчо такиј блідіј; пішов би ти до лікарья, він тобі лікарства дасть“. — „Та ја, баринья, пријшов до вашојі милости, шчоб позичили мірку житнього борошна, бо вже третіј день, як ја ј діти мојі нічого не јли“, одказав Јухим міні, і слъози в нього на очах затремтіли. А далі це — дивльусь — він шче більше побліднів, потім затрусивсь і упав на діл... Тут ја дуже зльакалась, бризнула на нього водоју, дала поньухати спирту, ј він трохи очуньяв. Винесла ја јому кусок булки. Він дуже до нього жадно кинувсья ј зразу зјів. Винесла ја јому шче півбулки, та ј кажу: Оце на, заховај та ј јістимеш дома, шчоб ніхто не бачив. — „Хіба ја звір, шчо јістиму сам, коли діти сидять голодні“!

У де јаких хліба не стало ј до Різдва. А з посту сливе половина лудеј стали брати хліб з магазејів, то на харчі, то на сіјбу.

Настала весна. Тепло — либонь трохи порадувало народ: скотину випустили пастись; луде пішли в поле: все пријнялосья копати, садити, сіјати; але ј тут біда! де јого грошеј узьати? Податі платити треба, хліба купити нізашчо ј продати нічого. Скотина, јака ј зосталась, зовсім не в ціні. Хліб дорогиј несказанно: за пуд борошна житнього жидові треба заплатити копїјок 60, тоді јак в осени сам же јому продав по 25 копїјок.

Дуже багато народу пішло сеј рік на заробітки. Зајдеш було в волость, то — дивишсья, — сидить чоловіка три або чотирі — все записујуть, аж піт з них льється, тих шчо јдуть на

заробітки. Із однієї волості (до трьох тисяч душ жителів) взяли таким робом білетів на заробітки душ вісімсот; а скільки ж ще тут дома в своїх панів понајмалось на плантації до табаку!“

Як добре живеться на заробітках хліборобам, косарям і т. и. в степах, куди вони їдуть з середньої України, це доволі показано в II т. „Громади“. Ось ще допись з *Полтавщини* про долю крест'ян заробітчан:

Товаришч наш пише з *Миргородщини* :

„Дуже важко живеться бідному льудові дома в себе, а ще гірше жит'ять тих, котрі ходили 1876 року на заробітки. Цілими сотнями сливе, цілими селами пішли було льуде на заробітки. Одначе ще не багато ј часу минуло, јак пішли, а вже багато заробітчан назад поверталось : бліді, хворі, хмурі ј голодні, не знајшовши ніякої роботи, сумні ледве-ледве шкутільгають до дому. Народу скрізь набилось, кажуть, сила, а роботи не ма ніякої. Поробиш там јакіј день або два, запрацьуєш копійок тридцять, та ј сидиш знов — сподіваєшся, шчо хто небудь најме. Де шчо було з дому—все попродавали. Іншиј і косу. ј сорочку промін'яв на хліб..... і тепер повертајуться до дому. Он вони ледве дивајуть по дорозі, глян'єте! Бліді, тижнів по скільки ј сорочок не переминяли; нужа так і сиплет'ється..... Тој шкандиба в однім тільки чоботі, друга нога онучеју обв'язана, иншиј іде з головоју, оберненоју ганчіркоју, — шапки не маје (голодніј, десь виміняв за пальаницю). Де јаких привезли зовсім хворими; — тепер лежать у гар'ячці. В Березову Луку одну дівчину привезли зовсім мертвоу, бідна не дот'ягла ј до дому. „У мене оце вже чотирі тижні, каже один сельанин, різачка, ј ноги попухли, ј голова кружить'ся; —на силу доліз до дому. От тобі ј заробили на своју шију“!.....

Ось картина жит'ять *робітників на сольаних озерах під Одесоју*, де јаким то чудом частині робітників, котрих здибав наш товаришч, ще живеться не так то гірко,—але за те тут же другіј частині живеться трохи не јак собакам.

„Робочі на одеських сольаних озерах бувајуть строкові ј поденні. Строкові робочі најмајуться завше с 1 марта по 15 нојабр'я, на сім, значит'ця, с половиноюју місяців. В 1876 годі на озерах було срокових робочих сімдес'ять чоловіка, із котрих одна артіль харківців з п'ятнадц'яти чоловіка, а друга артіль черниговців з п'ятидес'яти п'яти чоловіка. Перша артіль брала по 70—80 карбованців на чоловіка, друга артіль по 90 карб. Обидві артїлі були на хаз'яєських харчах, шчо обходилось конторі озер (акціо-

нерному обшчеству) по 30 коп. в сутки на чоловіка. Харчував робочих один служашчіј при конторі ј обо всім давав шчоти хазьяјінам. Харчувались робочі так: на сніданьня давалось по кусочку свинячого сала ј по півтора фунта нальаниці. На обід і вечерю борщ з капустоју, бурьяками ј мнясом по 1 ф. на чоловіка; каша гречана, або просьяна з салом; до страви давався житній хліб і чарка горілки, а шцирим робочим і по дві чарки. На питьгья хлібниј квас.

Не знају, чи цьому правда, а говорять, шчо страва готовилась так чудово, шчо директор і смотритель брали јіјі ј собі на обід. Робота починалась з восходом, а кінчалась з заходом сонця. Тим робочим, котрі хтіли робить і в ночі, давали додатку по 10 коп. і чарку горілки на сніданьня.

Ламали сіль мабуть з місьаць, а так як це робота трудна, то робочим добавляли по 10 к. в сутки. Жили робочі в кам'яному балагані, в котрому дльа спаньня були зроблені нари, ј на них стилилась на ніч солома ј рогожа. Балаган такиј здоровіј, шчо на душу приходилось місцьа по півтора квадр. сажня ј по 2 куб. саж. воздуху. На хазьяјескіј кошт хедили робочі ј у баню, котра тут же ј була постројена; дльа бані робота кінчалась в субботу зарані, в 4 год. після полудня. За один раз банилась јідна половина робочих, а за другим заходом друга.

При озерах је больница, в котріј лічаться робочі даремне, на хазьяјескіј кошт. В больниці 10—12 кроватів, але можна поставить і 30. Лучајеться, шчо боліје часом і по 60 чоловік. Самі частішчі болісті: гарьачка, возвратна лихоманка, ломота (ревматизм), јазви ј грудні болісті. Харч, сорочки, одежа дльа слабих дајеться даремне з контори. Фельдшер частенько краде больничниј чај, сахар і другі ласощі. При больниці окрім фельдшера је доктор Бертензон, котріј приїздить з города по 1—2 рази в недіљу.

Доктор получа, кажуть, 1500 карб., а фельдшер 50 карб. в місьаць; больнична прислуга получа по 15 карб. в місьаць. (Між слабими лучајуться перејіхані вагонетками; так за один місьаць в цьому годі перејіхано 4 чоловіка).

Всі строкові робочі рідко коли беруть до строку скілька небудь грошей, через це при рошчоті получајуть коли ј не всеу то більшу часть строковој плати. Мабуть з половина робочих строкових при рошчоті получајуть за ширость в роботі по 3—5 карбованців награжденія.

Так то живеться робочим строковим, јак јіх најма ј содержить сама контора.

Виволочка ј ломка соли віддајеться иноді артильщикам за 25—28 карбованців за погонну сажінь. Один артильщик може виволочки 10—12 сажнів. Артильщик сам від себе најмаје ро-

бочих і сам з ними рошчитуютьєсья. По контракту артільщик му- сить построїти дерев'яній балаган, котриј після работ доста- јетьсья конторі озер. Взъавши в рошчот те, шчо артільщик чимало таки грошеј тратить на балаган, харч, посуду, кухонну прислугу і друге, — він через це вигадује, јак би подешевше наньнѣть робочих і јак би обдурить робочих, шчоб самому не зо- статсья в убитку. А вони і справді часом не получајуть користі і утікајуть без вісти, бо вони більш не можуть заробить, јак 1—2 карб. на сажневі.

Јак ламајуть сіль, то артільщик може заробить карбованців з 30—40, але вони рідко коли можуть стільки заробить, через те, шчо контора по контракту маје право перегонить јіх з јідного місцьа на друге. В јіднім, наприклад, місці артільщик почне вже ламати сіль, понајмаје робочих, а тут контора каже јому, шчо в цьому місці або не вигодно, або не можна ламати соли і по- казује јому друге місце. Артільщик переходить на друге місце, а перші затрати пропадајуть, бо він получа плату за погонній сажень, складениј в бугор. Та шче і самі контракти пишутьсья так, шчо більше бјуть на вбиток, ніж на користь артільщикам. Лучајетьсья теж, шчо безграмотним артільщикам пишуть в контракті зовсім не те, шчо говорять при словесній умові. Такі порьядки, при отдачі виволочки і ломки соли артільщикам роблять те, шчо артільщики дуже тиснѣть та обманьујуть робочих, хотьаь з бідної бідности здерти ту користь, которојі вони не можуть взѣати через конторські порьядки. Артільщики најмајуть завше поденних робочих. Поденні робочі получајуть по 80 коп.—1 р. в день, жінки беруть по 35—50 копійок; вони при виволочці промивајуть сіль і поливајуть бугри водоју. Робочі поденні бувајуть більше всього з бідности, котра бродить по Одесі і ночује то коло Дьука (бульвар), то по одеських минах та трушчо- бах. Чим більше цього народу, тим артільщики гірше понижа- јуть поденну плату. Јак же лучајетьсья, шчо робочих мало, то артільщики переманьујуть јіден у другого робочих і вшукујуть јіх јак мога.

Лучајетьсья, шчо робочіј кидя всѣу своју плату і утіка до другого артільщика. Артільщик харчује својіх робочих в довг, в довг же даје јім і горілку, шчоб тільки вдержать јіх у себе. Јак робочіј маје більш довгу, ніж виробив, то він втікаје до другого артільщика, хоч би і за менчу плату. Јак же другому артільщикоу робочих не треба, то він договорьујеьсья з другим артільщиком, котрому робочі винні гроші, і, припньавши робо- чих до себе, зараз же јаким небудь способом і видере ці гроші в робочого. Јак почне јти дошч, то тоді артільщикам лахва : работа зупинѣајетьсья, а робочі сидѣать холодні і голодні, — от за-

раз артільшчики ї договорюють їх на тиждень або шчо, ї дають таку плату, яку схочуть; лучається, шчо артільшчики при таких случаях понижають плату на 5—20 к. Не обходиться тут без гомону, лајки,—але голод не свіј брат!

Контора ї сама најмаје дља ломки соли поденних робочих по тіј саміј ціні, як і артільшчики, ї рочитује їх по субботах. За дља того, шщоб по недільям робочі не пропили вьсього, шчо зробили, та потім не сиділи голодні, контора видаје по 6 марок, кожна по 30 к.; за ці марки робочіј обідаје в озерних маританів, а маркитани доставляють марки в контору, де їм і дають гроші. Харч у маркитанів поганиј, не свіжі: боршч з мньасом по 8 к. порція, каша з салом по 7 к., чарка горілки по 6 к. Хліб копіјкоју дорожче городських цін. Маркитани купують теж стару одежу, чоботи ї продають це все робочим втроје, або вчетверо дорожче, ніж самі платили. Јідно слово, поденні робочі на сольаних озерах—це саміј несчастлиј народ в світі; у нього ні роду, ні плоду, ні вида чоловічого. Страшенна бідність видна на вьсому: на одежі, тілі, лиці; свіжому чоловікові страшно становиться ї гльануть, а не то шщоб пожить з такими поденними робочими.

Всіх робочих на одеських сольаних озерах бува: зімоју чоловіка з 80; літом з 300, в осени, як бува виволочка соли, 600—700 чоловіка.

Так то живуть в Одесі ті, котрі виробляють нам всім јідну з најважнішчих річей дља нашої страви“.

Оттаким то способом јак зберуть пани та купці грошей з хліба, табаку та з соли, шчо дља них пожнуть та повитьагають робітники серед собачого житья, — то свята власність росте шче далі: закладаються заводи, фабрики, купуються машини ї дља самојі праці на полі. Тут вже де встојати бідному мужикові, котріј маје клаптик поля та пару волів та руки, або иноді ї нічого, окрім рук? Продавај і остатню землю, та јди в робітники на завод! А јак там і тепер живуть робітники, коли шче не зовсім обезземелено крестьян в Россіі, це видно ї з дописі з *Брацлавщини* про *робітників на сахарнях*.

„В остатні роки на Украјіні розвелось багато сахарень. Панам дуже подобається велика користь, шчо даје здобуток сахару. Јак тільки сахарня робить 5 або 6 місяців на рік, то вона може дати користи 100 карбованців на 100. Льеде, шчо мають багато грошей, або (јак ми будем їх звати) — дукачі, аж на небо лзуть, шщоб скласти товариство на акціях та купити землю, котру потім застановляють в јакім небудь банку, починають, скілько там треба, грошей ї будують сахарню.

З кожним роком з'являється все більш та більш цих сахарень; помішчики, маючи потребу в грошах, продають чимало своєї землі та лісу дукачам; прості льуде продають своєю працьу, шчо було чим заплатити податки.

Я буду казати про јідну Степановську сахарню, в Брацлавськім повіті, Подольської губернії. Ця сахарня належить до товариства, котре має 8000 десьятин купленојі землі ј 4000 десьятин лісу. Окрім того, јак сказано, в надрукованому уставі, товариство мусить мати 1,200.000 карб. грошеј; але на справді цих грошеј не ма ј вони лічуться тільки на папері, а все діло ведеться на гроші, позичені за добрі усотки в київських банках.

З самого початку Степановська сахарня понајмала на службу економів і прикашчиків з польської шляхти, а тамошнього жида Мошку Дубицького запросила до себе в підрядчики, шчоб најмав робітників. Цеј жид, Мошко Дубицькіј, до сього часу був чоловік бідніј; але најмаючи на сахарню 800 або ј більш робітників на рік, запхав собі в кишеню за вісім або ј девять років тисяч з 20 льудських грошеј. А јак це могло бути, раз побачимо.

Завод змовляється з підрядчиком і плате јому в місяць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та 8 карб. 56 коп. за полуробітника. Підрядчик јіде в села, прьамо до волості; побалакавши на самоті з старшиною та волосним писарем, він, за підмогою цих урядників, збирає до волості льудеј, котрі бажать понајматись робітниками, та тут і једнаје јіх. Замісць завдатків, підрядчик даје робітникам заробіток вперед за чотири місяці, по скільки вмовиться на місяць; але не доводиться робітнику навіть і подержати в своїх руках тих грошеј, за котрі він продався жидови, бо јіх тут же відбирають старшина з писарем за всьакі податки та недојімки; на руки ж робочим вертають остатні копјіки, з котрими ј ідуть вони на роботу в сахарні. Без старшини та писаря підрядчику не можна наньнати льудеј за таку дешеву ціну; він наперед змовляється з ними, та за те, шчо вони помагають јому душ по 1 карб.; цього карбованця јому нема чога жалкувати, бо за підмогою волосних урядників він најмаје робітника в місяць (за 30 робочих днів) по 5 карб. — 5 карб. 50 коп., а полуробітника — за 3 карб. 50 коп. Зробимо рахунок на один місяць, та ј побачимо, шчо жид покладе собі в кишеню.

За 1-го робітника ј 1-го полуробітника јому завод платить 23 карб. 12 коп.; він же дві душі најмаје најбільш јак за 9 карб.,

нехай харчі коштують 6 карб., та інші затрати—волосним, при-
кащикам та іншим челядникам — найбільш як 72 коп., себ-то
жид стратить на місяць 15 карб. 72 коп., або і того менше; от
і застається жидові 7 карб. 40 коп. кожного місяця; а за
всіх шість місяців він має собі з робітника та полуробітника
не менш, як 44 карб. 40 коп. чистої користи.

Але йому цього мало, і підрадчик, де тільки мога, норовить
зірвати з робітника хоч копійку; занедужа робітник на один день,
він вишчигує з нього; зостанеться на кілька часу дома зала-
тати чоботи, або полагодити порвану свитину, він одвертає
за цілий день від заробітка; так само шахрує і більша харчів:
на кожного чоловіка по умові випадає $\frac{1}{2}$ фунта м'яса в день;
але жид хоч і дає, та тільки по стільку, що хіба де якому
тільки припаде малесенькій шматочок; останні ж їдять одну ту
бурду, де варилось м'ясо. Про другі харчі можна теж саме
сказати. Але це ще не все. Море жид робітника голодом, га-
няє і на роботі, щоб і трохи не оддыхав; а як приїде діло
до рошчоту, то він його ще і обшахрує; він заплатить робіт-
нику не за ті дні, що чоловік робив і за які по своєму ра-
хунку сподівався одібрати гроші, а тільки за ті, що записані
в нього, підрадчика. А воно мабуть не має на світі ні одного
жида підрадчика, котрих би набавив робітнику хоч один день,
навіть помилившись; ні один і не згадає, що може робітник
помилився, що може він більш заробив, а ніж каже; а кожний
аж на небо лізе, аби завірити робітника, що він проробив менш,
ніж каже. Послуха, поміркуює чоловік, та і рукою махне; а ин-
ший і справді подума, що жид каже правду, „бо він письменний,
в його все записано“, а того і не зна, бідолаха, що він 3—4
дні робив даремне. Важко дивитись на робітника, котрих попав
у жидівські лани: міцно держить його жид в своїх пазурах і
пје з його останню кривовищу: б'ється бідолаха, не перестає
робити, доки жидівські харчі та важка робота доведе його до
кінця, або зробить з його нікчемного чоловіка — хворого та
слабого.

От така гірка доля випадає кожному робітнику, котрих по-
падається до жида в неволю; знає кожний наперед, але во-
лею — неволею їде. Спитаєш іноді такого чоловіка, чого він
на таких умовах іде робити на сахарну і завше почувеш:
„з голоду“. Лідному податків нічим заплатити, у другого була
де-яка скотина, — продали за недоїмки, а самого залишили без
хазяїства: треба новим обзаводитись; инший має де-яку частину
землі, а в другого її не ма, — він і ходє по заробітках; а за-
робітки тепер які? робиш, робиш, ні рук, ні ніг не чуєш, ду-
маєш, хоч би що заробити, а жид тебе оштрафує та обшчита, —

от і заставаєсьа з чим приїшов“. Так одказує трохи не кожний робітник, а то навіть і всі.

Загляньмо тепер в жільля робітників.

Всі вони живуть в казармі. В цій казармі је дві половини: в одній живуть тільки робітники, а в другій—щче зроблена ј кухня. В кожній половині біля стін і посередині зроблені ліжка з дошчок, де сплять робітники. Тут так тісно, шчо проміж ліжками хіба два чоловіка розменетьсьа. Долівка земљана, з вибитими скрізь великими јамами, так шчо легко можна ноги поламати. Смітьтьа мабуть ніколи не виноситьсьа, а загортаєтьсьа під ліжка, бо там лежать цілі купи гноју; хоч і кажуть, шчо је якась „вентиляція“, але вонь в казармі ніколи не проходить. Спить робітник на својій свитині, котру підстила, як льага спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками ј дівчатами, котрих је душ 80.

Треба додати, шчо на інших заводах Київськ. губ. је особі половини, де живуть тільки баби та дівчата, нарізно від чоловіків; це найбільш буває на тих заводах, де робітників најма ј содерже не підрядчик, а сам завод, через своју контору. Але на степановськј сахарні цього не ма: всі робітники живуть разом, себ-то ј баби та молоді дівчата.

Кожний завод повинен мати своју больницу з аптекою, фельдшара ј лікарьа, шчоб хворому можна було хоч трохи допомогти, а јак завод не хоче мати свого лікарьа, то мусить просити повітового, шчоб раз-у-раз најїздив. Лікарь повинен не тільки дати допомогу хворим, але разом з поліцією мусить придивлятися до санитарного ј гигієничного стану робітників, себ-то,— шчоб в казармах було чисто, сухо ј тепло, шчоб харчі були свіжі ј здорові, ј таке инше; але замість всього цього заводськј лікарь одбірає карбованців 1500, а јак јого не ма, то повітовј теж карб. 300—400,— по умові з хазяїном; першиј за те, шчо мусить бути на заводі „свіј“ (бо „свіј“ буде мовчати), а другіј, — шчоб. приїхавши, не доглядатись до чого јому треба. а де з ким побазікати та викурити цигарку. Так саме ј становиј буде мовчати, бо ј јого не забувајуть: перепада ј на јого дољу карбованців 300.*

Праведні та милостиві судьді теж не звертајуть својејі уваги на бідного робітника, хоч і зовутьсьа вони милостивими, та тільки милость јіхня не дља робітників, а дља тих, хто јіх теж не зостављає своїми милостьами. — „Де нам позиватись“, казав мені один робітник, „коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хоч-би до мирового, ј мајеш надіју, шчо тебе не осудьать; аж гляди, рішили та не на твоју користь: зітхнеш тільки важко та ј руки опустиш“.

Та ж справді, чого іншого можна сподіватись робітникам хоч від такого судді, як тутешній *Бвеєв* (живе він в м. Вороновиці). Кілько раз не позивали прості льуде економів та інших урядників за те, шчо вони дають їм тумаків, а то ж інше одлуплять, але ні разу жалоба не рішалась на користь їх, а тільки з економів бралось карб. по 40 на якіксь приють, хоч гроші ж віддавались на руки самому судді. Але як тільки з „начальства“ хто небудь почне позивати робітників за те, шчо не змога їм була відробити забрані гроші, то наш судья шпарко приймається за діло ж ріша його на користь начальства, та ж видає їм зараз ісповнительні листи; маючи ці листи, начальство напевне здере з робітника своје, навіть хоч з мертвого.

Випада тут сказати, шчо робітникам доводиться коштувати кулаків свого начальства тоді, як почнеться робота в полі, як садять буряки то шчо; тоді начальство гуляє по своєму. Начальство, як казав ја шче попереду, найбільш із польської шляхти; їм важко на душі, як вони не побють кого, або хоч у волю не налаються та не назнушчаються над ким. Тільки ж нешляхтичі те ж добрі: всім тутешнім робітникам звісні два братя Іван і Грицько Дмитраші; — служать вони у гр. Бобринського в м. Смілі, Київск. губ. Ці два чоловіка сами з простого народу ж шче за часи крѣпацтва прославились своєю лютістю. Їх робітники звуть не инакше, як катами.

Подивимось тепер на робітників в тої час, як на заводі кипить робота. Завод не перестає їти місяців 5—6, від початку жовтня, доки можна йому їти (поки је лід, сніг); роблять на йому в день і в ночі в дві зміни: з півдня до півночі становиться на роботу одна зміна чоловік 250, з півночі до другого півдня — друга зміна теж чоловік 250; кожна зміна лічиться в 12 годин, і робітнику тільки тоді можна одібрати свій місячний заробіток, як він простойть 30 таких змін. Кожен робітник має своју роботу: один надривається в пресовому відділі, другий в одділі дефікації, третій — в пробільному, четвертий — в паточному. Кожному робітнику дають одну яку небудь роботу; з неју він і возиться вже до самого кінця; покинути ж цю та взятись за другу не всьакому доводиться. Вся робота заправляється вчинком парової машини, від чого кожному робітнику треба раз-у-раз робити, бо машина не зна відпочинку. Така робота дуже важна, а найбільш льудям малосильним і малолітнім. До сього треба додати шчо ж те, шче в однім одділі дуже холодно, а в другім дуже душно; от наприклад в пресовім: там всього 2^о тепла: дуже холодно, та шче ж сиро, бо долівку раз-у-раз поливають холодноју водоју, шчо не виділилась кислота з бурячного соку; в такім-то місці льудям приходиться ро-

бити, та шче ј иншиј, котриј маје одну тільки пару чобіт, скидаје јіх, шчоб не пропали, і робе зовсім босим. За те в других оддлах дуже тепло: наприклад в паточному $+40^{\circ}$, в пробільному до $+37^{\circ}$ і раз у раз повно пару, в квасильному $+37^{\circ}$ і повно кислоти від броженьня, при заквасці, вугля. Воно мов і рај робити в такім теплі, але на ділі виходе пекло: саміј здоровіј робітник, проробивши тут одну зіму, робитьса блідним, худим, шчоки ј очі западајуть і рідко јому доводиться поправитись хоч трохи, а најчастіјш він так і коротаје остатнью своју жизнь.

Не можна промовчати, шчо инші робітники видержували довго каторжну жизнь на сахарні ј за довгіј час роботи добре зрозуміли те діло, котре јім поручали. Ја сам знају де-кілько чоловік, котрі роки за дестьа роботи на сахарні так зрозуміли діло по варці соку на дефікації ј в аппаратах сахарного сиропу, шчо јім не треба було помічі вчених техніків. Але все ж таки не доводилось јім бачити лучшого житья на заводі: јіх так само, јак і других, штрафувало всяке начальство за самі малі вчинки: не покоритьса робітник јакому небудь „маленькому начальнику“, не догляне чога в својіј роботі, јого зараз штрафують; а то иншиј візьме гнилу трыпанку огорнути својі голі ноги, јому кажуть, шчо він вкрав јіјі ј відвертајуть з нього часом половину місячного заробітку, а то навіть і до мирового потягнуть.“

Ось друга допись про житья робітників коло машин в *Звенгородичині* (Кијівськ. губ.)

„Не багато је на світі таких крајів, де б дльа хліборобства було б вже позавожувано такого багацько різних машин, јак у тіј частині південної України, з котројі оце ја вам пишу. Хіба тільки шчо в Англії, в північній Америці та в Венгрії је јіх шче більше, ніж в південній половині Кијівської ј північній половині Херсонської губерніј. Особливо в нас багато парових молотилок. Трохи не в кожному селі је парова машина, хоч в пана, хоч в жида орендатора. Јак вијдеш часом в осени на могилу в полі, то иншиј раз побачиш јіх не менш јак пјать штук за-разом, шчо курьять на степу. В инших великих господарствах, наприклад в нашім повіті в Шполі, в Калигірці, је јіх і по три ј по чотирі. Звісне діло, шчо в тих землях, де зразу заводилось багато машин, наприклад в Англії та ј на Московщині, ціна робітникам через ці машини завше зменшајетьса, бо машина з јакими двадцятьма чоловіками справить стілько роботи, скілько наперед того ј сто робітників навряд чи зробили б. Через те остатні вісімдесять чоловік мусьа шукати иншојі роботи, мусьа најматись дешевше, а часом і зовсім зостајутьса без усякого заробітку. Затим то прості льуде в

західній Європі і на Московщині з початку дуже ненавиділи машини, а як де, то і досі ненавидять. У нас то вже річ трохи инакше. Рідко де льуде жаліються, шчоб машини в їх одбивали роботу. У степовім краю південної України землі је доволі, а льудеј не багато, і через те поки не було парових молотилок і инших машин дльа хліборобства, то дуже багачько ґрунту раз у раз зоставалось не ораним. Як почали навозити з за кардону ті машини (починаючи від 1855—1860 року), то пани стали засівати хлібом в два або і в три рази більше поля, ніж наперед того. Усьак знаје, шчо у нашій стороні пани завше дуже поспішаютьсьа з усьакоюю роботоюу в хліборобстві. Кожен пан бажаје, шчоб у його було і виорано, і засіяно вперед, ніж у сусіда. Кожен пильнује убрати весь свіј хліб, як він настигне, за який тиждень, а особливо усьак гонитьсьа за тим, шчоб, як можна, швидче вимолотить своју пшеницьу і відправити її до Одеси або до Миколајева. Наше зерно тільки тоді добре купляють за границьу, коли воно буваје приставлено до кораблів дуже рано, вже в августі і у сентябрі місяцях. Через те воно в нас і рідко трапляєтьсьа, шчоб машини одбивали роботу в льудеј. Так само не можна казати, шчоб і ціна на льудську працьу стала менша від того часу, як у нас прийнялись машини. Тим часом одначе і нашим льудьам буваје од машин не мало лиха. Перво на перво через машини та велике панське хазьяјство, дрібне мужицьке хазьяјство рујнуєтьсьа до решту. Ми вже сказали, шчо пани дуже поспішаютьсьа з усьакоюю машинноюю роботоюу. Шчо ж з того виходить?

В нашій стороні пани најмають льудеј до роботи коло машини шче зараньа, на весні або в осени, у тој час, як з льудеј податки збірають. Тоді саме пани дають льудьам гроші на одробіток на десьатини або до машини. От же ж як почнетьсьа панська робота, то льуде мусьать шчо дньа виходить до неї, хоча б на їх власних нивах вже зерно на земљу висипалосьа. Через те воно завше і буваје, шчо в льудеј і виорано, і посіяно, і убрато, і вимолочено пізніше, іак в панів. Певно, шчо це дльа льудеј велике лихо.

Як буваје, шчо в пана стоїть на десьатині 15 кіп, то в мужика тільки 10. Пан з кожною копи пшениці маје шість мірок, або і цілу четверть зерна, а мужик яких мірок 4, бо решта висипалась, або миші поїли. Пан свіј хліб продаје рано і за дорогу ціну в Одесі або в Миколаєві, а мужик хіба шчо після Дмитра (26 октябрю) вивезе яку торбинку в містечко і віддасть її на базарі жидам за півціни. А це все через шчо дієтьсьа? Через то, шчо в панів багато землі і хазьяјства великі, а в льудеј ґрунту мало і хазьяјства дрібні. От же ж чим

більш пани машин накупляють, тим вони більш хліба засивають, тим їхні хазяїства стають обширніші. Чим даліше, тим гірше льуде гаютьсьа на заробітках, на панських ланах, та коло панських машин і тим гірше руйнується їх власне хазяїство. Одначе ми не затим повели нашу розмову, шчоб розказувати вам про ввесь вплив, якік мають машини на льудське життьа в південній Україні. Це річ дуже довга. Скажемо одначе кілька слів про одну частину цього діла. Кожен знає, шчо пани та жиди мають від машин велику користь. Усьак добре розуміє, шчо та користь іде їм не від самої машини, а від льудеї, котрі коло неї працьують, бо звісно, шчо машина, хоч як хитро вона зроблена, усе ж таки сама, одна, без льудеї, ніколи нічого до ладу не доведе.

І шче до того ї робота при машинах не легка ї не безопасна. Машин не давно понавозили в нашу сторону; наші льуде до їх шче не конче привикли ї через те не рідко трапляється лихо робітникові від машини. Іншиї раз вона чоловікові пальці подриває, другиї раз усьу руку; не рідко буває, шчо ї до смерти вбє, або ї шче гірше: скалічить на віки.

Таке лихо буває дуже часто, тільки про його шчось дуже мало знають. Навіть ми сумніваємось, шчоб була на Україні хоч одна парова молотилка, котра б своїми колесами та зубами не потрошчила льудських кісток, або не пролила крови робітників. Ми знаємо не про один десяток таких случаїв, знаємо, шчо де на якік машинах такі річі бували по три ї по чотири рази, а не знаємо ми шче ї однойї паровойї машини, котра б проробила три роки ї не скалічила ні однойї льудини. Але цього шче мало. Ми не знаємо ї одного случаю, шчоб той пан, або жид, котриї був хазяїном машини, заплатив хоч копійку робітникові за каліцтво. Найбільше бувало нещасних случаїв в перші роки, як тільки понавозили машин у нашу сторону, одначе ми не хочемо доказувать по давнім давньам, а розскажемо тільки про деякі случаї за остатні роки.

В селі Критках Звенигородського повіту је орендатор жид Цікліс. У його је парова молотилка. На тії машині в сентябрі 1874 р. робив за подавальщика парубок з тогож таки села *Іван Т.* Трапилось йому таке лихо, шчо барабан машиниї ухопив його праву ногу, чисто їїї поторошчив і трохи не одірвав у шчиколдці. Цілісінких три тижні нещасниї парубок пролежав в хаті свого батька без всьакої помочи. Усьа нога взалась антоновим вогнем і стала чорна, неначе вугільля. Мати його стратила остатні свої гроши 30 карбованців, шчоб як небудь його видічити, одначе нічого не пособляло. Лїї дуже не хотілось відавати його в больницю, бо в нашії стороні прості льуде

бояться больниці. Їздила мати до лікаря прохати, щоб той приїхав до хати відрізати синові ногу. Одначе лікар не приїхав. Нарешті Јвана Т. таки повезли у Звенигородську больницю і там вже одрізали йому ногу.

Певно, що це було зроблено трохи не через місяць після того, як машина його побила, і через те мусіли відрізати її далеко вище, ніж можна було б зразу. Окрім цього одпустили його з больниці не загоївши добре рани, так що і через цілісінький рік після того рана ще гноїлась, хоча Јван Т. зроду свого чоловік доволі здоровий. Тепер він трохи навчився шити чоботи і з того живе, одначе і досі ходить на милицях, бо не можна йому і дерев'яної ноги прилагодити. Жид Цікліс не дав йому і одної копійки і нічого не схотів роботи йому на поміч окрім того, що кілька разів вилаїв його матір за те, що вона не хотіла сама зараз везти сина в больницю.

В селі Сучку Звенигородського повіту орендує панський степ жид Гинцбург. Має і він парову молотилку. В октябрі 1873 року стояла та машина на степу і молотила. Усьак з нас знає, що до парової молотилки треба двох чоловік машинистів: одного до паровика, другого до молотилки. От же ж жид не схотів наймати двох людей, яких треба, а приставив до молотилки хлопця 16 років *Корнія С.*, котрий до того часу пас телята і ніколи не робив коло машини. Стояв якось Корній С. на драбині і лив оливу в підмашинники. Драбина трохи похитнулася, і впав він грудьми і правою рукою між колеса машини. На щастя машину швидко зупинили і виньняли Корнія С. та вже з чисто побитими грудьми і головою. З ран у його кров так і бігла, а права рука була вибита з плеча і трохи низче ліктя обидві кістки перебиті. Кінці їх попробували м'ясо і стирчами крізь шкуру. Нешастний хлопець зараз упав без пам'яті, а люди почали казати, що треба його одвезти на село до матері, бо машина робила на степу верств за три од села. Одначе жид, управляющий Гинцбурга, не дав ані воза, ані коня, щоб його одвезти, кажучи, що вози потрібні для роботи, і Корній С., побитий і знівечений, пролежав без всякої пам'яті на степу 2 години, поки не надїхав slučajем з села один чоловік і не взяв його з собою. Нічого і казати, що Гинцбург не заплатив Корнієві С. ні одної копійки за каліцтво. На *Лебединьким* сахарнім заводі у жида Ізраїля *Бродського* в марті 1876 року случилось таке діло: Ішов один з робітників, молодий парубок років 19 по досці понад великим казаном з окропом, послизнувся і упав в той окріп. Його зараз витягли, і на диво людям він не вмер, одначе не можна сказати, щоб і очунав. Вилежав він яких тижнів шість в больниці і після того його одпустили.

Побачили ми його аж при кінці јульа, одначе ј тоді не було в його по пояс цілого шматка шкури. Увесь він був страшенно синій, і від ран та струпів понаростали по всьому тілі довгі смуги, червоні та такі тверді, неначе јому хто під шкуру позакладавав шматки дерева в палець завтовшки. Багато де в яких місцях шкура від ран постъагувалася, страшенно боліла ј свербіла.

Можна на певно сказати, шчо прободіје він шче не менш, як рік, та навряд чи коли зовсім очунъаје, бо від дуже великої спеки в його ј тепер вже в середині попорчено. Ізраїль Бродський, так само, як і другі дуки, не має звичају платити шчо небудь робітникам за каліцтво, котре вони добудуть собі, робльючи на його, і цей парубок, так як і багацько других льудеј, дурнісінько на віки втратив своје здоровја. Та це шче не все. Це був такий случај, шчо робітник сам послизнувся ј упав в окріп, і жид може казати, ніби то він тому не повинен.

На Лебединським заводі діютьсьа ј гірші діла. Је там така машина, котра підімаје голови сахару вгору на сушку. От же ж та машина так паскудно налагожена, шчо дуже часто голови сахару від самојі стелі падајуть назад і разбивајуть голови льудям, котрі на низу робльять. За цю зиму 1875—1876 р. не одного чоловіка вбили сахаром на смерть, а покалічили на віки ј шче дуже більше. Все це робитьсьа јакось нишком; ніхто про те нічого не знаје. Бродський з кожним роком стаје багатшим і багатшим і вставльаје окульари начальству та сусіднім панам, будујучи коло завода школу ј больницю. Јакі поръадки в тіј школі, ми шче добре не знајемо, а в больниці то погано, бо льуде, котрі в ніј бували, дуже жаліютьсьа. Такі самі случајі каліцтва од машиннојі праці в нашій стороні за остатні часи траплялисьа в Шполі Звенигородського повіту, в Калигірці Звенигородського повіту, в Малій Вишчі ј шче де в яких селах Іелисаветського повіту. В селі Нечајівці Чигиринського повіту в 1874 році один молодіј чоловік вмер, бо переробивсьа, працьючи за подавальщика на жидівській паровій молотильці. Кожен раз діло діјалось однаково: робітники тратили здоровја, або на вік зоставались каліками, а хазяјини машин не платили јім нічого за те лихо, котре вони собі добували, працьючи јім на вжиток.

Певно, шчо це завше так було ј буде всьуди, *де робітник працьује за гроші на панських або жидівських машинах*. Хазяјин має машину, має ј гроші; јому бајдуже, шчо јого машина кого вбје, або скалічить јакіј десъаток льудеј. Він завше најде инших робітників, бо нужда та голод приведуть јіх до нього. Тим часом одначе ј тепер вже в инших крајах, наприклад в Англії, хоча шче ј не заведені гарні громадські поръадки, ј хоча ј там робітники шче працьујуть на хазяјських заводах та машинах,

та всеж в Англії робітники вже трохи розумніші, ніж наші, і вже вони присилували хазяїнів машин до того, шчо ті мусьять заплачувати їм грішми за каліцтво, котре вони добудуть, роблячи на тих машинах. Певно, шчо, по правді кажучи, здоров'я чоловіка не можна оцінювати ні на які гроші, одначе всеж, як став чоловік калікою, то треба йому чимсь харчуватись. В Англії робітники до того часу розбивали та палили машини і заводи своїх хазяїнів, аж поки не настав такиї закон і звичай, шчо хазяїни мусіли їм заплачувати за каліцтво доволі великі гроші. Не завше вони і там чесно платять, бо дльа багатого чоловіка закон не писаниї; не завше так само вони платять стілько, як треба було б, одначе буває вже в Англії і таке, шчо хазяїн мусів був заплатити своєму робітникові не менш як 7,500 карбованців за каліцтво. Шчо то заспівав жид Ізраїль Бродський, як би його присудили заплатити такі гроші тим людьам, котрим він розбиває голови своїм сахаром? Одначе не ма і признаку, шчо у нас думали завести хоч англійські звичаї і закони. Чи заведуться вони без того, шчо і наші робітники не почали розбивати машини і голови отаким катом та розбіжникам як Ізраїль Бродський і інші? Думаємо, шчо навр'яд!.....“

От до такого доживсь вільній селянин наш в тих самих славних Брацлавщинах та Звенигородщинах, звідки колись батьки його з Богунами, та Нечаїями, та Перебийносами попроганьали, було, ляхів—панів „геть аж за Вислу“ та похвальались, шчо „не попустять їх знову із Польщі, поки їхньої жистности!“ Даремна похвалка! Тепер там селянин повернувся в якийсь гачок коло машини, котриї як зломитьсь,—то нікому і не жаль. Навіть гірше,—ніж в гачок,—бо і гачок иноді підчинять, або хоч зховають, шчо б продати в лом..... А людським ломом тепер, бачте, не торгують! Ну, то і нехай валляється!

Як звісно, розумні луде хвальються, шчо в нас крестяне получили 19 февралья 1861 р. і землю, і волю од панів, та шче і *свою вільну справу в громадах*. Так би мусило бути,—бо поміщик був колись не тільки паном над працею мужика, а шче і начальством, поліцейським. Воно, коли вже до суті добіратись, то поміщик перш усього був начальством, воїацьким та поліцейським, над громадянами, котрих він водив на віїну та судив і штрафовав,—а потім вже став вважатись за властителя праці мужицької, котра перше робилась йому замісь жалуванья, перше маленька, а далі більша,—а далі вже пан почав вважатись і за властителя усїєї громадської землі, на

котрій робилась ця праця. Војацьке начальство помішчиків в Росії почало од них одпадати після того, як царь Петро I, з двісті років назад, впорядкував рекрутчину, а в кінець воно одпало од них, коли з сто сорок років назад царь Петро III дав волю панам не служити в царській службі. Тоді то зовсім војацьке начальство над мужиками одійшло од помішчиків до офицерів та чиновників, котрі вже брали жалуванья не працею мужицькою на землі, а грішми з казни, шчо, звісно, складалась з мужицьких же податків.

По настоїшчому, коли з помішчиків знялась колишня служба їхня, то треба б було зараз одібрати в них і жалуванья за неї, то б то земљу,—але так не сталось. Од того то між инчим після волі дворянської та рекрутчини,—крепацьке життя стало ще гірше: царство та царське начальство витягало де далі все більше од мужиків, а пан став вже зовсім властителем землі і праці мужицької та до того ще зоставсь і судьбою і поліцейським начальством над крепаками. Нова крепацька воля 1861 р., котра настала через сто років після дворянської, зоставила, як ми бачили, більшу частину громадської землі в руках поміщика і вже через те не могла справди увільнити працьку крепацьку од панської служби. Шчо справди скасувала ця воля, так це поліцейське начальство поміщицьке, замінивши його громадським,—та тільки не вільним, а під команду царських чиновників, на більшу половину все таки панів: посредників, ісправників, членів крестьянських присутствій і як би вони там ще не звались. До того ще крепацька воля 1861 р. нічим не вменшила ні тьгарів державних (податків, рекрутчини і т. и.), ні неволі всіх людєй в Росії в царського начальства. От через шчо в кінці всього нашим буцім то вільним людьям, сельанам, живеться тепер навіть ще гірше, ніж це могло б бути після тієї безземельної волі. От через шчо не тільки не вменшилась неволья і здирство царського начальства, а і громадські крестьянські виборні повернулись в нове начальство над громадянами. Це мусило стати тим більше, шчо „Положеніє 19 февралья“ всьу вагу так званого „крестьянського самоуправленія“ положило не в справній громаді, — селі, а в канцільарському зборі кількох сел, — в *волості*.

В II т. „Громади“ ми дали кілька звісток про здирство царського начальства з наших сельан. Тепер, в часи війни, і перевозу війська, в часи, коли царське начальство вбільшено цілою ордою сільських „урядників“, тьгарі державні, неволья і здирство царського начальства, мусили зрости до страшної вишини. Тільки ж, хоч нам в тому і дуже соромно признаватись, а ми не влучили об цьому за два роки *од наших товарищів на Ук-*

раїні нічоїсінько, окрім двох листів, котрі печатаємо далі. Ми б готові думать, шчо наша Україна з цього боку „благоденствує,—бо мовчить“, як би навіть з казенних голосів не видно було, шчо до благоденствія її далеко. Та і те, шчо розказано в двох згаданих листах про *кінську та льудську рекрутчину*, певно ж, не в двох тільки місцях було.

Ось листок з *Подільля*:

„26 окт. 1876 р. селський староста, по највишчому приказанію, зібрав усіх льудей у зборні і објавив, шчоб усі ті, в кого јесть коні, јавились с кіньми в м. М., де находитьсьа волость. Од цього села, де це діјалось, до м. М. шчитајетьсьа вісім верст. Нігде дітись,—треба було вести коней, покидавши дома роботи. Продержали їх там не багацько—два дні. Лісти було нічого, бо звісно, кожний думав, шчо за день звернетьсьа назад, то і нашчо ж його брать харчі з собою? Коні теж стојали не јівши. У м. М. все здоровчало од великого напливу льудей, бо до цієї волості, опріч цього села шче причисляјетьсьа вісім сел, з котрих теж льуде поприводили коней. Гемонським жидам лахва була. Проморивши бідних льудей трохи голодом, одпустили їх до дому, записавши коней. Пропало два дні. Царю, бачите, так захотілось. Але це шче нічого. Слухајте, шчо далі було. Позаписували ото коней; поділили їх на три одділи, ну, і обішчали дати грошей. Так шчо ж? казав пан кожух дам, та і досі тепле його слово, то так і це; грошей, кий чорт їх і бачив, а на мужиків знов повинність накинули. Треба було безпремінно і к назначенному строку вести коней в *Литинський* повіт, та шче і не абијак, а *кованих на всі чотири і з арканами* в півтора аршини. Як же хто цього не вповнить, то і штраф наложили: як хто приведе не підковану коняку, то повинен заплатити з кожної ноги по 50 к.; а як хто без аркану приведе, то 1 р. 50 к.“

А ось другий лист з *Полтавської губернії, Кременчуцького повіту*:

„Оце сьогодні вирядили з нашого села москалів, тих, шчо „по билетах“, то б то безстрочних. „Ну, тај сліз сьогодні виплакано через оцьу војну“! сказав мені один чоловік, здихнувши, як уже вирядили москалів. І справді, не можна було не бачити і не чути тијейі мішанини і гвалту, шчо були на нашому селі. Тој біг із поля, поспішајучи до дому, тој по двору метавсьа, мов чогось шукав, а тој, неначе прибитий обухом, ворушивсьа і шукав під лавою чобіт.“

А за бабів та дітей нічого і казати:—ті голосили, неначе по

мертвому. Плакали і самі москалі, плакали і батьки. Приїшла повістка до нас в 3 годині після обіда, а к світу другого дня наші москалі мусили бути вже коло машини, у Кременчуці; жінкам і батькам заборонено було їхати їх проводити, щоб не наганяли суму на лудеї, та не турбували своїм плачем військових урядників. Як же тут не плакати, коли не дають і попрощатись!

Може б хоч роздобув грошеньат, або впорядкувавсь б з хазяїством, так над шиїєю стоять староста і десьацькії— „мершчїї їди, таї їди“. У чім же вони їдуть? Вони не голі: їм ще за два тижні казано придбати добрі чоботи з довгими хальваами і кожушок чи то полушубок; — і то не дурно, бо уряд обіцяв їм сплатити по 3 карбованці за штуку.

Якії же можна справити полушубок за три карбованці, коли самїї простиї кожух коштує сім або вісім карбованців? Це мабуть знають ті, шчо визначали ціни, а москалі не знали, бо пішли в самих свитках або шинельях, у кого були. А до Кременчука 50 верстов, — треба їти на всьу ніч, а ніч темна, осінньа та ще і калюка. Підвод казано не давати, бо їх дають за дльа недужих хїба, бо і ті повинні зіходитись. Збігшїсь та зібравшїсь на швидку, москалі виїшли на маїдан; а тут збіглосья сливе шчо все село: і старе, і мале; тут кум, а там сват прошчаютьсья, цілутьсья, плачуть; заїшли в шинок проводити і довгенько там зоставалисья; виїшли, затягли жваву українську пісьню, таї пішли шляхом, перегукуютьсья, шчо б не розгубитись, та не заблукати де поночі.

Тепер у нас біганина страшенна; становїї наш А—в гаса шчо духу од волості до волості та розвозить „предписанїя“ і звичаїно бїе..... От приміром наближаютьсья він до М—ськоїї волості, а бїльа волості сидїло два десьацьких; забачивши станового, вони митьтьу кинулись у волость звістити. Становїї убіг в волость та і давав од разу їх лупити:

„Вы смїли, такі-сякі прятаться отъ мєня!“ та з шчирого, певно, патріотизму побив їх у кров, ще і третього до того. Бог уже зна, за вішчо.

Кому від цього всього і яка користь? Не знають, як далі, а тепер тїлько жидові хїба, шчо в шинку, та оттому становому, шчо йому почепльять звісно орден за його „ташкенство“.

Оця віїна надала ще бїльшу власть отим свїїєським башибузукам, котрі і так уїїлисья добре в мужицьке життья. Тепер гляди, кожен старшина, кожен писарь бїе мужика, шчо б тої давав підводу під москальа, або шчо друге.

Учора і сьогодньа була в нашїї волості кїнська перепись. Усіх коней зібрано було 805; з усієїї волости потрібувалосья

тільки шестеро. З цього числа штук на 200 було панських, попівських, купецьких і жидівських, остатні мужичі, або обчественні. Казано було вчора в шість годин в ранці представить усі коні. Представили. Дожидалися до 4 годин після полудня, а далі волосні урядники сказали: „ступайте з богом до дому; не буде сьогодні“. Другого дня, то б то сьогодні, годин в 12 поприїздили станові та пани, шчо повинні були коней вибирати, ј выбрали, скільки јім треба було.

Полічить, шчо це стојло саміј тільки нашіј волості? — коли один жид шинкар заробив карбованців 150, бо народу було чоловіка 300, або ј більш, а на дворі до того холодно та мръака; кожний по неволі випје восьмушку. А тим часом дома пропада оранка. Шчоб вибрати 6-ро коней, треба було на два дні збирати 800 коней, та з ними триста чоловік лъудей. *)

Отак відбивајеться віјна на економічному життіј мужика. Шчо тичитьса до морального чуття, з јаким ішли на нејі наші москалі, то воно видко з такојі ось фрази, котру сказав один москаль: „на нашого царя повстали сім земель, ну, звісно, треба заштитить і дати помочи“.

Ми мајемо більше звісток про *поведінку* крестьянського, најбільш *волостного начальства*,—котрі ј подајемо далі.

Ось повість з *Поділья* про обдиранья крестьян *царськими патретами*, обдиранья, котре, певно, сталось через згоду јакого купця з посередником та волостним:

„Јакось прошлим літом пријшлось мені проїздити через одно село *Подольської губ. Велику Куріјевку (Ольгопольського повіту)*, і јак діло було під вечер, та шче до того јшов страшениј дощ, то ја взяв та ј зајхав до одного хазяјіна на ніч. Хазяјін і хазяјка з своїми дітьми тільки шчо вернулись з поля ј лагодились вечеряти. На вечерю попросили ј мене з фурманом мојім. Јак ја так і фурман мій не відреклись від вечері, бо були дуже голодні. Після вечері мій фурман пішов до своїх коньат, а ја став балакати з хазяјіном про те про се.

— „Јак же вам живетца“, питају ја далі свого хазяјіна?

— „Шчо ж, відповів він, нічого тајіти гріха, таки дуже зле. Хоч правда ј за панщини не ліпше було жити, але ј не гірше, бо тоді не було такого здирства, јак тепер: тепер шчо не рік,

*) Тому, хто б сказав, шчо це тільки нещастливі стучајі, а зовсім не система, — ми нагадајемо, шчо јак раз за те, шчо в «Голосі» було розказано подібне з Курської губерніјі, — газета потерпіла кару. Кара та ј показала, шчо такі вчинки з крестьянами, јакі тут розказані — *мусать* бути в російській державі, поки держитьса царство. М. Д.

то податки все більшають та більшають. От, наприклад, возьмем оцеї рік,—ні з сього, ні з того на тобі шче ј новиј податок“.

— „Јакиј“? спитав ја.

— „Јак јакиј“?! крикнув мій хазяїн, „хиба ж це не податок, шчо в нас принушујуть всьакого купувати царські патрети“?

На шчо мені јого патрет? Коли хотьать, шчоб кожний мїг забачить царя, то нехај пришльуть на кожну волость, або ј на кожне село по јїдному патрету, та ј годї; хочај і це дарма, бо хто маје час дивитисья на ті патрети? Але нехај би вже так було! Кожний мїг би заплатити копїку, або ј двї, а то давај по пјатьдесятці (25 копїок)“.

— „Роскажіть-но мені, дьадьку, оце діло, јак треба, по порьадку“, попросив ја јого.

— „Та це діло просте : колись тутечка приїхав до нас волостниј писарь з старшиноју по јїдному ділу (мали судити тут јїдну жїнку за злодїјство); при цьому ділі писарь прочитав нам папір, шчо ось, хто хоче мати царські патрети, то нехај приходить у волость і приносить з собоју пјатьдесятку, то там јому ј дадуть ці патрети. Де котрі пішли до волости та ј купили собі патрети. Не знају, шчо вони з ними робили, бо не роспитувавсьа. Так було діло з першого разу, а потїм, коли вже приїшов час платити податки, знов приїшов до нас волостниј писарь з старшиноју, знов прочитав нам јакијсь папір, шчоб вже всі купувати царські патрети — „так царь казав“, одповів він—і дати за ті патрети треба було по пјатьдесятці. Ми всі загули..... Бо справді таки не було тоді грошеј на патрети; у мене, наприклад, ледве стало на подать, а пјатидесятки хоч зарїж не мају. От ја ј сказав оце волостному старшині. А він јак розгримајетьсьа на мене: „јак ти, сьакиј такиј! на горїлку гроші је, а на патрети царські не ма?! Та ја тебе в холодну на три дні запру“! Боживсьа ја, кльавсьа, шчо не мају пјатидесятки, ј слухати не хоче. „Староста, каже, гльади, шчоб ти завтра відібрав від нього пјатидесятку ј доставив мені“! Хочу, не хочу, треба було десь дістати пјатидесятку, бо приїшлось би три дні стратити в холодніј. От ја взяв, відніс двї курки до жидівки, продав за пјатьдесятку ј купив патрети; а другї, котрі не мїгли дістати тојї нещаснојї пјатидесятки, посидїли по два, а то ј по три дні в холодніј і все таки приїшлось шчо небудь продати, та заплатити за патрети“.

Ја попросив хазяїна показати мені ті патрети. Він поривсьа в бодні та ј приніс мені шчось завязане в хустині. Розвязавши хустину, ја забачив патрети царя, цариці, наслідника, јого жїнки ј сина наслідникового....“

Ось дописі з *Полтавщини* про мошенства волостного начальства, з котрих в першій видно ј спілку јіх з панським та царським.

„У *Попівській волості*, Миргор. повіту, замотано урядниками *тисяч сімнадцять* карбованців. Обчество давно вже це примітило ј хотіло повірити гроші, та мировіј посередник *Акерман* (тепер він мировіј судья!) не допустив; — кажуть, шчо він діливсьа з урядниками. А тепер уже ціліј рік лічуть та ј толку не добутьсьа.

Головній заправляло всім ділом *Максьута* (він був перш писарем у Х.....ці, а потім старшиною у Попівці, ј добре таки наживсьа з громадських грошеј) тепер уже вмер, і діло, певно, пропало.

В Пшчанській вол., Полтавськ. повіту. За старшинуванья *Соловејка* зајіли в нас урядники 700 карбованців громадських грошеј. Пісьла кожних трьох років обчество завше најмаје щотчика, шчоб повірвав урядників. Ото ж і тепер најшли јакогось поганенького панка на Середній Голтві (село). Написали приговор: дајемо јому по 3 копійки од податної книжки ј $\frac{1}{3}$ частину того, шчо зашче на урядниках. Наперед дали јому по $1\frac{1}{2}$ копійки ј сказали, шчо остатні $1\frac{1}{2}$ коп. дамо тоді, як зашче. Засідатель, саміј найбільшій мошенник, грамотній, назнача сход виборних від обчества в такиј час, шчо льудьам не можна було пријти: сніг розтав, і вода, як по весні, позаливала балки. Ја сам ішов, скупавсьа в бальці ј вернувсьа. Льуде не зіјшлись. Засідатель і урядники сами видали щотчику по $1\frac{1}{2}$ коп. Пісьла того він купив у засідателя вітряк і не зхотів вести шчоти.

Пропало 700 карбованців і шче ті 3 коп. від книжки, котрі получил щотчик. Другіј засідатель теж зајів льудських 40 карбованців,—пропали“.

Про *волостних писарів* пише нам товариш з *Звенигородщини* з своїми увагами, котрі хај читачі сами порівняють з нашими :

„В наших руських часописях часто ј довго говорили про волосні суди; із всього того, шчо говорилося, видно, шчо як ті, шчо судять волосній суд і хотять замінить јого „всесословною волостью“ Орлова Давидова з К^о, так і ті, шчо бажають, шчоб волосній суд зоставсьа по прежнему, кажуть, шчо больачка в волостних судах—писарі ј судці без жалуванья. Дајте, кажуть автори, жалуванья судцям і діло зовсім перемінитьсьа; прибавте, кажуть, жалуванья писарьам і вони зараз переста-

нуть бути хабарниками, міроїдами. Шчо до первоїї тези — дати жалуваньня судцям — то ми хоч од цього хорошого нічого не ждемо, але поки замовчимо об цім. За прибавку ж жалуваньня писарьам ми скажем от шчо. В нашій Звенигородщині не ма ні однієї волости, в котрій би писарь получав менче як 300 карбованців в год, окрім обшественної кватири, окрім даремної обшественної землі в скілька десятип, окрім, далі, даремних тижневих робітників і робітниць. У нас, далі, јесть і такі волости, де писарі получајуть по 400—700 карбованців і все готове обшественне (Калниболотська (Јекатеринопольська), Петриківська, Јурківська, Вікнъанська і др.); а все таки ніхто не скаже, шчо писарі наші не були хабарниками, здирниками. От хоч би напр. взяти петриківського і калниболотського писарів; — вони получајуть по 500—700 карбованців жалуваньня, а все таки народ каже, шчо нема на всій Звенигородщині гірших здирників, як Полтавець, Цеменко. Мені самому лучалось від них слухати, шчо вони получајуть в год по 2000—3000 доходу.

• Як бачите, діло зовсім не в тім, скільки получа писарь жалуваньня; причина хабарства і здирства лежить десь трохи глибче. Будем же јіјі шукати.

Скільки ми знајемо писарів, — а ми знајемо јіх таки чималом та шче і в різних повітах — то всі вони або вијшли з бурсаків, або з крестъан тих, котрих забирали в школи министр. госуд. имущ. і потім посидали в палату госуд. имущ., в губерньське правленіје, або до окружних (бодај вони вже не вернулись) за тим, шчо вивчиться на писарьа. Лучајуться ті писарі з вигнанних заштатних чиновників. Як бачите, писарі наші од мужиків одстали, а до панів не пристали; вони належать до тих льудеј, котрих названо „проходимцями“. Так от мајете ви собі „проходимців“ і темну, бідну массу, крестъанство. „Проходимці“ добре знајуть, як наш народ дивиться на всьакого, хто ходить в „сіртуку“, по панському, а шче лучше вони знајуть те, шчо народ наш темніј у всьакому пригінчому на бураках бачить „начальство“. Знајуть „проходимці“ добре, шчо крестъане не знајуть ні устава про војінсьву повинность, ні волосного і сельського устава, одно слово, шчо крестъанин наш темніј і не зна своїх прав, својеј сили.

Через це і виходить, шчо писарь бере хабарі там, де нічим не може запомогти крестъанинові, як напр. при теперешній војінській повинности; через це ж саме писарі беруть хабарі і при позовах, де вони те ж по закону сили не мајуть, але за крестъанськоју темнотоју, замість того, шчо слухати та писати все те, шчо роблять і говорять судці, вони самі все роблять і судять.

Повірте, шчо як би дати народові таку, як слід, просвіту, то писарі були б тим, чим вони мусьять бути, то б то робили те, шчо їм волосний суд каже, а не заставляли б волостний суд робить так, як писареві хочеться.

Тепер спитаєш себе: ну, писарів ми маємо чесних, знаючих своє діло, не хабарників, не здирників—чи буде ж через це суд наш справедливий?

Коли б не так! Не буде коверзувати писарь, то будуть коверзувати волосні і сельські старшини, котрих народ шчитає казенними чиновниками, а не своїми виборними; а шчитає він їх чиновниками через те, шчо старшини більше зависьять від посередників і другого начальства, ніж від сельських обществ. Будуть вони коверзувати шче і через те, шчо вони багаті, а народ добре знає, шчо з багатим не судись і не лаєсь, бо як прише старшину збирать податі з „закуцієжу“, то тоді і придецься цілувати і старшину, і старосту, і усіх сельських дуків в руки і ноги.

Одно слово, як ви не дивитьсья на волостний суд, чоґо ви не видумуєте, а все таки приїдете до того, шчо суд волостний буде справедливим тільки тоді, коли народ буде дивитьсья на себе, як на чоловіка, громадянина, а цьоґо він дїждетьсья тільки тоді, коли дадуть йому просвіту, коли дадуть йому змоґу не бути темним, голодним і холодним. Коли ж то це все зробитьсья?!“

По нашій же думці і просвіти тут мало,—та її і не може бути такої самої, якої хоче наш товаришч, без переміни всіх державних і господарських порьадків. До перших ми нагадаємо, шчо царське начальство шче з самого 1861 р. вистушило проти того, шчо б луде доброї освіти (гїмназісти, студенти і т. и.) не попадали в писарі волостні,—а до других вказуємо на дальшу допись, в котрій видно, як начальство крестьянське злиґуєтьсья з крестьянськими ж багатирьами проти бідних сельан. Допись ця записана з слов однієї вдови з *Черниовичини*.

„Те, шчо кажуть, шчо по якихсь селах так наче б луде живуть в ладу,— того в нас не ма по нашій цілій окрузі. Тут у нас такі лущипери — отті Підточники, та Губарі, шчо бідним лудьам, вдовам та сиротам од їх житья нема! Шчо вони вже поодбїрали в наших лудей землі, так і не передічиш: і в Семена Горбача жінки, вдови, і у Деркачихи, і у мене, і в Јосипової вдови,—сказано таких семеј вже з шість наберетьсья, шчо вони пообїжали! Та шче хоч би просту земљу брали, а то поґної, шчо під самими огородами, де вже, звісно, труда приложено чимало.

Трудивсь-трудивсь ото мій небож — чоловік, гноїв-гноїв тују помірочку під ячмень, коноплі та під тьутьун, думалось нам; вже ј почали-були ми з того погноју ј користь собі вживати, так тут саме помер мій чоловік. Осталась ја з Іваном сином та з дочкою маленькою. Вже незмога мені тоје поле орати: на похорон та подушне ј коньячку своју збули, а там на нещастья—вже, сказано, як почне, так одно до другого—ј овечки в нас всі повиздыхали — попадали; осталась одна корівка. Пішиј мій син, не може вже орати,—пійшов на плити наньнявсь з весни. Ја сама собі осталась. А все — таја думка, шчоб не кидати поля того, шчо покійничок мій нагноїв. Јому ж і на тому світі веселенько стане, думају собі, коли на јого погноју конопелька та ячмень зојде! усе не даром покійничок труда рук приложив! Оставалась в мене јака там копїчина з торїшнього жнитва; ходила шче зімоју најмалась прьасти; там по пјать та по 10 копїжок, прикопила таки на весну, шчоб наньняти орача. Наньняла, а в нас, знајете, дорого: треба дати карбованців три, шчоб десьятинку зорав, засїјав і заволочив. Засїјала ја ячменьу, полила тими сирїтськими слїзами. А земля таја, знајете, шче літ двадцять до волі була розділена межи моїм Іваном та Степаном Губарем: було, знајете, кожному порівну: ј мојому чоловікові, ј тому Губареві, ј по крашчому шматочку ј по гіршому. І коли і Положенїе вже вијшло, пан нам тују землю призначив. От шче з осені, як помер мій чоловік, став Степан до мене підходити: „поміньяїмось, каже, та поміньяїмось!“ Значить, шчоб ја јому оддала тој погној, шчо під огородом, а він мені зверне за те тој свїј шматок, шчо на полі. Наш, бачте, погнојчик коло самого јого ж таки погноју простьагсь,—так јому ј досталась б усьа земля під огородом, а мені—геть на полі!

— Ти ж, каже він мені все, — не здолїєш тепер виплатити всіх подушних і поземельних, а ја, каже, стану на душу твого небожа, все виплачувати буду, так і земля значить за мноју буде: все, каже, ј громада хоче мене поставити на твоју землю ј душу.

— Та ја, кажу, знају, шчо ти з старостоју Підточником та з своїми Губарьами все в шинку пјете разом! Знају ја теје, шчо вашїј громаді легше поставити землю тобі одному, а ніж роскидати душу мого небожа на скільки там лудеј. Так не хочу ж ја міньятись з тобою: всі поземельні ј подушні сама виплачу, віне чи так, чи сьак зберу, а ј засїју своје сама!

Ото ж по весні вони перепились чоґось, подрались, та ј скинули громадоју Підточника з старости. Настановили нового, та цього ж самого сусїда нашого Степана Губарьа. Ото, кажу, ја вже виплатила, засїјала, лудеј најнявши, вже половину сво-

јого погнојчику, а друга половинка була вже виорана. Степан же ж тој, јак став вже старостоју, взяв в ночі засіјав і тују, а на другиј день мене вже ј не пускаје на мою земљу. А потім шче ј пригородив мою земљу до својејі, та так оце третіј рік і користується собі нашоју землеју: вже ј жито в јого там було ј жарове знов, а тепер оце під толоку піјде.

А шчо з јіми зробиш? Іван мій, синочок, два роки ходив плити ганьати аж в Херсон, а на третіј вже не здолів, — оставсь дома. Так він же шче молодіј; јак піде на громаду, вони ј слухати јого не хотять. Шчо вже ја походила, бідка-јучись за тїеју землеју: ј у волості разів з чотирі була ј до посередника аж в Самсонівку, поки вони шче були, двічі ходила; і син вже мій прошеніје подавав посереднику Івану Александровичу Колодьку, шчо у Самсонівці; так нічого не вдієш: волость за јіх тьагне, та ј годі. Шчо пријду ја в волость, а вони вже там з Губарьами сидьать, горілку пьуть! Та не так тој Семен Коваленко старшина, јак тој писарь подліј Григор Гузок! Шчо вже, падлец, перејів нашого вдовиного сирітського добра, хај јому на тім світі мук стільки, скільки слъоз ја через јого пролила!

Јак засіјав Губарь вже в друге мою земљу ј загородив, — пішла ја в волость; а в осені, знајете, хвиља з ніг мене збиваје, очі мені захльостује. А ја јду та плачу, та плачу. Прихожу в волость, — сидьать вони, пьуть чај та горілку: „дајте ж, кажу, мені порьадох, бо јїј же богу оце до Колодька піду“!

А старшина сміється: „стане він, каже, тебе, глупују бабу, слухати! Јди собі, коли хочеш“!

Так ја так, нічого не јівши, ј пішла в Самсонівку — по вітру, по дощчу. Прихожу, — нема јіх дома: појїхали аж в Катеринославську губерніју, — там значить јім наслідство доставалось. Так ја переночувала в сінцях в сторожа, на другиј день пішла таки до јіх письменоводителя. Плачу, прошу. Взьав письменоводитель моје прошеніје: „треба, каже, бабо, з волості свьденіја забрати“! Написав мені бумагу в волость до Семена. Пішла ја назад по грязі та болоту. Дају јому тују бумагу, а він мені јїїјі назад в очі кинув: „підотрись, каже (звиніть), тїеју бумагоју“! А пријїхав потім старшина до нас з засідателем волостним, зібрав громаду, кричить на јіх, ногами тупоче. Ја ј сама таки вијшла, кличу јіх всіх, шчоб подивились на мою земљу: „вам же, кажу, писано од посередника, шчоб діло розібрали“. Вијшли таки вони на вулицьу. Льуде гомоньать один одно, другиј — друге; старшина лається, а вони јому показујуть, шчо поставили Губарьа на мого чоловіка душу. Шчо вже ја не доказувала, нічого не помагаје! Так тут, знајете, в нас тогді

колодезь отој копали, шчо проти Приськинојї хати. Ја вже ј плакала ј усе,—кажу: „Такі ви, кажу, волостні, шчо раді були б нас всіх у тој колодець закопати“!

А старшина лајеться: „Закопају, каже, всіх вас, а тебе—на самперед, шщоб знала як бігати до посередника жалуватись“! Такі в нас льуде! Потім і син мїј до Колодька прошенїе подава: так вони сами тогді вже вибірались в Катеринославську губерніју, в своје значить хазьяјство, а після їх вже ј не було назначено посередника. Кажуть, је якийсь член у губернії, шчо замість їх у присутствїї; так хиба ж ми јого најдемо там в городі? А шчо ці Губарі да Підточники у нас на селі всіх пограблуть,—і суда на їх не ма! Хто горілки поставить, тој і земљу собі забїраје; так і в волості запјуть, а ладу не ма“!

Нехај це все, шчо тут розказујеться, робиться дуже вже грубо, так як і все в теперешнїј Россїї. Воно може робитись трохи мнѣакше, а кінець виједе все один: „у їмушчого і будет, і преїзбудет“, а в неїмушчого ј те, шчо було, отніметься, — а начальство тому поможе.

Јак ма́ло помага в біді сельськїј многопадїне *земство* 1864 р. хоч і вибірне, та на тіј же підставі багатирськїј власности, котру в кінець вкрїпила воля 1861 р., видно між инчим і з дописі, котру одну тїлько ми ј получили після того, як в кінці шче 1876 р. зведени було до купи дописі про це для II т. Громади:

„24 јуња (1877) зібралось в Миргороді земське собранїе. Приїхало на це собранїе земських гласних двадцять два чоловіка; між ними всього пѣять чоловік із крестьян (старшини ј писарі), а всі остатні сімнадцять душ—пани. За старшого править стариј граф *Орурк*,—він же предводитель, председатель по всіх присутствїях—чоловік стариј, нікчемнїј, (јому більш восьмидесяти літ) зовсім з глузду вижив; коло јого, з лївого боку, сидить чернильна пѣавка, *Леонтовськиј*, дуже хитра ј пакосна душа—він править за секретарѣ; праворуч сидить дуже багатїј пан, *Баррејев*—баньки вирѣачив, як баран і трохи позїхаје; далі біля јого сидить сивиј генерал *Јаковлев*—так і проситься в могилу; коло Јаковлева сидить старенькиј, худенькиј, лисїј чоловѣчко—ніс, мов у цаплі, довгїј, губи накопилив, сидить, згнувся ј кунѣаје; шче дальше сидить *Сурин*—він дуже б годився на вгороді сонѣашники стерегти від горобців; він більш усіх балака на собранїї; далі шче!... Коли знајете бајку, як

усякиї звір у лісі зібрався на суд, то так і тут: је тут усякі пики: ј свинячі, ј собачі, ј вовчі, ј слонови, ј инші, тільки... не шукајте людської, бо не знајдете.

Чита старшиј, скільки треба грошеј зібрати з лудеј на тој рік, шчоб було чим содержати ј управу земську, ј полицију, ј судьдів і було б за шчо ј містки підчинити по тих шхах, де більш приходиться папам јїздити, шчоб не загрузли часом. Вијшло по јого шчоту—грошеј всього на всього треба *сорок одну тисъачу*.

Тут піднявся земський слон, пан *Зеленський*, і каже, шчо шче треба додати рублів *триста* на шпальари ј инше убранья господи, в котріј збирається мировиј зїзд. Старшиј каже: „підждіть трохи, бо грошеј не ма, мужики сидять голодні, без хліба“.

Відкільа ж ті *сорок одну тисъачу* беруть? — З землі, з вір'яків, з кузень, з усього, шчо тільки је в хаті мужика, а јак вијшло, шчо цього мало, то стали шче ј з хат брати — по *шістьдесъать три* копїйки з кожнојі. Шчоб *мужиків* утішити в јїхньому горі, вигадали пани ось јаку штуку: теперечка, кажуть, усі рівні: ј пани, ј мужики, то треба через це, шчоб усі ј платили однаково, порівно. От наприклад, і *Муравјовша* за свїј кам'яниј будинок, шчо коштује тисъач тридцъать, платить шістьдесъать три копїйки, ј остатнїј мужик, у котрого вса хата не стојить може ј 30 карбованців, також мусить платити 63 коп.; таких грошеј збирають *дванадцъать тисъач*, на котрі держуть почту, шчоб јїздили пани. Треба шче сказати: — недојїмок на панах числиться тисъач до двадцъати (ні з чога, бачите, јїм бідним заплатити). От у Муравјовші всїєї землі тільки двадцъать п'ять тисъач десъатин і је, а јїј треба багацько грошеј, бо вона живе за кордоном, десъ у теплих крајах; а в других панів то ј шче менше землі. Пан Зеленський, котриј маје парову винокурню, доказује, шчо не треба брати налогу з винокурень, а то невігодно буде курити горїлку; він каже, шчо земство повинно поважати винокурні, шчоб јїх було шче більше, бо правительство з горїлки більше всього доходу добуваје; а он у мужиків шче не все обложено: напр. оліїниці, кузні... От і в городі луде досі шче не платять за те, шчо живуть в хатах, а не в хлівах (користујуться цивїлізацією), хоч у иншого хлів буде крашче, ніж мужицька хата.

Ото ж порозмовлявши так, земці розїшлися обїдати з тим, шчоб у вечері знов зїтись і побалакати; одначе нічого буде робити!

Після доброго обїду, та шче ј випивши добре, јакось воно ј јазик крашче вертиться. Завертівся він, нівроку јому — ј у

наших земців. Чого тільки вони тут не балакали: казали, шчо треба б акушорок пригласити, та так,—шчоб було на кожного лікаря по акушорці — тоді б лічити було б пријатнішче..... і багато шче балакали такого иншого, про шчо ј згадувати не хочеться.

Якийсь ветеринар подав був прошеніје, шчоб јого на службу приньняли в земство, так Сурин каже, шчо тоді шче більше скот буде гинути, јак буде ветеринар. Всі гласні мовчали, не мов він не знати јаку правду вимовив! Не забаром після цього захотілось усім і спати.

Гласні почали розходитись до дому. Тут піднімається старшиј і каже: ні шче постојте, ја вам на закуску, шчоб кращче спалось, прочитају такиј доклад, шчо нічого над ним довго ј голови ломати: зараз і рішимо!

Це ісправник пише, шчоб подождати взискувати з мужиків земські недојмки; јіх хоч і не багато, та ј тих не ма з чога взяти, бо в мужиків тепер і хліба не ма. Ось, пише він, може принесуть із заробітків, то ја зараз і напушчусь на них: послідньє поодајуть. А тепер, братці, подождіть трохи, бо пријдеться хіба шкуру здерти з мужика, більше нічого взяти.

— Е, каже Сурин, скажіть ісправнику, пехај він своје діло робить: з чогаж ми ј жалуваньня будемо платити! Скажіть јому, шчо ми јому дамо третью частину, јак збере всі недојмки; на мужика нічого дивитись: у мене крестьяне все бідкались та плакали, шчо в них нічого не маје, а потім кожен купив собі по парі волів! (Добре Сурин, ти б годивсья бути катом!)

Всі гласні засміјались, сказали, шчо так дуже добре буде, јак каже Сурин, і веселі пішли собі спати.

На другиј день шче раз зібрались, шчоб скорішче покінчити діло, та швидче јіхати до дому. Але при кінці шче порішили, шчоб хліб у магазеях розпродати ј кращче держати гроші: думка, бачите, така, шчо може ј нам перепаде јака кошјка, јак пријдеться продавати або купувати хліб голодним!

Далі, перед тим, јак розіјтись, Сурин шче раз показав себе:

Одно земство (Ростовське на Дону) предлагаје нашому, шчо гаразд було б списуватись кожен раз по весні, кільки требується робочих рук у степи ј які ціни, шчоб даром не забивались бідні луде. Часом јіх туди дуже багато находить, а роботи зовсім немаје, ј бідним лудьям приходиться тільки побиватись та страждати.

Сурин (він у нас самиј голосистіј, а багацько гласних так і зовсім безголосі) піднімається ј каже, шчо сього робити не треба, бо ми самі нужду мајемо в робочих і дуже багато переплачујемо, (јак ви думајете, јак ја тепер плачу писарьям по

30 копійок у день! Каже Сурин тим, шчо ближе сидьать) а як вони там трохи, то пропаде охота в них ходити на заробітки і нам буде тоді вигіднішче.

Буде!... Цур йому; на душі дуже погано... Так от де думали шукати помічі?!... Та бідний парід давно вже привик дивитись на всі панські вигадки, *як на одно здирство*.

Так не можна дальше жити — воно шчо-сь буде, кажуть льуде. Всі ждуть, шчо швидко різатимуть земљу на душі по рівну; де які кажуть, шчо царь викупить земљу в панів, так як крестьян викупив, — тоді вся земља буде казенна, і мужики најматимуть її в казни... Усе таки, кажуть, може, кращче буде!...

Даремні мрії! Ми шче вернемось до них і докладнішче поговоримо про них далі. А поки замітимо, шчо наш „народ“, именем котрого клянуться усякі „патріоти“, „народовці“ і т. и. жеде-не-дождеться, коли то він вибавиться з того порядку, котриј заоснованиј на свьатіј власності, то б то на поділі на багатих та бідних. До того між самим народом зъявляється думка про јакесь инше впорядкуваньня землі, ніж нарізка кожному порівно в власність, — про *најми землі в казни*. Јакојі казни? теперішньої, здирської?! — Звісно, ні! Певно, шчо такі думки тільки дуже смутне бажанья таких порядків, при котрих би вся земља була спільною власністю всіх громадян, всего льуду, котриј би вкупі запомагав спільним потребам (дорогам, школам, больницям і т. и.), јаким тепер запомага, хоч так не доладно, — казна. А такі думки тільки не смутні, а јасні, і јесть те, шчо звуть страшним звірем — *соціалізом*, або *громадівством*!

И. Драюманов.

II.

ТЕМНОТА.

A) НАВЧИТЕЛІ.

Розмову про навчителів по наших селах треба б було почати з дописів про школи. Але ми ж в II т. мали дуже мало таких дописів, так що частина нашої книги про школи замість звісток з України повернулася більше в звістки з чужини на Україну про тамошні школи. Тепер же ми зовсім не маємо ніоднісінької звістки про наші школи ж через те, минувши першу частину виділу про темноту:

1) ШКОЛА,

мусимо почати її просто з другої, — з *церкви*, дописі про котру, як і більша частина дальших, впорядковані ще нашим товарищем, котриј стојав при цій праці в II тому „Громади“.

Впорядчик.

2) ЦЕРКВА.

Навчителями в нас мусять бути ж попи...

Жак послухати де коли те, що кажуть про них, про те жак вони поводитись і з громадами, ж з урядами, то здається, що коли не тепер, то хоч в давні часи, були вони добрі льуде:— ж народовці з них були справдешні, ж віру своју вони відстојували од ворогів, та ж того, що народились вони українцями, не забували ж не соромились.

Таке вихвалуваньня, справді кажучи, хоч і має за себе де шчо в нашій старовині, та тільки не багато, а через те ж то ж не дуже то слушно лізти з ним льудім в вічі.

Придивляјучись от хоч би до народовства попів в давні часи, коли правили в нас народом князі з громадами, так і опісля, за польської держави, коли повстала козаччина, ми бачимо

справді, шчо попи себе не відрізняли од остатньоїї громади, а дуже часто радились з нею на осібних зборах; знов же такі звали її раз у раз оберати собі нових попів, як старі вмєрали. Далі шче книжки додають нам, шчо до духовенства, шче за князів, тулились усі так звані „ізгої“ тогочасні, себ то луде, не належачі ні до якого стану, та робітники, шчо виходили від часу до часу з кабали і т. и. Всіх таких лудеї попи і боронили від сильних та багатих та і годували, поки в їх свого нічого не було. Нєма чого і казати, шчо все це можна тільки хвалити. Тільки ж шкода, шчо так то не довго було. Інші думки, інші мети були в попів здавна, і народовство таке, як оце зараз показано було, зявилося в їх тільки через те, шчо жити довелося їм серед русинів та козаків, здавна звиклих до громадських порядків. Волею не волею в ті часи попи мусили не соромитись закидів, шчо в православїю не має „великородних господ“ і одповідати: „та шчо в тім лихого? Та ж і первісну церкву спорудили не пани великого роду, а рибалки“. А як тільки народ втратив свою силу через Москву та і своєю власну старшину, то і попи повиставляли на видноту ті свої основні думки, шчо пристали до їх православїя шче в гречеській землі, відки і до нас воно приїшло при св. Владимирі. Скоро, кажемо, духовні наші перестали висвѣчувати мужиків на попів і в загалі забули громаду призивати на свої збори так само, як шче раніш залишили вони боронити „ізгоїв“ і почали дбати вже тільки про своє грішне тіло...

Хвала, шчо попи віру своєю здавна добре боронили, може трохи більш слушна. Як згадаємо ту добу, коли приходилося їм від унії одбиватись, то і справді зявляються перед нами кілька таких јереїв, котрих варто спомјанути добрим словом. Звісно, завжди треба поважати лудеї, шчо стојать за свої думки і мети, боронять їх од усяких закидів і роздумують, як би їх лучше до життя завести. Коли тільки чоловік шчи́ро прихилився до чого небудь такого і не лѣкається навіть і смерті, стојучи за своє діло, тоді не поважати такого чоловіка не можна, хоч би думки, шчо він боронить, були зовсім і не наші. Одвернутись від його ми можемо слушно тільки тоді, коли він силою, примучуючи лудеї, дума їх наvertати до себе. За часи, як польаки заводили в нас унію, јереї православні нікого не силували, а напроти віру своєю шчи́ро боронили і працювали за дѣя цього доволі. Мајучи діло з ксьондзами, котрі проти їх цілі книжки писали, попи тодішні одповідали їм теж в книжках. Книжки ці дѣя свого часу були не погані і показують, шчо попи тогочасні не тільки служби божі правили, але і думали багато та і чужі латинські і гречеські

книжки читали. Знов і дльа руської мови їх писаньня були ділом не посліднім: вони робили з неї мову здатну і дльа письменства, хоч і не дуже то вміло, бо вживали не чисту народню мову, а мішану з церковно-славянською, а як коли, то і з польською. Найбільш визначився з таких попів Петро Могила, шчо став було архимандритом київським, а далі і митрополитом. Він не тільки понаписував книжки проти унітів і унії, такі, як „Леоос, альбо камень“, не тільки видав книжку дльа вченьня закону божого, шчо ухвалили і гречеські, і німецькі вчені тих часів, а шче і завів в Київі колегию, відки повиходило багато льудей освічених, таких, шчо мали силу з ксьонзами боротися. „Коли б ти задумав — говорено до його в одному привіті — виправитися з Київа до Вільна і до країв руських і литовських, з якими радошчами стрітили б тебе ті, котрими наповнені суди, темниці і підземні тюрми за непорочну віру східну!“ Так багато робив Могила дльа свого діла!*) Знов таки не можна не згадати добром і тих попів, котрих саме перед гайдамачиною повбивано польяками за те тільки, шчо вони свого „благочестія“ держались і не хтіли приньняти унії.

Все це було з нашими попами, ніде правди діти, і за це не можемо не поважати тогочасних мучеників і робітників хоч би і з єреїв, — та було ж і багато чого поганого і за тогочасними попами. Зьявлялось меж ними багато зрадників, відступників від своєї народньої віри, і певно, коли б не попи, ось такі, як Терлецькі, шчо був єпископом у Турові, та Іпатій Потій, єпископ владиміро-волинський, то може б і не так то скоро католикам та льахам довелось завести в нас унію. Ці два, згадані зараз, попи добре вслужили польякам: вони і до Риму їздили розмовляти о вірі з римським папою, і собор в Бресті в 1596 році устроювали, і по єпархіях своїх усіма силами ширили нове вченьня. Знали тоді всі, з якою щиростью робили вони оцє все; і вони самі та і усі знали, шчо унія на те тільки і видумана, аби легше було зробити з православних русинів католиків і опісля одібрати в їх і мову, і усе їхнє народнє та хоч силою привернути до Речі Посполітої. Дивлячись на таких попів, як Терлецькі і Потій, та таких як Смотрицькі, котрі теж з православного став унітом, хоч перше і дуже одперався від унії, льуде не раз було кажуть про по-

*) Не мало робили дльа своєї віри і дльа школ і такі попи, як Іов Борецькі, Захар Копистинські, Ісаїя Копинські, Кирило Транквіліон Ставронський, Памва Беринда і другі. Усі вони і школи заводили і книжки писали.

пів в загалі: „відкіля брязнуть кишенею, тудя вони ј обер-тајуться“. І ніхто таким словам не дивувався. Нікого в ті часи не вразила ј одповідь черкаського полковника Вешняка королевським послам до Хмельницького ј козаків. „І ваші ксьондзі, сказав він тоді, ј наші попи—усі скурві сини!“

Не дуже то дбали попи ј про своје українство, се б то не дуже то боронили вони своју мову, свої народні звичајі та порядки. Українцями були вони, поки були православні тільки з мужиків, та поки все панство не перевернулось на польаків та католиків. Опісля ж попівське українство дуже зблідло. Навіть ще при польаках на мову українську, котра була ј в їх сем-јах рідною, дивились вони јак на мужицьку, свої поученьня усе більш викладали по церковно-славјанські ј хіба тільки попи з мужиків не цурались простої мови; знов же ј з панами, јак доводилось, балакали вони таки по јіхньому, по польському. Навіть стали заборонювати по школах своїх ученикам розмовляти по простому ј силували јіх завжди вживати чи славјанську, чи гречеську, чи латинську мову. Так було за польаків, а јак вже начальство стало в нас московське, то по троху, по троху та ј зовсім розгубили попи своје українство ј про те, шчо б лудеј наших ні в чому не силувати, а ні в мові, а ні в звичајях, і згадувати забули. Шче здавна вони зміркували, шчо під московським царством јім буде далеко лучше, ніж в Польщі. В остатній бачили вони, шчо державною віроју стало католицтво, шчо через те там тільки ксьондзам і добре житьтя, в Московщині ж держалось „благочестіје“, таке само, јак јіхнє; от вони ј надумали, шчо гаразд буде стать під московське начальство. Це через віру та попів меж иншим так скоро покинули в нас думку про самостіјне житьтя для українців. Шче Јов Борецькіј, котрого при Конашевичу Сагајдачному постановив на митрополита кијівського константинопольскіј патріарх, благав Москву приньнати під своју охрану православну віру на Вкраїні, ј московскіј царь тоді јого не послухавсь тільки через те, шчо сили не було в јого војуватись з Польщеју: саме тоді Московщина поправлялась од лихоліття, шчо було в нејі за часи самозванців і польської војни початку XVII віку. Потім же, јак вже Україна була приньната під „високу царську руку“, митрополит кијівскіј тільки не хтів бути менш патріарха московського ј собі тільки повиговорював у царя всякі права, а про народ і јому було так само бајдуже, јак і козацькіј старшині.

Шче поки була над нами зверху Польща, у котројі сильного уряду не було, з попами шче можна було жити, а јак підпали ми під Москву, то ј у нас вони запанували так само,

як в Московщині. Московські царі здавна добре знали, яку велику користь можна їм мати через попів. Перш те, що всі попівські, православні думки про громадське життя були вшчерть такі, як треба було царям московським. Православіє вироблялось, як звісно, в тії византійській, чи гречеській імперії, що була потім завоєвана турками. Там царі мали дуже велику силу і, поки зробились христіянами, сами себе звали богами. Тоді як велика купа їх підданих приньняли христову віру,— і царі мусили стати христіянами. Милујучи попів, дајучи їм усьакі права, імператори гречеські скоро дїждались, що попи стали казати,— ніби в кожного народа мусить бути тільки один царь, так само як на небі је тільки один бог. Самовольу царів цим дуже вони піддержували. Ці самі думки поприносили вони і до нас після того, як в 988 році Владимир Святий приньнав від греків православіє, і таке ж стали вони джурчати руським князьям тогочасним; та, як звісно, в князів тих не було багато власти, бо громада мала право і оберати їх, і виганяти, а через це і джурчанья попівське мало що змінювало. Те, що в нас який час попи показували народовство, једнались з людьми, зазивали їх оберати нових попів— це було не через те, що вченьня попів до того їх вело і не через їх добру волю, а через те, що в ті часи і у нас, і в Московщині громада була сильніш за князів і не дозволяла себе окручувати а ні князьям, а ні попам. Византійські думки про громадські порядки московські попи стали з більшоју силоју показувати тільки тоді, як громадська сила в північній Русі була зрујнована, і як князі московські за помічью татар стали спочатку перевертатись на якихсь ханів татарських, а опісля на гречеських царів. Це почалось там, у Московщині, як раз тоді, коли в нас шче була воля і коли Польшча змагалась поробити нас поляками. Тоді ж то, кажемо, почалось господарюванья попів в Московщині і јасно розкрились їх думки. Царі московські, знајучи, що народ дуже стојав за віру, дуже тримались попів. Сварки повставали між ними та попами тільки тоді, як попи задумовали захопити собі не тільки духовну власть, а шче і світську; цього остатнього не схотів, наприклад, тој царь Алексій, при котрому пристала Украјина до Московщини. Та ці сварки царів з попами тьаглись не довго і не мали великих послідків: згода попів з царями і далі держалась дуже кріпко. Царі їх дуже жалували, а вони за те були їх вірними слугами. Як пристали ми до Московщини, то і у нас попи стали такими ж царськими слугами як в Московщині. Та до того ж царі добре стали дивитись, щоб не замішавсь між попами в нас який-небудь не з византійськими думками. Москов-

ське начальство не раз показувало, шчо воно бојалось, шчо б у наших попів не було не то думки про спільність попа з громадою, а навіть католицької думки про те, шчо піп вище царського начальства. Таке видно ось хоч би з приказів царици Катерини Румянцову, шчо став після знесення гетьманства головою в малоросійській коллегії, котра заправляла в нас усіма ділами. „Должны вы, писала вона, стараться узнать совершенно власть тамошняго духовенства (се б то в нас) по всѣмъ ея околичностямъ, такожъ имѣнія и доходы. И какъ по сему весьма нужно, чтобъ въ архіереи и архимандриты посвящаемы были такіе люди, отъ которыхъ бы по настоящему смиренію и крѣпости духовной резонабельныхъ сантиментовъ ожидать было можно, то не худо, чтобъ вы заранѣе таковыхъ знали и въ свое время на убыльях архіерейскія и архимандритскія мѣста прямо отъ себя намъ самимъ кандидатами представляли, описывая при томъ искусство, образъ мыслей и житіе ихъ“. Те, шчо робила Катерина, робили і опісля її, роблять і тепер; тепер тільки шче частішч єпископів та митрополитів гонять в Україну з Московщини, а з нашого краю беруть до себе.

Та і не тільки так Москва давала і дає нам знати себе; в церковних ділах усі чисто порядки в нас повстали московські, як у всьому. Над церквами в горі стоїть, поставляємиј царем, св. синод, а по єпархіям правлять консисторії, се б то зовсім канцелярія. Мошенства, хабари, доноси в попівському стані стали такі ж самі, як і меж недуховними слугами царськими.

Аж з прошлого віку живемо ми при таких порядках, багато кривд терпимо — а все змін нема та нема; нема в нас тут і того, шчо в остатніх землях в Європі вже је, хоч і там знов таки не мало лиха. Якијсь час було кричали, кричали про зміни, та зміни повиходили дуже не великі: трохи лучше по семинаріях та по бурсах вчити попів стали та суди попівські позаводили трохи крашчі, ніж були консисторські розправи, приказали робить зїзди по єпархіях для всьаких порад та дозволили синам попів бути, чим вони захотять і стали їх брать у салдати — і тільки. Того ж, чоґо перш усього треба; — волі кожному держатись, чи не держатись, якої хочеш віри — цього не заведено, як, навіть, не заведено, шчо б судились попи в одних судах з усіма.

По консисторіях у нас робитьсьа страх шчо, як ось це і з дописів бачимо. Льуде належачі до тиї, чи другої єпархії, зараз як приїздить новиј архиєреј, силујутьсьа взнати, чи добре він дивитьсьа за попами та урядниками, шчо по консисторіях сидять, і як тільки новиј пастирь всі діла на консисторію спускати почина, дуже бувають не раді цьому. Хабарники консисторські,

звісно, деруть тільки з благочинних та сільських попів, а ці вже все, шчо з них здерто, витягають з селян: порьадок дуже звісниј!

При такому порьадку пишуть, пишуть указы та прикази з синоду, а толку з цього не ма ніякого. Про те наприклад, шчо за треби з приходжан попи не сміють дерти, писати почали в нас з синоду шче при Катерині. Тоді сказано було в одному такому приказі, шчо попи не мусьять правити, більш як дві копійки за молитву при рожениці, три копійки за окрещеніє; за вінчаньня та похорон не більш десяти копійок, а сповідати та причашчати мусьять дурно. Тільки ж нічого з того не виходило, як ось і тепер не виходить у нас з наказу нового кийвського митрополита Филофея, а наказав він попам нічого зовсім за треби не брати. Попи не слухаютьсья ј давльять народ, шчо је сили. За самі најменші треби деруть по 20—30 коп. та шче в додачу беруть крупів чи чого иншого. Сповідникам продають де коли осібні квітки, і хто квітка не покаже, того не сповідають. А вже про вінчаньня та похорон і казати нічого: 10—20, а то ј 30 карбованців — ось які ціни правльять попи і з простих льудей!

І хоч би шче тим кінчалось, а то ні: перед кожним великим свьатом чи сам батьушка, чи частіјш матушка запрьагають воза, беруть на јого здорову мірку, таку, шчо мужичих може з чотирі в нејі вміститься та ј јдуть, як то кажуть, *льнувать*, збирати *льон* і всьаке друге. Тоді, тільки шчо в хаті мужичіј на очі навернетьсья јім, — так собі ј тьагнуть ці добродіјки, свьаті душі. Знов таки мусьять де коли льуде дурно обробльати попівські городи чи післьа сповіді, „шчо б не грішити перед причастьям“, чи ј так. Жінкам у таких випадках звичајно дають матушки шити сорочки дльа себе та своїх дітеј. А јак хто упретьсья, скаже: „не ма часу на вас попів робити“, — то батьушка зараз причастья не даје ј робить сором перед льудьми.

Попи сами деруть і другим дерти помагають, — панам та жидам. Льуде вже кумпанію цью звать „свьатоју тројцеју“. Заразом цікаві ј сумні речі про все це знаходимо в наших дописьях. От хоч би про того попа, шчо заборонив в јакійсь праздничок в гарьачу робочу пору снопи возить через те, шчо мужики, не мајучи часу за своїм ділом, не пішли на роботу в тој день до пана, а јак селяне јого заборони не послушали, то він звелів серед села поперевертати вози повні снопами; чи от хоч би про того попа, шчо не схотів повінчати одпіејі најмички через те, шчо пану, в котрого вона робила, не хотілось втрачувати добројі робітниці. Не ліпше вигльада ј те, јак попи помагають жидам дуже дешево брати в аренду крестьянські землі,

тоді як вже в крест'ян начальство пороспродує і худобу, і плуги, і усе чисто...

Що вищі попи дбають у нас про те тепер, як би викоренити український дух з наших селян, що вони і за проповідь на рідній мові не стоять, хоч і знають, що тоді б вона була зрозуміла нашому народові, і до вченьня по школах добратись не раз і не два замірялись, хот'ячи в нього нанусти темноти, — про це все і казати вже нічого. Певно коли б не їхня ледачість, то давно б уже народові в нас можна б було хоч по українському напечатане св'яте письмо мати, — та в тім то і штука, що попи про це не розстарались в свій час, а навіть перешкожали недуховним людям зробити це за їх. Тепер же, звісно, таке вже в нас настало, що і прохати об тім нікого не варто: заборонено все українське таї годі!...

І коли б же хоч попів цих було в нас менше та не йшло на їх з казни, се б то з нашої кишені, такого багато грошей! А то всіх їх по російському царстві 107.724 душі при 50,834 церквах, окрім черниць, котрих 5989, та черниць, котрих 3587, що живуть при 493 монастирях. Затрачує ж на них що року казна не менше 9,784.962 карб.; гроші ці вона відпускає св. синодові. Скільки їх приходиться на Україну та скільки з неї перепадає на них грошей — це порахуємо вже коли небудь другим разом, тепер же до того нам бракують де які звістки.

Не дивно, що через усе таке, а особно через пересказане вже господарюваньня попів по селах, діла з попами стоять у нас так, що, як каже один дописувач, тепер у нас тільки і може бути *або бунт, або штунда!*

Багато сказано цими чотирма словами...

Або бунт, або штунда! Справді і попи з своїми кривдами, і усе друге, що допіка тепер селян наших, веде їх чи к тому, щоб „спасатись“ і заводити секти всякі, чи к тому, щоб так чи инакше, а викрутити собі людське життя.

Не однаково думають люди, що їдуть цими різними шляхами, хоч через одну біду одні додумались до штунди, а другі починають додумуватись і до „бунту“ — і треба сказати, що перших вже є багато, а про других, хоч і чуємо, та не часто.

Чому то воно так, — зрозуміти не важко, коли тільки розкажемо, яка розніть між думками одних та других.

Поки люди через освіту не навчаються, як треба досліджувати все, що робиться і з ними самими, і у загалі на всьому світі, вони ще держаться віри в якісь невидні таємні сили, в якихось богів, чи якогось одного бога. І знов як роблять вони що, то раз у раз хт'ять, щоб не зробить чого-небудь такого, що цим придуманим силам було б не до сподоби. Христіянство —

одна з таких вір, і тим то її в нас так багато щиро прихильних до його. Воно розказує людям і про їхні людські справи, і про все в світі; через його ж навчаються вони, як треба жити, щоб на тому світі в раю бути. Того, що в науці християнській не все навіть до одного ладу доведено, що один уступ в йому зносить собою другий — цього люди не примічають. Не знають люди, як виробилось так зване „св'яте письмо“, не знають вони, що зложено його з цілої купи таких книжок, що їдуть одні проти других. Не знають і того, що виставляючи всіх людей рівними перед богом, християнство знов ділить їх на більших і менших, багатих і бідних, і наказує, щоб менші та бідні слухали більших та багатих, — що каже воно zarazом любити своїх ближчих, себ то всіх людей, а тут рівня людей чужої віри до собак, — з чого понам можна було вивести, що треба карати „еретиків“, коли вони не по попівському вірують. Це все розібрати можна тільки через світську науку, котра порівнює всі віри на світі, які були і єсть між людьми, та розказує, як вони почались, зростали і пропадали. Така наука вже єсть в західній Європі, — хоч і там не дійшла ще до простих людей. А в нас так часом і највченіші люди з панів ледви чули про таку науку, і книг її, навіть і на чужих мовах писаних, начальство в Росію не пускає нічого в нас про віру писати не вільно, окрім того, що похвалять самі попи. От через це в нас, коли хто почне про віру міркувати як небудь по своєму, то не вибереться на правдивий шлях, а плутається, хто його зна, по яких закутках. Одно те, що християнство каже про якийсь инший кращий світ та обіцяє блаженство в раю за праведне життя на землі та за все те горе, що тепер люди витримувати мусять, одно те, кажемо, манить до його людей. Жити тихо, витримувати всі кривди, не жаліючись, та благодати в бога блаженства на тому світі, коротко кажучи „спасатись“, — ось до чого дуже охочі нещасливі люди, раз вони втратили надію мати краще життя не на небі, а на землі. Перше було з такими думками слухали попівські поучення та йшли в ценці, православія не кидаючи, а тепер попи та ценці всім так обридли, їх так мало мають за служителів божих, що спасенники переходять більш в штунду; штунда це те ж християнство, тільки без попів, без де яких попівських видумок і, поки що, без усякого здирства. Пристають до неї люди вже тепер. А як незабаром в Росії вкоротиться царська самоволя, та виде воля кожному держатись, якої хочеш, віри, перестануть прихильників штунди садовити в тюрми, то, певно, попів ще більш будуть оставляти.

Радити, що в нас являється такого багато спасенників і

що шириться штунда, ніяк не приходиться, бо далі штунди стануть з релігійного завзяття такими ж упертими та неохочими визнавати що небудь нове, як ось в Московщині роскольників та всьакі секти, їм подібні, в англичан та американців. Цікавіш було б, щоб не спасеників, готових усе неслухне витримувати, з'являлось в нас багато, а льудеј переконаних в своїј правоті та силі ј готових відбиватись від ворогів так чи инакше, се б то готових хоч і на бунт. Таких тепер у нас шче мало. Дља того, щоб було јіх більше, ј щоб при тому не дарма життья вони згублювали, треба ј одностайність, і знанья — а все це, як звісно, може дати тільки освіта. Тоді тільки, відбившись від царських слуг і в рьсах, і в мундирах, льуде не стануть собі таких розводити на ново, як це може шче вијти в штундів або в других навіть і розумніших сектантів. *)

Як ми вже казали, багато кривд, що роблять сельські попи народу, залежать від того, як ними правлять усьакі вишчі попи, митрополити та архиєрејі. Тим то містимо в началі дописи про цих вишчих попів. Ось що пишуть нам з *Кијіва* про покійного Кијівського митрополита Арсеніја, — котриј шче недавно мав велику силу в царському роді ј у синоді.

„28 апріля 1876 року вмер в Петербурзі *кијівскиј митрополит Арсеніј*.

Родивсья Арсеніј в 1796 році в Костромському повіті Костромської губерніјі в с. Воробјівці. Батько јого, Павло Михајлович Москвин, був в тому селі дяком. Сина свого він окрестив Хведором.

Вчивсья Хведор спочатку в костромській духовній семинаріјі, а опісьля в петербургській [духовній академіјі]. В Петербурзі постригсья він в монахи, мајучи 25 год од роду, і тоді ж то ј названо јого Арсеніјем. Скінчивши науку, дејакіј час викладав він в академіјі „стариј закон“ і „нравственне богословја“. Скоро одначе переведено јого ректором в могильовську семинаріју, а відти знов через јакиј час на такеж місце в Орел, а далі в Рязань, а знов далі в Тверь.

Так було з ним аж до 1832 року. В цьому ж році назначено јого єпископом тамбовським.

Мало що звісно нам про јого, поки він став єпископом, але з сього часу почина він робить таке, чого не можна не знати... Треба тут пригадати, що бути архиєрејем тамбовської єпархіјі не зовсім проста штука була в ті часи, бо там, бач, багато пошам було клопоту з усьакими *сектантами*, або одпавшими од казенної віри, а найбільше з молоканами. Це тепер

*) Дејакі думки наші, трохи одмінні од думок нашого товаришча, про церковне життья в нашій стороні в давні часи ј тепер ми казали в I томі «Громади.»

тільки щось вже не чуть, як на цих молокан там попи та станові „дій-ствують убѣжденіємъ съ цѣлю побудить оставить суевѣрія, внушаемыя лжеучителями“, а тоді там робилось те ж саме, шчо в нас тепер робитьсья з штундами або шчо... Приїхав Арсеніі і зараз показав, шчо він за пти-ця: Він написав осібну записку, *) як бути з молоканами. Од записки цієї так і несе смородом поліцейської тьурми та попівської, медом обма-занною неправдоју.

Перш усього прописав він там, шчо кожне діло сектантів мусить ітти на слід-ство не до кого иншого, як до попів, бо всі секти так, чи инакше торкаютьсья віри. Урядники з світського начальства мајуть бути тільки длья певности при слідстві, як свідки. А обертаись до комитета міністрів слідователі мајуть тільки в дуже трудних случаях, коли закон не указуватиметь, як буги з еретиками. Јому, бач, не хотілось, шчо в попівські діла хто небудь совав-сья та перебивав јому дорогу;— навіть і самиј уряд пускать до себе јому не здатно було.

Писав він теж в записці, шчо треба сектантам на житгтья одводити місця осібні од православних і держать јіх усіх в купах, з боку льудей нікого до јіх не пускать, окрім попів та урядників, шчо в тому місці слу-житимуть; торг дозволять јім тільки в својему селі, чи місті, а всьакиј иншіј — хйба через чиновників. Виходило, шчо льудьам за те тільки, шчо вони не так, як наші попи в бога вірујуть, чи шчо, не можна ј жити там, де вони хотіли б, і робить те, шчо јім вигідніше. Більшојі кривди, здається, ј бути не може,—скажете мабуть. Еге ж, та це здається так нам з вами, а он Арсеніі, написавши свіі думки, додав: «мѣра сія хороша тѣмъ, что, не представляя собою ничего ни жесткого, ни притѣснительнаго, а лишая только расколовожатаевъ возможности вредить другимъ, ведетъ прямо къ цѣли». Бажав він, як це далі ј сам каже, шчо сектанти, всельяких толков, скученні в одному місці, спорились один з одним та при кінці, знудившись цими спорами та сварками, залишили б свої думки. Ну, звісно ј світське начальство в Арсеніја мусило свого діла не забувати ј де коли чи штраф-здоровіј здерти, чи в острог засадить дуже жвавих і т. и. Тільки, звісно по попівському перекладу це виходить ось як „благоразуміе мѣстнаго на-чальства постарается дать сему броженію умовъ (сваркам сектантів меж собою) приличное направление, мало по малу располагая всѣхъ къ обра-щенію на путь истины, а благодать божія, всегда готовая споспѣшествовать благонамѣреннымъ предпріятіямъ, ниспослетъ свою всеславную помощь и довершитъ начатое“.

Так то думав Арсеніі старих сектантів „вертати в лоно православія“, а далі писав він і про те в својі записці, як робити, шчо не приставали до сектантів іові сторонники. Заборонити треба, наказував він, шчо сектанти куповали собі землі або ліса, шчо держали корчми та постојали двори,

*) Дивись: Труды духов. кievској академіи. Февраль 1875 г.

щоб мали млини та машини рушалки. Мајучи хутори та лісні дачі, вони остаються далеко і од попів, і од начальства, зазивають до себе льудей та і толкують їм, шчо хотять, а до корчем, постојалих дворів та млинів вони дуже охочі через те, шчо в таких місцях багато шчо дньа народу бува, і їм можна доволі переказувати свої думки, гадки, або читати і по своєму толкувати святе письмо. Иноді, жаліється Арсені, таке вони розказують, шчо і тверді в православї одходять та одїздять од їх з недобрими гадками і на попів, і на їх вченьня. Та шче і ведуть вони ці сектанти своје діло так, шчо не зразу і зловить їх можна. Льудім роблять вони всяке добро : чи грошеј в позичку дають, чи шчо. От на них і рідко хто доносить. Тим то і добре б було заборонити сектантам мати і млини, і корчми, і лісні дачі, і землі і т. и.

На решті просив Арсені, шчо вправителі помішцецькі,— а це було шче за часів крѣпацтва—один тиждень в јакому небудь з постів давали мужикам на говіньня, і шчо не тільки пускали до церкви, а навіть би сами, шчо неділі, нудили б льудей силоју вистојувати службу божу.

Так то навчав Арсені боронити православну віру. Здається, ваги великої а ні на молукан, а ні на інших сектантів він не мав, бо сектанти ці не тільки не зійшли зо світу з тиєї доби, але шче расширились.

Цілих девять років турбовав Арсені тамбовців. В 1841 році його переведено відте архієпископом подольським, а потім варшавським... Як був він варшавським архієпископом, управляв він і волинськоју епархіеју, і тоді на Волині через консисторіју його життья не було : дерла вона з льудей так, шчо більш, здається, і не можна б було. Сидючи в Варшаві, вступавсь він і в вишчу политику. Не хтів він, шчо польакам дано було хоч скілько небудь волі і казав : „Поляковъ ублаготворить ничѣмъ нельзя; ихъ притязанія не имѣють границъ. Можно, пожалуй, уступками заслужить похвалу европейскихъ публицистовъ, но не красна похвала въ устѣхъ *грѣшника*“ (Газета День 1863 р.). І таке то він казав не через те звіство, шчо польаки хтіли бути панами і держати в себе панські порядки,— йому навіть тільки і треба було, шчо царь душив польаків за те, шчо вони — польаки.

В 1860 році Арсені був назначениј митрополитом київським і галицьким.

Тут він показав вже себе зовсім.

Стали заводити добрі льуде правдиві школи дльа народу,— він зараз почав осібно ворогувати проти школ тих, а найбільше проти школ наших українців. Приказав він тоді ж попам поодкривати при церквах школи, та попи, звісно, тільки на одчотах і попрописували, шчо школи єсть в їх, справді ж школ було не багато заведено та і вчили в тих, які були, так, шчо лучше і не згадувать. Дурили попи і митрополита.— Про це все розказано докладно в II т. „Громади“. Незабаром і в Київшчині довелось Арсенієві наткнутись на сектантів: *штундів*. Митрополит дозволяв попам робити з їми дуже багато неправди, може шче більш, ніж позволяв він це, як

був в Тамбові. Чи мало з наших штундів пішло тоді в тюрми і у Сібір.

За теж попам при йому вільно було робити, шчо завгодно. Треба тут згадати, шчо попів українців він нелюбив, та і прислано його самого до нас в митрополити через те, шчо був москаль. Найкращі місця старавсья він давати своїм родичам та землякам.

Найбільшу славу з тих його родичів придбав в нас його племенник, а як другі кажуть син, *архимандрит Мельхисидек*. Мельхисидек цей украв одного разу 10,000 карбованців з лаврських грошеј, обезчестив кількох дівчат, в тім числі і свою племінницю, ні за шчо ні про шчо кривдив деяких простих монахів. Жалілись на його не раз митрополиту, тільки той все покривав, і Мельхисидек аж до остатнього часу державсья на місці. Тільки то ді піймавсь так, шчо не можна було викрутитись, як не розібравши толком діло; він обезчестив жінку якогось мирового судьді, чи шчо. Чоловік обезчещенної жінки завів діло, почалось слідство, і Мельхисидек стратив своје місце, хоч не стратив великих грошеј, шчо нагарбав під покровоју Арсеніја. Кажуть, шчо сам царь дознавсь о всьому, і як був митрополит остатнім разом в Петербурзі, він вилајав його. Арсеніја це, кажуть, мов би то дуже вразило,—і скоро після цього з ним ставсья удар, од котрого він і вмер“.

Про нового кијівського митрополита Филофеја поки шчо знаємо мало. Пишуть нам про його з *Кијива* тільки ось шчо:

„В нас тепер новіј митрополит *Филофеј*... Попав він на митрополита несподівано дльа всіх і навіть дльа себе. Кажуть, шчо сам царь скотів бачити його на цьому місці. Другі архијерејі трохи розумніші надіјли йому тим, шчо дуже вже заходились з своїм бідканьням о духовенстві та духовних школах, шчо вистарчајуть попів. Про Филофеја ж знали, шчо йому все це бајтуже і шчо він до того шче і шчириј москаль. Знав про це і царь.

До цієїј пори Филофеј архијерејствовав собі тихо літ більш десьятка в Твері, вишчих не чіпајучи, а низчих давльучи. Тільки це кілька років назад потревожено старцьа тим, шчо дали йому було роботу не здатну. Царь звелів через св. синод, шчо б він роздививсь писаньња більш розумних про школи і дав би своју раду про школьну справу. Филофеј возивсь, возивсь та і написав шчось таке недотепне, шчо всі аж руками розвели. Царь звелів синодові промовчати, записки Филофеја не печатати, а йому одповісти, шчо синод з ім не згожувајетьсья.. В листах з Твері до нас писали, шчо він чоловік заразом богомільниј і сердитиј. В однім листу додавали шче, шчо не лубить він товстих монахів, і тим трохи перелькали монахів нашої лаври“.

Між вишчими попами нашими је один дуже не подібниј на других попів, шчо б не сказати чудниј, — це Порфіріј, архијереј чигиринськиј, викаріј кијівськиј. Житьгья цього чоловіка, як би його докладно розібрати, було б дуже цікаве і ясно б показало,

як калічитьсьа тепер в попівстві чоловік з розумом і гарьачим серцем. Увесь розум, все серце Порфiрiя пішло на чудацтво, — j тільки трохи знаходить собі вихід в науці про старовину церков південних і зхідніх. Та j ту науку він вже не може поставити на вільну дорогу, навіть вже j коли б хотів. Між чудацькими штуками Порфiрiя вириваютьсьа такі, як напр. те, шчо він не дав світським лїудім списувати монахів в Михаїловському монастиру, коли київські географи в 1874 р. робили „однодневну перепись“, — бо, мовляв, „не слід слугам царства земного, блудного, — списувати громадян царства небесного“. Це одна з штук за котрі Порфiрiя прозвали „київським Ледоховським“. — Але між чудацтвами Порфiрiя єсть і такі, як напр. слова його про „штундів“, — шчо він би радий, коли б усьа паства його була з таких лїудеї, — або те, шчо він при случаї почав висвящати на попів не тих, шчо вчились по семинарiях, а простих та письменних сельан. Знає, здаєтьсьа, j Порфiрiя, шчо такі попи можуть бути хоч легчими дльа сельан, ніж панички — семинаристи-хабарники... Про все це ось находимо в дописі з *Київа*:

„Je в нас в Київі чоловік, котриї всіх лїудеї назива дурньами j має сміливість усім висказувати таке в вічі, — це Порфiрiя, архиєреї чигиринськиї, вікарії київського митрополита, доктор богословiя j греческої мови. Царь і синод мають його за дуже непевного чоловіка j через те не дають йому самостаїної епархії.

Оцеї Порфiрiя шчо раз усім каже, шчо на попів треба поставльати простих сельан, котрі повинні знату одну тільки грамоту j нічим не одрiзнятьсьа од простих лїудеї.

Як вмер митрополит Арсенії, синод на який час поручив був київську епархію Порфiрiюві. Порфiрiя, не довго думавши, став поставльати на попів простих невчених дїяконів, дьаків і навіть переказував, шчо б до його їшли прості та тільки письменні сельане, — і тих він обiщавсь висвящати на попів. Тільки скоро про це взнав синод і зараз наказав особим листом не поставльати на попів тих лїудеї, котрі не скінчили семинарiя. Порфiрiя одначе не згодивсьа з синодом і всіх семинаристів не посвящав в попів сам, а відслав до Филарета, другого вікарія київського митрополита, шчо заразом був і ректором духовної академії. Це вже Порфiрiюві другий такий випадок. Так само було раз, коли Арсенії їздив в Петербург і всі дїла було покинув на Порфiрiя. І тоді Арсенії мусив особним листом прохати його не ставити на попів невчених. Росказують, шчо один дїякон, не знаючи, шчо Порфiроу вже заборонено ставити на попів невчених, подав йому прошеньнїа, шчо б він його висвятив на попа. Порфiрiя на його прошеньнїа одписав „подуло съ сївера“.

Маємo допись з *Волині* про тамошніх двох єпископів —

нового, Дмитрія, і старого, покоїного Агафангела. В дописі про них згадуютьсья і консисторські порьядки наші.

„З 1876 р. у нас на Волині, пише дописуватель, новіј архијереј — *Дмитріј*. Це тој саміј, котрого Одеса не хотіла одпускати од себе і котрого там так шширо провозжали, як настав вже час їхати йому в Ярославль, шчо об цім враз затрубили всі наші газети. Осібно вразило всіх те, шчо навіть жиди одеські піднесли од себе Дмитрієві подарунок і говорили йому хвалебні слова. Хто не знає, як в нас жиди поводятьсья з попами, того, певно, це мусило вразити. Ми ж, тутешні, добре знаємо, шчо коли жиди лублятьсья з попами, то дива в цьому ніякого нема, шчо роблять вони їм усякі подарунки і таке инше за дльа своїїх гешетів, а не із за чого другого. І справді, наприклад в нас на Волині жиди більш усякого пана дають і на церкву, і на другі христіянські потреби: так думають вони заслужити ласку в сельан і показати себе їх пријателями, та і попи, звісно, роблятьсья через те їхніми прихильниками. Опісля цього, як вже в сельан нема чим обробляти остатніх шмагків свого поля, як в їх поберуть і поспродують за податки і худобу, і усе, жиди в згоді з попами зараз наймають дешево ту земльу в сельан, засівають бурьаками, або чим иншим, і тоді звісно лушчат грошники.

Так само як в Одесі жиди прощались з Дмитрієм, так в нас вони з ним здоровкались. Піднесли вони йому хліб сіль; він дуже ласкаво їх привітав. Зустрічало його, звісно, і духовенство. Заласних слов наговорено було багато. Тільки з світських урядників ніхто не вишов архијереєві на зустріч, так шчо як губернатор прочув, шчо од його нікого не було при тому, то зараз, шчоб діло поправити, звелів спекти хліб і на другіј же день одніс його преосвященному.

Цей Дмитріј не тільки не вмішуєтьсья в діла консисторіј, але і свої діла звичајно здає гуди. Через це знов у нас консисторські чиновники, а осібно секретарь, звісній своїм здирством на всьу Волинь, деруть з попів і з дяків скілько влізе. Скоро вернетьсья певно те, шчо було колись за покійного Арсеніја, як він управльав нашоју епархијеју. Росказують, шчо годі консисторські чиновники відрізували в бідних дяків навіть хальави од чобіт, як тільки хто з їх не міг заплатити грішми. Консисторіја дере з попа, піп лушить з мужика, а архијереј, звісно, свьатим амфором закрије все здирство.

За покійним архијерејем *Агафангелом* воно в нас на Волині де хто і жалкује. Між иншими архијерејами він був собі шче нічого чоловјаго. Родом він був москаль (з Владимирської губерніј), як і більша часть тих архијерејів, шчо до нас назначають. Приїхав він до нас дуже бідним. Як він сам признавався де кому з наших протопошів, не було в його в кишені і десяти карбованців. Одним одну рьасину мав таку, шчо можна було показатьсья лудім. Пожив в нас кілька місяців,—і зовсім оправивсья. Оправивсья тај став перебгати до себе своїїх родичів.

Перш усього виписав він в Житомир трьох племінниць од рідного брата свого. Дуже він любив їх, одягав по панському, вистарчив їм усе і за кожною поклав чи малий посаг.

Саму старшу вспів він пристроїти шче за свого життя: виїшла вона заміж за Малиновського, сина одного житомирського протопопа. Оце тої самі Малиновські, шчо, обїзжаючи в 1875 році народні школи в Подольї, звелів становому арештувати вчителя народної школи в м. Лучинї Могильовського повіту за те тільки, шчо в його в хаті були українські книжечки, та і не заборонені, а тоді шче дозволені цензурою. Тоді він було так росходивсь, шчо і вправителя того села, де школа, хотів теж арештувати, бо в його учитель дістав книжку, та трохи бач руки були короткі. Цього Малиновського всі знакомі звуть волинським дурнем; так, кажуть, прозвано його шче в духовній академії в Київі, де він вчивсья. Інспекторське місце достав йому в попечителя київського учебного округа, генерала Антоновича, вже Агафангел, а перед тим був він спочатку вчителем в нашій семинарії духовній якийсь час та тільки не довго, бо всі бачили, шчо дурниї вже дуже, а потім в бурсі; та і з бурси його прогнано через ревізора Зінченка. Агафангел після того шче не зараз схлопотав йому інспекторство, а перш було пристроїв, як тої уже одруживсья з його племінницею, вчителем в женській гімназії — та і тут Малиновські не вдержавсья. Тільки тепер на інспекторському місці і держитьсья, бо там ума багато не треба, аби вмів доноси писати.

Другі дві племінниці Агафангела шче не пристроєні, але за кожною з них оставив він по 12 т. карбованців. Не мало залишив він грошей і для племінника.

Пожививсья таки преосвященниї, як бачите! За одно тільки можна сказати йому спасибі: шчо держав в руках консисторію. Жививсья він більше з почаївської лаври. Її він мав за свою корову. Та так і всі архиєреї дивлятьсья на лаври і монастирі. І нового Димитрія заманила до нас не так сама Волинь, як почаївська лавра».

Переходимо і до низчих попів, сельських. Обідрані вишчими, а осібно консисторіями, вони вертають страчене з народа. Здирство їх, як показують дописі, не менше панського і жидівського, так шчо в нас справа церковна је справди соціальна справа, котра корінитьсья в темноті народу.

З Звенигородки, Київської губернії пишуть нам:

„Ніколи, здаєтьсья не було в нас так часто мови про попів, як тепер. Яку б не почав читати часопись, непременно знайдеш там де шчо і про попів; почнеш говорити, з ким попало, про се, про те, — непременно про попів спомжанеш. А послушайте наших сельян: тільки і мови в їх, шчо про попів. Перш усього роспитуютьсья сельяне про те, який в селі пп, — чи не вдо-

вець, чи не п'яниця, чи з старих, чи з молодих, чи добре живе з людьми. Як розпитають за попів, то аж тоді вже починають балакати про панів, жидів, волостних писарів—і других всьаких п'явок та здирщиків.

Що ж це за знак? Чи вже ж попи опроклятіли нашому народові гірш усього? Чи може народ наш бажає од попів спасеньня од свого лиха, своєї бідности, од здирства,—та через те ї говорить про попів перш усього? Ми не будем відповідати на це все сами, своїм міркуваньням, не будемо, як то кажуть, заходити за хмару,—а лучше розкажемо де які случаи про життя попів з селянами. Те, що ми розкажемо, по правді кажучи, гріх і назвати случаями: які це случаи, коли так робитьса в кожному селі! Те, що ми розкажемо, ми назвали случаями по другій причині—це все, бачите, ходило по всьаких начальствам, про це говорять по всім губерніям, про це було трохи писано ї у „Київському Телеграфі“ за 1875 год; одним словом все те, що маємо розказать, перестало бути домашнім ділом... Так слухайте ж:

В нашій Звенигородщині єсть дуже велике старостинське село *Jurkivka*. В цім селі сидить попом вже годів з двадцять п'ять *о. Власіј Савин* (перша фамилія його була Коцьубинський, а Савином його прозвали в київській бурсі). Приїхав він в Jurkivku таким бідним, що ї сказати не можна; був він шче до того таким большчим, що наче йому було три чисниці до смерти. Скоро він приїхав на параквію, зараз попросив до себе хазяїнів і так льудей чимало, прихилив їх добрим словом, наговорив багато де чого про те, як він добре житиметь з людьми ї т. и. Все це він переказував так смиренно та ласково, згинавса так низько, що неначе ї справді хотів бути добрим пастирем, як то кажуть! Мир, звісно, дякував попа за ласкове слово ї почав носити попові на нове хазяїство—і теличок, і бичків, і курочок; де які хазяїни виорали йому поле, де які засіяли. А піп все дякує льудім та замовляє так, шчоб йому дурно робили та більш платили за треби. Довго так *о. Власіј* пестив та мидував своїх крестьян, а вони ї не примітили, як він помаленьку та потихеньку прибрав їх в руки так, шчо вже, як треба йому шчо робить, то він не сам просить, а приказує сельському старості, або соцькому, шчоб вигнали йому льудей на роботу. Потихеньку та помаленьку дішов він до того, шчо почав брати за сповідь по гривеннику (10 коп.), за похорони—по 3, а де коли ї по 10 карбованців, за крестини по пів карбованця та шче курку ї пів ока горілки, за вінчанья—по 10—30 карбованців, окрім шести платків та ока горілки. А тут захотілось йому шче церкву нову строїть. Пішов він тоді обдирать льудей.

*

Тільки все це він робив так, шчо льуде ј не зчулись, јак в дурні попали. Тільки років з вісім назад схаменулись вони, але вже було пізно: піп вспів вже набить калитку добре, вспів купить собі ј набедренника, ј скуфју, ј багато дяки дістав за своје примірне служеньнѣ, так шчо јак подали льуде на нього жалобу архијерејові, то ј звістки ніјакі не було на ту жалобу. Льуде подали в друге, — і тоді тільки архијереј приказав розлідувать діло. Приїхали слідователі: благочинніј, два попи та становіј. Почали то вмовлати, то кричати на льудеј та ј зробили так, шчо попові не було нічого, шче він через місяць дістав камилавку.

Тоді льуде вибрали з села ходоків і послали јих до самого архијереја. Були ті ходоки в консисторіјі, в архијереја, потрапили сотні зо дві грошеј на хабарі ј добились тільки того, шчо наръажено було нове слідство. Нові слідователі знов то просили льудеј, то кричали на них і зробили так, шчо піп знов зоставсья неповинним. Подавали жалоби шче років з шість, робили кілька разів слідства, але нічого не вијшло; та јак воно ј вијде шчо, коли піп сам разів по три в год јїзде в консисторіју та ј так, по почті, посла гроші членам та секретарьові консисторіјі. В 1874 році пројїздив через Звенигородшчину митрополит Арсеніј; от льуде ј поклали просити јого всім миром, шчо б він дав јім другого попа, — і тільки шчо вјїхав Арсеніј у село, јак увесь мир впав на вкољушки ј почав кричати: „владико свѣатиј, ізбав нас од нашого пастирѣ — кровопіјци!“ Але Арсеніј тільки руками одмахувавсья ј не приньнѣвав навіть прошеніја. Народ загомонив, заговорив грізно ј поклав робити так: ні сповідатись, ні причашчатись в свого попа; за треби нічого не платити, а прошеньнѣ по прежньому подавати. Вже досі на ці прошеньнѣ стратили громадських грошеј карбованців 700. Јак хто з крестѣян не захоче послухати громади, то тому роблять шкоду в хазѣястві. І справді тепер јурківські крестѣяне говіјуть, сповідајутьсья ј причашчајутьсья в Јерках, Стебному, Вербівці ј скрізь, а з своїм попом тільки лајутьсья та позивајутьсья.

Попи — сусіди, просили вже јурківського попа, шчо б він пішов собі на другу, хоч би лучшу паравхију, бо, јак вони кажуть, через јурківчан можуть всі села збунтоватись проти попів, — але о. Власіј хоче, шчо б своју паравхију непременно передати кому небудь з својејі рідні. Коли ж мужики ј цього не хочуть.

Сусіднѣ з Јурківкою село *Стецівка*. Це вже село помішчицьке (предводителя дворянства Протопопова). В цьому селі сидить попом о. *Миколај Данилевський* і теж позивајетьсья з мужиками. Мужики подавали вже прошеніј з пѣять, але все діло нічим не кінчалось. Помішчик повертав діло так, шчо попові ні-

чого не було. Разів два льуде хотіли подать прошенъня при проїзді архиєреја, але становіј повиганъав усіх тих, котрі мали прошенъня, і не допускав ні одної душі до архиєреја. Пријшло до того, шчо і стецівські мужики робльять з своїм попом так, як робльять јурківчане.

Трошки дальше од Јурківки, близче до Херсонської губерніі, јесть село *Ромејківка* (помішчицьке) з приселком Гончарихоју (староство). В це село недавно поступив попом *о. Димитрій Меланиковський*, удовець; всього і семі в јого, шчо одна мала дочка. Піп цей, як тільки пријхав, зараз објавив, шчо за сповідь треба давать по 15 коп., за хрестини по 50 к., за посвяту вінків на Маковіја по дві гривні, за вінчанъня — скільки з кого можна здерти і т. д. Але мужики сказали јому: „як хочете батьушка, то деріть з нас так, як дер ваш предмістник (добриј таки був обдиратель), а як не те, то ми вам по шагу за все будемо давати.“ За молитву з кропилом батьушка потребував по дві гривні, а мужики сказали јому: „лучше не ходіть, батьушка.“ Цей піп робить шче і такі штуки; На Спаса після служби пошчитав він свіј дохід і нашчитав тільки одного карбованця; він розбив тоді церковну кружку, взяв звідти 3 карб., а сельському старості приказав зібрати з обшчества 3 карб. і одати в церкву, але пожде шче, поки староста збере...

В м. Камніболотъ (Катеринополь) два попи. Один, *о. Іван Војнарський*, бере з льудеј не тільки грішми, а чим попало; як нема грошеј у чоловіка, то він візьме вівцьу, свиньу, корову.

Одного разу він взяв у бідної жінки корову, але корова на другіј день втопла в р. Тикічі; тоді піп потребував телицьу. „На шчо, каже, ти корову зажалувала? Вона б була не втопилась.“ *)

От таке то робіться з попами в нашій Звенигородщині! Як би пријшлось розказувати за все, шчо попи виробльајуть в кожному селі, то здајеться і чернила і бомаги б не стало. **)

*) У цих всіх попів і жінки такі, шчо деруть наче б то і справді вони мајуть јаку власть. Савина, Војнарська і Данілевська распоряджајуться по приходу наче сами попи; сельській і церковній староста, сторожі і дяки бојаться јіх гірше, як попів.

**) Як назначили в Кијів нового митрополита, Філофеја, то він зараз перебував од благочинних, шчоб вони поодбирали підписку в усіх попів, шчоб не брать нічого за треби. Але ж благочинні не всі і не скрізь давали такі підписки, а коли які і давали, то сміјучись з указу митрополитичого. Та воно і справді је чого сміјатись,—бо хіба це першиј раз ідуть такі укази? Знајемо ми вже јіх багато. Коли попи јдуть проти церковних і апостольських правил, а то б шче вони сповнъвали укази таких обдерателів, як і вони самі. Як би сповнъвали вони такі укази, то з чого б наживались консисторіі?! Шчоода тільки, шчо плакати хочеться, а то б було з чого сміјатись

А народ бідній терпить, бо жалоби начальству нічого не помагають, а самим розправитись з попом—прогнать його, не можна, бо зараз пошчитають за бунт і пришльуть москалів; але сміло можна сказати, що скоро настане тої час, що вся Звенигородщина або збунтується проти попів, або переїде в штунду.“

Те ж таки розказує ї *козелецький* дописувачель про попа в одному селі свого повіту. Дуже цікаві звістки подає цей дописувачель про те, як одбувається в нас говіньня по селах, і яка з того бува мука мужикам.

„Найбільшиї здирщик у нашому селі це піп з попадеју. Це такі тваруки, шчо здається вже других таких не можна ї знайти. Він тільки того ї дивиться, шчоб усіма силами витягти послідню копіюку з чоловіка. А як бачить, шчо вже нічого з його взяти прьамо, то надумує як би його jakim инчим робом покористуватись з голого чоловіка. Піп кличе бідного чоловіка на одробіток, і горе вже тому, хто не піде до попа: піп усе йому отдьачить, хоч не тепер, то в четверг.

Якось довелось мені почути, шчо луде проміж собою розмовляють про попа. Позбірались жінки коло церкви, сидять та ї балакають собі про всяку всячину. А далі одна ї каже: „сьогоднѣ моєму чоловікові піп не дав причастѣ“. — „Чому? — пита друга. „Та так, бачте, пришов піп за роківщиною до нас, а тут випало так, як і з кожним не раз бува, шчо ї самим нічого їсти. От чоловік мій каже: „не дам їа вам, батьушка, тепер нічого, бо, повірете, ї самому нічого їсти“. А піп йому на те: „ну, їди до мене два дні городити“ „не піду тепер, каже чоловік, і городити, бо треба самому город орати; хаї — каже — як вправльсь, то приїду“. Батьушка з тим і пішов. А тепер висповідав мого чоловіка в пѣятницю, а в субботу тої пришов до причастѣ, та тільки шчо підступив, а батьушка йому ї каже: „одступисьѣ, їа не буду тебе причашчати“. От і треба йому говіти тепер в друге, Та шче б воно дарма, як би не та свічка, шчо за неїї треба платити восьмигривенника, а тут шче ї діти не всі говіди“. — Бачите, задумали в нас строїти нову церкву, бо теперішнѣ душе стара вже стала. А де ж грошеї узяти? От і придумали на лудеї налог зробити ї постановили, шчоб на сповіді в піст усі чисто, починаючи з годової дитини, давали по восьмигривеннику; так шчо як у кого ї десять душ сімїї, то ї треба давать десять восьмигривенників. Та шче ї попові треба за сповідь давати по три шаги, а як не принесеш, то ї не висповідѣ. Одно хлопѣя пришло сповідатись і кладе перед попом восьмигривенника за свічку, а три шаги не принесло. Піп зараз і пита: — „А три шаги де?“ — „Не ма“, каже хлопѣя.

— „Ну їди, принеси — тоді я висповідатиму“. Усі люди жаліються на бісового попа, бо не ма того чоловіка на селі, кому б він не досадив до живих печінок. Приїде з молитвою в хату, то ї треба йому давати дві гривні грішми ї миску крупів, а як не даси, то він зроду з хати не піде не взявши чого иншого ї після цього вже в церкві не дасть дідам проскури: все сам поїсть! Та обоє ж ї зібралісь до купи, як піп так ї попадає!.. У здистві ї вона не поступається від попа. Оце як бачить, шчо піп надходить, то зараз ї роздає жінкам по селу сорочки не пошиті, шчоб вони їх шили. Раз одна жінка каже попаді-ні ї наймиці, шчоб та забрала сорочку, бо її ніколи шити. Наймичка ї розказала це попадає, а вона ї каже: „нехай вона лишень шиє, бо приїдеться її говіти, то хоч не схоче, — пошиє“. Се б то як не пошиє, то піп ї від причастя зверне. А як станеш питати в льудей, чому вони такого попа не проженуть, то вони на це кажуть, шчо „ми вже одного скинули, так, бачте, якого другого нажили“ „А за шчо ж ви того скинули? питаю їа“. — „Та за те шчо обдирав льудей. Ми думали, як цей буде, то не стане обдирати льудей; аж він шче гірше, ніж той; дере — так, шчо тепер вже страшно мінвати цього на третього, шчоб шче гіршого не нажити“.

Допись з *Київської губернії, Каневського повіту з села Ісаїок* показує, які штуки може в селі витворяти батьушка, ї як трудно навіть в таких випадках мужикам судитись з попами, когрі стоїать один за одного ї завше покривають один одного.

„В селі Ісаїках, пише дописуватель, живе піп Синельников ї шчо то вже він за здишчик, то ї сказати не можна, тьагне з живого ї з мертвого. Терпіли ми, терпіли, а далі вже всім стало не в моготу, ото ми ї надумались собі: подаймо, кажемо, владиці в Київ прошеніє на батьушку від громади. Кажуть, шчо цей новий владика добрий ї справедливий, то чи не поможе він нам, чи не змінить нам нашого попа на другого крашчого. Зібралась громада; поміркували, шчо його написати, шчоб ї не багато було, ї так, шчоб владика приньнав наше прошеніє. Одні, на громаді, казали: пишіть все до чиста, а другі кажуть: ні, не можна, бо як багато напишемо, то владика ї читати не буде, а написати тільки головнішче. Отгож ї написали тільки десять најголовнішчих пунктів. 1) Як умер покійний митрополит, то батьушка ї каже: „от умерло уже стерво ї таке воно було смердуче, шчо його не ховали, а манахи викинули в рів собакам“. (Ми, бачите, думали, шчо це митрополиту буде шпилька, ї він швидче зверне увагу на наше прошеніє). Далі писали: 3) Як піп нас здорово

обдирає. 3) Як у піст не сповідає, поки кожен із говільників не відробить йому даремне три дні на току, або коло горожі. 4) Як не хоче ховати, поки не заплатять йому 5 карбованців. 5) Як не хоче вінчати, поки не заплатять 10, а багатшиї то ї 20 карб. 6) Як батьушка потребує, коли гарна дівчина виходе заміж, шчоб вона непременно перш усього согрішила з ним. 7) Як навчає, шчо куми, коли хочуть бути в царстві небесному, повинні між собою мати гріх. 8) Шчо він витворьа з дівчатами ї молодицьами. 9) Як він толоку збира і 10) як він на кожному місці пје нашу кров. Прошеніє це підписало нас півтораста чоловіка. І подали. Ждемо одвіту, ждемо; не ма. А піп наш. почувши це, почав шче гірше нас душить. Коли це не швидко вже після подачі прошенії, приїздить до управи, з сусіднього, села Чаюк, батьушка от. Ів. Трегубов; звелів зібрати лудеї, шчо подавали прошеніє, це б то робити слідствіє. Зібрали нас усіх, він і пита:

— „Ви подавали владиці прошеніє на свого свьашченика?

— Ми, — кажемо ми.

— І ви подтвердите під присьагоїу все шчо написали?

— Підтвердимо, — кажемо,

Далі він почав нам розказувати, шчо свьашченики богом нам дані, шчо вони за нас у церкві молятьсьа, і шчо яка то важка штука та присьага. Потім надішов наш батьушка; вони шчось побалакали, а далі Чаїківськиї батьушка написав шчось таке у волость, віддав старості ї поїхав.

А в волость він написав, шчоб Волостне Правленіє вислало йому на дом, в с. Чаїки, 12 чоловіка стариків, котрі не були під слідствієм і судом „для снятія съ нихъ показаній по дѣлу о доносъ нѣкоторыхъ изъ крестьянъ с. Исайки на своего приходского священника Синельникова“.

Коли приїшли, таким побитом, до батьушки села Чаюк, Трегубова, ці 12-ть старих лудеї, то він перш усього почав їїх брати до себе на допрос у горницю по одному. Зробивши перш усього кожному з них пасторське внушеніє, — получив од кожного одвіт, шчо нічого того, шчо написано в доносі, не було, бо то донос значить брехня. Получивши такиї одвіт від кожного поодиначці, покликав далі піп до себе всіх разом, та ї каже їім:

— Так ви показуєте, шчо ваш батьушка гарниї чоловік, і все шчо написано в доносі на його — лож?

— Да — відказують старі.

Потім він звелів покликати з свого села кількох старих лудеї і при них знову спросив ісаїківців теж саме ї, получивши знову одвіт „да“, привів усіх до присьаги. Потім составив акт, звелів усім підписатисьа ї приставив до владики. Таким робом

наш піп ісаїківській, Синельников, зостався правиї і зно вз нас дере, а ми, громада, зоставиься винні. Је думка, јак владика повернеться з Петербурга, знову подавати јому прошеніје. Та тільки вже щось мало охотників знаходитьсьа на јого. а тут і робоча пора наступаје. Шчо буде? — не знају. Јак шчо знову воно впливе наверх, то напишу ј вам знову“.

А ось допись з *Київської губ.* показује, јак попи окрім чисто церковних поборів, не жахајутьсьа ніјакого мошештва, навіть звязанного з злодіјством зовсім не підходьчим до служителя Христа, шчоб так чи инакше добути собі грошей.

„В Київській губ. Липовецького повіту, в тіј јого частині, котра доторкајетьсьа до Подольської губ. лежати село Ш., в котрому попом сидить о. Јван Р. В 1874 р. купив оцей піп у сусідньому селі К. (Подольської губ.) десъатину землі ј засіјав на ніј баштан. Того року був стршенниј неврожај на кавуни, так шчо на баштані о. Јвана не було нічого. Бачив о. Јван, шчо пријдеться понести вбиток. Воно хоч і не багато було потрачено грошей на баштан, а все таки батьушці жалко було намісьць добутку шче викинути із кишені своїјх грошей. Коли це один шчастливиј випадок поміг о. Јвану не тільки вернути потрачені на баштан гроші, а шче ј получить з јого добуток.

Јакіј плохиј не був баштан, але о. Іван все таки приставив до јого сторожа, једнак сторож нічого јому не куштував, бо був церковниј і мусив слухати батьушку. А тим часом може батьушка думав, шчо приставивши сторожа можна кого небудь на баштані ј піјмати, бо јак би ціјејі думки не було, то справді не варто було приставляти сторожа там, де нічого не було. Але це побачимо далі...

Однојі темнојі ночі, не далеко від баштану пасли хлопці скот. — Коли це приходе јім в голову думка підјихать до баштану ј накрасти кавунів. Так вони ј зробили. Але тілько шчо вони вспіли нарвати кавунів з десъаток в кулак завбільшки, бо других не було, јак почув сторож і почав јім кричати, шчоб вони јшли з баштану; ті не слухали. На крики сторожа сбіглись лъуде ј јакось одного хлопця задержали, а другі повтікали. Повели піјманого хлопця до попа, а потім, по јого приказу, в волостне правленіе, де так до јого присікались, шчо він видав своїјх товаришчів. — Вијавилось, шчо всі ці розбіјники були хлопці, з котрих најстаршому не було шче 18 літ. Піп зараз подав жалобу в мировіј суд і виноватив јіх в грабунку, та окрім того шче в жалобі просив взискати з винуватців 150 карбованців ніби то вбитку, котриј він поніс, кажучи, шчо вони јому розорили баштан. За свідків ставив він своїјх лъудеј, наперед на-

појівши їх і навчивши, шчо говорить. Мировиј судьдѣ приговорив обвинувачених хлопців на 8 місяців в тюрму і присудив заплатити попу 150 карбованців. Отправили бідолах в острог, а так як всі вони були сироти, то піп мусив получить з них гроші, коли вони одсидять в тюрмі.

Піп дожидається.... Через 8 місяців хлопці приходять з острогу, але не всі. Двоє з них зробились сивими, третій слабим, а четвертий так в острозі і умер. Піп зараз пристав до них, шчоб віддавали гроші, а не то грозив тюрмою. Мусили бідні хлопці наньнѣтись у кабалу до поміщика за безцінок, бо тої наперед заплатив за них попу гроші.

Може ви думаєте, шчо піп тим вдовольнивсь? — Зовсім ні... Шче довго після того випадка він з жалем поминав об тім, шчо четвертий парень вмер в острозі і не виплатив тїї частини грошеј, котра на його випала.

Ось де правдиве злодіјство, а не те, шчо хлопці (зовсім діти) зробили, котрі може добре і не розуміли того, шчо вони роблять грабунок, за котриј приїдеться тѣжко одвітити“.

Шчо справді мінѣти попів одного на другого не варто — це і з других дописів бачимо, ось хоч би з дописі з *Роменського повіту*, Полтавськ. губерніі.

„Гарніј у нас батьушка, пише дописуватель, не згірш од пана Кольчевського, шчо ми описували раніш. За вінчаньѣ бере по двадцять карбованців, а вже саме менше шчо 15, хоч якіј би не був бідніј чоловік. І як там уже не благають цього виродека, шчоб хоч за 10 згодивсьѣ, так де там: „і не ходи і не проси, бо не повинчају, як не принесеш 15-ть“. А як його не женитись, коли не ма робітника, мати стара, нікому а ні зварить, а ні спекти.... А попадѣя як почне льнувати, то як приїде в хату, та як стане казати: і того мені дај, і того мені дај, то хіба пѣята або третѣя частина усього в хазѣјстві зостанетьсьѣ, а як же не даси, то вже безпремінно попові скаже, а тој і почне... або причастѣя тобі не дасть, або почнеш оце говіть; говієш, потратиш гроші, як је шче, приїдеш до причастѣя, а він і скаже: „геть одступи!“ от тобі на все село такого сорому наробить, шчо і сам собі не рад будеш. Так от такіј то в нас батьушка!“

Дрібненькі, а все таки јасно показујучі попів наших случајі знаходимо в листі з *Гадѣацького повіту* Полт. губ.

„Часто можна від попів чути поклики, наче б то вони живуть по завіту христову і апостольському, — тільки таке вони роска-

зують тоді, як це приносить їм яку небудь користь. Коли ж иноді користь з „завітом христовим“ не једнајеться — співають вони другої: „тепер, кажуть, инше времја настало, ј свјатїи заповіт від того треба инше сповнѣати, ніж в давнїші часи“...

Роскажу вам наприклад про одного благочинного. Имя його Јановський, живе в селі Борках. Цеј благочинниј вже три роки получа від консисторїї гроші, котрі дають йому дља одного дѣака його парахвиї, а дѣак тој вмер три роки назад. Рапорту про те, шчо він вмер, благочинниј не представляв в консисторїю, бо дѣак був заштатниј, так шчо консисторїја про смерть його ј досі не зна. Гроші його благочинниј хова в своју кишеньу ј не стидитьсьа лишати без призору двох маленьких дівчат того дѣака. Хоч грошеј тих всього 12 карбованців, — всеж дітьам вони здались би ј дуже

А то другиј піп, Тереховський, в селі Сватках, розсердившись на одного сельянина пришов хрестити дитину його пјаниј, і хрестив три дні. Почне та не кончить. Приїхав другиј піп і мусив дохрещчувати за Тереховського... Післѣ він дуже радувався, шчо таку помсту зробив својему ворогові“.

Јак з свого здирства попи наживајутьсьа де коли, показује допис з *Золотоношського* повіту.

„В Золотоношському повіті, в селі Митьках був піп. Звали його *Корніјенко*. Тепер він в другиј парахвиї. Цеј Корніјенко за тој час, шчо був в Митьках, встиг збудовати собі добру хату, карбованців в 2.000 та шче ј грошенѣат придбати. Встиг він зробити все це в яких небудь два роки. Кожниј мусить бачити, шчо инакше, јак обдирајучи народ, таких достатків сельський піп придбати не міг.

Јак приїздить піп на нову парахвију, то він, по давньому звичају, просить крестѣян дати йому те, чи друге на нове хазѣјство. Корніјенко не відступив від цього звичају. Цілі пів року співав він лазарѣ, јак то кажуть, і все збирав, все збирав: у кого візьме збіжжѣ, в кого коноплі. Јак минуло пів року, він обернув діло так, ніби сельяне обовјазані давати йому все, шчо він доси получав від јїх, јак подарунки. Та шче опрїч того не забував він дерти з сельян за кожну потребу ј дер чимало.

Був такиј раз випадок, коли це тїлько можна назвати випадком. Ховав він јакогось мерцьа. Про плату за це він з родичами наперед не вмовивсьа ј зробив так: виніс мерцьа на пів дороги та ј став. Давајте, каже, 15 карбованців, а то не буду ховати ј піду відци“. Мужик вертівсьа, вертівсьа та не було чоґо робити, мусив віддати попові 15 карб.

Не менш, коли шче не більш драв він і за вінчаньня та христини. За вінець меньше десяти карбованців і не показуї, а ја знају, шчо з одного чоловіка, не дуже заможного, але все ж з достатком, він здер 30 карб.

Про те, як ільнујуть і сами попи, ј јїх жїнки, та як панам помагајуть в јїх здирствї знаходимо в дописї з *Полтавичини*.

„Деруть з наших лїудеј і „офіціально“ ј „неофіціально“ нашї духовнї пастирі — попи. Тепер вони видумали звичај тричі в рік ходити *ільнувати*, а правдивїше сказать — грабувати. Цїм ділом заїмајутьсѣ попадьї. Приїде до чоловіка в хату — а на вулицї вже віз в неї стоїть — та ј почне випитувати, чи не ма в тебе того, або того. Шчо је, од усього дај јїј хоч трохи. Де не ма попадьї, там сам піп ходить і дере шче крашче. Наприклад *у с. Козлівцї* піп по смерти жїнки став сам ільнувати. „Такого обдирајли ј родились, і христились, то не бачили“, розказујуть лїуде: „приїшов він до одного чоловіка, мабуть најбїднїшчого в селї, никав, никав з кутка в куток — нічого взяти; одначе нагледїв таки при кінці на полицї троје курьачих јаець. Шчо ж ви думајете? І ті забрав у чоловіка — не посовїстивсѣа... А як треба кого вінчать, то без 16 карбованців і не потикајсѣа. Ховать — 3 карбованці, це најменше. В де јакїх селах нашого повіту попи позаводили дльа сповідї квітки та ј продајуть јїх по 25 коп. штуку. Усѣак, хто јде сповїдатисѣ, бере попереду в старости кїток і кладе јого коло попа на столик, а то бува ј так, шчо хто не дасть кїтка, то піп јого ј промучить цїлиј піст, не даје причастѣа, — шїби то за великі грїхи. Та шчо ј казати! кожнїј ступень лїудськїј бува пону на користь. А як злигајетсѣа піп з паном, то вже прѣамо хоч їди свїт за очї: примїром схоче оце дївка, најмичка строкова, — а в нас рїдко јака дївка не служить у тьутьунї, — јти замїж; пановї не хочетсѣа втерьать гарного робїтника, а вдержать јїї силоју не може, — от і підводить він отаку штуку. Пише лист зараз до попа: „так і так, каже, вдержїть отаку-то дївку“. Піп зна, як це зробити: тїлько приїде до јого дївка, він і зажене за вінчаньня карбованців 50 — та ј не спуска ні шага. Походить, походить молодїј, нічого не бере, — ну ј розїдетсѣа пара. Бува, шчо пан, піп і жид у трьох злигајутьсѣа, шчоб крашче лїудьми орудовати, та ј держуть усе село в своїх руках. Поповї, бач, треба дати за служби, пановї за земльу або шчо, а в жїда, звїсно, позичиш та опїслѣа ј сплачујеш трохи не втроје проти того, шчо взѣав у јого: така троїцѣа, хоч куди! Тїльки пани јак де, то најдурнїшї, і јїм најменш перепада: скрїзь проживајутьсѣа вони ј оддајуть жїдам земльу на аренду —

бо крашчого митця як жид, шчоб зняти остатнью сорочку з бідолашнього крестьянина, ј світ пројди, то не најдеш, Шчоб вже ј попам оддать церкви в жидівські руки на аренду: бо вже ж скрізь бідолахи жаліуться, шчо доходу мало, а льуде такі противні стали: зовсім не поважають духовного сану! Може б тоді скоріјш дожили вони до новојі Коліјівщини!“

Про те, скілько заробляють попи по церквах на свічках, це з усяких синодських рахунків певно ніхто не визнає, јак треба, бо рахунки ті роблятьса зовсім осібним робом, јак ось пише нам *звентородський* дописуватель. Кому в кишеню јдуть гроші, шчо при тому свічному зборі крадуться, певно не знајемо, тільки, здајеться, не меншим, а більшим попам.

„Приходилось мені, розкажує дописуватель, скілько разів писати церковні приходсько-росходні книжки. В росходну книжку вписујеться між иншим, скілько грошеј тратитьса на воскові свічки, на церковне вино, оливу, борошно дља проскур, ладан, підчинку церкви ј другиј потреби; в другу вписујеться, скілько зароблено на воскових свічках, скілько получено з калитки ј кружки (на службі божіј, јак водитьса, ходять і в нас з калиткою ј кружкою староста, сторож або хто другиј і просьять в крестьян на „ладан“ та „оливу“), скілько пожертвовано крестьянами ј другими льудьми. Завжде бува по церквах так, шчо ці записі роблятьса перш усього на шматках паперу або в чорновіј тетрадї а потім вже, јак треба везти книги на ревізію до благочинного (в јулї та в декабрі), або јак проїздить архијереј, то тоді вже ці записі вписујуться в настојашчу, данну з консисторїї, книжку. Ото ж јак ја мав писать ці записі, то мені піп і каже:

— Пиши, голубе, так, шчоб в тебе за рік вијшло не менш ні більш јак 33 фунта свічок і шчоб баришу з цих свічок було не більш ні менш јак 19 карбованців. Вигадај також, шчоб в піст великиј і в ті місяці, коли бувајуть великі свјата, шчоб тоді було більш росходу на свічки, а літом, в робочу пору, јак льуде рідко јакї ходять в церкву, — шчоб був меншиј росход на свічки.

Ја здивувавса та ј питају попа:

— На шчо ж воно треба так писати?

— А на те, одповів він, шчо синод постановив за дља всьакојі церкви звісне число фунтів свічок і звіснїј на них бариш. Через це ми не мајемо права писати в книги стілько, скілько вијшло свічок і скілько на них ми заробляјем, а мусимо писати, скілько нам сказано. Та отже ж спитај і в других попів і навіть по инших повітах — і в јїх так само.

Нічого робити: моє діло писати так, як мені кажуть, а не так, як треба. Поміркував ја трохи, як би то розділити 33 фунти на цілий рік і скільки б треба на всьакій місяць, і коли то народ частіш в церкву ходить; рошчитав скільки то прибутку приходиться на кожній фунт і почав писати. Написав, звірив з чорновими записам та ј побачив ось шчо:

	Чорнові записі.		Настојашчі консисторські записі.	
	карб.	коп.	карб.	коп.
Январь	8	90	2	85
Февраль	10	50	3	97
Март	13	60	5	90
Апріль	57	50	5	90
Мај	12	75	2	85
Юнь	8	12	1	43
Юль	6	15	1	43
Август	9	72	2	85

В консисторських записях одмічається так: „Январь—выручено капиталной суммы отъ продажи 2-хъ фунтовъ свѣчей 1 р. 70 к. Получено прибыли — 1 р. 15 к.“ — і так пишеться за кожній місяць.

Як полічив чернові записі, то побачив, шчо за 8 місяців було приходу справді на свічках 117 карб. 24 коп. а показано було по книгах усього 27 карб. 18 коп.! Роздивлявсь ја після того по книгах, чи не ма де в другій статті того прихода вписано, шчо справді виручається за свічки: не ма ніде. Дививсь теж скрізь, чи не ма де записаних тих грошей, шчо беруть в церкву за вінчанья, похорони (за виданья провода, — хоругвів) — не ма ніде. Тим і скінчив, шчо подумав — „ну, та ј хитра ж штука!“

Мало попам треб та свічок, шчо видурьувати в льудей гроші: дльа того ж видумують вони шче свјаті криниці, чудовні ікони та хрести. Ось шчо пишуть нам про одну таку криницу в *с. Студенці, Помокенської волости*:

Якось раз трапилось мені бути в селі *Студениках* як раз перед тим дньом, в котрій там ходять з церковноју церемоніеју до якоїсь чудотворяшчої криниці в чотирьох верстах до села.

Приїхавши в село, ја заїхав до одного сліпого чоловіка, Јухима Јвановича. Почувши, шчо це ја, він і каже:

— Еге, це мабуть ви до криниці приїхали.

— До криниці, кажу йому, сміјучись.

— Хиба ж таки вам можна таким ділом заїматись? Нехај вже лъуде темні до неї їздять та пјуть її воду, а ви ж таки чоловік вчениј і мусите знати, шчо воно за штука ця криниця.

— А шчо таке? питају. Ја нічого про неї не знају.

— Еге, каже, та це як би вам сказати по правді це так чистіј туман, шчоб лъудеј темних морочити. Це все видумки тих книшохестів — хаптурників.

— Як так?

— А ось як. Шче в 1834 році проходив оцими місцьами јакись прохожіј. Проїшовши більш 200 верстов та годујучись одними сухарьами, звісно, підтоптавь трохи, неначе пішла в його слабість по всьому тілі. Приїшовши до місцьа, де тепер криниця, сів він спочити. Подобалось йому. Ліг він полежати — та ј пролежав ціліј день: бо добре — трава, дерева кругом, тіль, свіже повітря. Відоме діло, почув він себе після того здоровіш. Дива в тому не маје, галасу робить нічого б було, здајеться. Та, еге ж, инакше вијшло. Прохожіј, бачте, багато наслухавсь попів і здавалось йому, шчо все так і справді бува, як попи розказујуть. Ось і вијшло, шчо поздоровшав він через те, шчо вода в криниці чудотворна. Зараз кинувсьа він до пастухів, котрі недалеко пасли овецъ, і сказав позвати попа, шчоб, бач, тому розказати про своје ізціленья. Поп прибіг, бо попам тільки того ј треба, шчоб свьаті, чи ікони, чи криниці в їх приходах зъявлялись... Призвали лъудеј з села, шче раз роспитали прохожого, як то йому сталосьа; пастухи, шчо нічого не бачили, стали за свідків. Ну чого ж більш? Вода чудотворна та ј годі. Одправили молебень, обстројили криницьу та ј ходять до неї кожного року. Бідним лъудьам од неї тільки шкода, а попам та жидам — дахва хоч куди. Один, бач, править службу божу, а другиј осьмушку сипле.

В дописі з *Полтавщини* розказујеться знов про зъявленья чудовної ікони. В дописі ціј знаходимо ј про те, як в загалі деруть попи ј як панам дерти помагајуть.

„... Голодні наші лъуде, голодні... Та де ж йому ј ситим бути бідному мужикові? Як останеться в його јакиј шматок хліба, то напоследок пријде до його піп та ј остатніј шматок вирве з рота: молитвами бувај ситиј...“

„Оце не знају, шчо ј робить, розказував один чоловік: — було коробок зо три пшениці, все до празника додержував, думав

на паску буде, аж тут приїхав піп з молитвою та все ж забрав. Та шче, шчоб ви знали, з своєїю міркою їздить, такою, шчо наших дві туди влізе.“

Те ж і в *Матяшівці* о. Терентій не менш дере: видав він приказ—за панахиду приносити йому живу курку і полтинника грошеј... В одній вдови вмерла дитина, хлопчик так літ десьати Приїшлось ховать. Піп і каже:

— Як не даси полтинника грошеј, то не буду ховать.

Плаче бідна вдова, просить його, каже, шчо в неї і копійки не ма.

— Оце сьогоньа позичила семигривенника в льудеј, то хиба його візьмете? пита.

— Ну, чорт з тобою: давај хоч ті двадцять копійок, одвіча піп...

20 јуля на Ільбу, звісно, празник. Пора стојала дуже гаряча, хліб сох в полі, колосься витрушувались, ось льудеј надумались снопи перевозити в клуні хоч і в празник. Піп взнав і роспорядивсья, шчоб волосне начальство заборонило в празник хліб возити і шчоб, як будуть јіхати мужики з хлібом, воно звеліло поперевертати јіх вози. Начальство послухалось јого, ј поперевертані вози лежали скрізь по селу, роскидані снопи пообтрушувались шче гірш. В тој день пансві, бачите, треба було робітників, а докликатись нікого не можна було.

А в одного попа так заведено: в піст після сповіди, шчоб говільники не грішили, заганьа він јіх до себе в двір і там дајеться јім работа—кому прьасти вовну, кому трепать коноплі кому кілки тесать і інші „благочестиві“ діла робить.

Заводьать шче јак де ј чудовні ікони. Так це випало в Федунці, де попом отець Петр. Він сам про це росказував:

„Нас, попів, у селі троје; село бідне, дуже бідне, нічого з льудеј і взьать. А ја читав, јак одкривајуться јавлені ікони. Думају: попробувать і собі одкрити чудотворну ікону. Знајшов стару ікону та ј вкинув у ночі в колодязь у садку, а на другіј день призвав старосту церковного та шче де јаких льудеј та ј росказују јім, јаке мені чудо представилось у ночі. Так мов і не спав шче, коли це јавляјеться до мене муж-старець, в сіяніі увесь, і каже:

— Отче Петре, у твојему садку, в пустім колодязі завелась чудотворна ікона божојі матері; піди туди ј воздај подобајушчу честь; од сего дньа місце те буде свьато, воздвигни там храм божіј.

Ну, звісно, зараз пішли до колодязьа гуртом, витягли ікону, приїшли до мене в хату, поставили јїі на покуті ј одслужили молебень. У ночі ја јїі знов одніс і вкинув в колодязь, а в ран-

ці розказав, шчо јавлявсь мені тој самиј старець; сказав, шчо ја не достојниј, шчоб ікона в мене помішчалась, і зараз шчез з хати, а за ним і ікона... Пішли виїхать до колодязьа ј там знов „обрѣли“ ікону; тоді однесли вже јіјі до церкви, поставили јіјі там і знов молебень одслужили. З тих пор народу стало більш сходитьсясьа з усіх міст, а найбільш на Јвана купала, коли в нас храм. Доходу зараз стало більш, та тільки все хотілось шче більш мати, приходили, бач, одні бідні, мужики. Шчоб більш принадлежи богомольців, одягсьа ја странником, котомку ззаду начепив і пішов на великиј шльах, шчо веде в Решетилівку, а по тому шльаху багато богомольців, московських купців, із Кијива јіде або в Кијів. От ја таких і став роспитувать.

— Чи не знаєте, луде добрі, де тут Федунка село?

Ті одказујуть:

— Для чого тобі здалась Федунка? Шчо ти за чоловік?

— Ја, луде добрі, з далека. Літ з тридцять одержим усьакими болізнями. Як був у Кијіві та моливсьа в святих угодників, стоимивсьа через молитву аж до болісті ј заснув коло храму божого. Во сні мені зјавивсьа старець божиј, увесь в сіјанці, подібниј на чудотворця Миколу—(а москалі Миколу дуже поважають!)—і каже: „іди, чоловіче божиј, в Федунку, вона тут недалечко.“ Через теж то ја ј шукају тепер цього села... воно кажуць, тут недалечко.

От кушці собі ј думајуть, шчо јїздили по всіх святих місцьах, як же ж не заїхать шче ј в Федунку. Питајутьсьа ј собі, де Федунка, јідуть туди ј застајуть стареньку убогу перкву з староју іконоју, шчо з колодязьа ми витягли: благочестиві купечеські душі все це дуже вражає. Молятьсьа вони—і багато зоставляјуть грошеј. Післьа вже порозузнав ја всіх багатих і благочестивих купців і став јім через богомольців проскурки за здравіје засилати.

Вони потім одвезли ікону в Москву, зробили там дльа нејі багату ризу ј знов вернули. З тијејі доби, иншиј місьаць, кожний з нас трьох заробльа по 50 карбованців. А јак спровадемо третього попа о. Јвана відци, то вдвох шче лучше буде...

— Та чи ж воно не гріх вам, батьушка, так дурить лудеј, кажу вже ја опісльа.

— Та хоч і гріх, то шчо. Шче час је, замолю: збудују камјану церкву та ј по манастирьах молебні буду правити. А тепер, хвалить бога, пресвјата владичицьа нас не оставльа. Отож ви бачили в церкві коло ікони висять очі, руки, ноги мідні ј жесььані—то ја нарочито в жида-мідника в Полтаві заказував, і јак у кого шчо небудь болить, то ј купујуть, шчоб од хвороби збавитись, а другі на памјать.“

Про чудовні ікони пишуть і ось шче шчо знов таки з *Полтавщини*:

„В містечку *Варві*, Полт. губ. Лохвицького повіту, єсть дві церкви. Одна з них давно вже має чудовну ікону і з неї гарбує од льюдеї свого і других сел чимало грошеї, а в другїї, де попом *о. Данило Галабутський*, довго не було ніякої осібної приманки, шчоб дурити льюдеї.

Ось наш *о. Данило*, шчоб „поправити діла церкви“ а заразом, звісно, і свої, два года проседівши, як то кажуть, видумав таку штуку: вмовивсь він з паном-польаком і став того прохати, шчоб він переказав приходжанам бідної церкви, мов би то в його, в с. Повстині, єсть чудовна ікона, та і згодивсьа б їм її продати. Пан згодивсьа, бо йому аби гроші. Назначив він за ікону 100 карбов. Як почув про це народ, то аж схаменувсьа трохи: чудно йому стало, як таки чудовну ікону купувати.

— Як би вона справді була чудовна, міркували про між себе льюде, то і явилась би собі де небудь стиха, нишком, бо, звісно, такі ікони тільки нишком і з'являютьсьа де небудь: отак, або в поповому садочку на дереві, або в колодязі, чи в криниці, а як коли, то і в церкву її внести не можна— усе вона вертаєтьсьа на те місце, де з'явилась, як було це колись з іконою в другого батюшки,

Після цього ми дивуємсьа тільки, чом і отець *Данило* не встроїв так, шчоб і його ікона з'явилась нишком.

Так от, почувши од одного і другого попа, шчо єсть продажна чудовна ікона. народ побачив, шчо треба ікону купувати, і тільки замісь ста карбованців усі давали панові 25. Торговались, торговались, та при кінці пан згодивсьа на 25 карбов., бо бачив, шчо в мужиків нема грошеї і видурити більш в їх не можна.

8-го травня 1875 року ішла вже з церкви церемонія зустрічати ікону. Зустріли, внесли, поставили, а після і стали ждати чуда якого небудь. Досі одначе не було ніякого, і льюде вже почали кажетьсьа, шчо дурно 25 карбованців викинули, і казати, шчо лучше вже було б підждати трохи та купити за карбованців 100 чи скілько там цілого св'ятого в Київі: Казали, шчо і ту ікону польак-пан дістав десь у Київі...

Далі довелось мені чути, шчо недалеко од м. Варви єсть село *Гніденець*, де здавна сидять пани Тарновські. Тепер там живе п. *Аксентій Іванович Тарновський*. Він має в себе чудовній хрест з частицями мошчеї і давно вже пристає до льюдеї, шчоб вони вziali хрест тої у церкву. Хоче він, бач, задурити льюдеї своїми милостями, шчоб потім добре луштити з мужиків гро-

шки. Попи ї згожуютьсьє та тїлько кажуть, шчоб пан напечатав десь описаньня хреста та розказав, де він його взяв і які чуда од його бачив.“

Цї дописї про чудовні ікони показують не тїлько те, до чого доходить попївське шахраїство, а ї те, яке таки справжнє сїбирське шаманство та колдовство наше христїянство по селах. А ось допись про одного попа, в котрїї видно, шчо воно може спускатись шче низче: Нам пишуть з *Городницького повту*, Черниговської губернїї.

„Єсть тут у нас один пан та женивсьє на панночї, а вона йому якась родичка. Родилось в їїх дитьє. Зараз до свого попа хрестить. Піп охрестив та ї нише незаконним. Тї образились. „Ми, кажуть, жонатї!“ Піп одначе не вірить без свідїтельства. Вони йому ї свідїтельство показують зараз. „Нас, кажуть, дроздовицький піп вінчав і свідїтельство написав.“ Піп і нічого собі...

Аж тут батько того пана подав донос архиїереїу на дроздовицького попа—як смїв його сина вінчати. Архиїереї Серапіон був якось на ревизїї та ї в Дроздовицьу налагодивсь: на попа, каже, подивльусь і дїло розслїдуїу.“ Благочиннїї зараз даїє звїстку поповї: „привези, пише, дарохранительницю з запасними дарами,“ а архиїереї тим часом в другому селї був.

Привозить дарохранительницю тої піп. Подивились—аж там булка в молоцї намочена. Попи ї руки розставили.

— Шчо це? питаїуть.

— Дари.

— Якї дари?

— Других не ма.

Достали десь то дарїв.

— Вези ж та перелож в ковчег, бо завтра архиїереї у тебе службу правитиме! кажуть.

Піп і поїхав собі.

На другїї день їде архиїереї у Дроздовицьу. До церкви—замкнена, до попа—не ма попа. Кумедїя!

Знаїшли ото попа, свьатї його знаїуть—де він був.

— Одмикаї церкву!

Уходить архиїереї в церкву, їде в вїтєрь—не ма чашї на престої.

— Де чаша?

— А ось тутєчки.

Полїз піп у якусь скриньку, витєг звїдти чашу. Подививсьє архиїереї у середину.

— Шчо то?

— Дари.

*

Які такі?

— Дари.

— Переложі зараз у ковчег.

Піп ніяк не зможе, вже благочинний переложив.

Після служеньня архиєреј до крест'ян, пита про попа. Ті жаліуться, просять другого попа собі.

— Воно, кажуть, і це чоловік і добрий, і хорошиј, і бідний, і дітеј в його четверо, та тільки треб не сповняє, а за нього матушка-попад'я все робить: дітеј хрестить, пострига ј миром маже.

— Як так?

— Та также: ризи матушка од'ягнуть та ј діють, а бат'юшка молитви харамаркають.

А воно, бач, ось шчо: років п'ять тому назад чоловік город городив, а бат'юшка јшов мимо, та захотілось јому по својему незлобіју мужика з'якати. От він підкравсь з-за плоту та диким голосом на того чоловіка јак зареве, а чоловік з перельяку кілком серед лоба бат'юшку так і оперезав. Піп прост'ягсь, та ледве видихав, а потім і збожевів з того; у вівтарі л'юльку курить, і руки в його колотяться. Тим то ј треб сповняти не може, тим то попад'я ј діють, бо јак би бат'юшка сам став дітеј постригати, то, певно, носа б дитині врізав, бо руки в його самі ходять. Попад'я ж цје ј чоловіка бје. Оце недавно јїјі у шинку л'юде висікли: загодили манатьга та ј одсипали добре.

Все це чисто архиєреју ј переказали.

Јак взнав про це архиєреј, — зараз до благочинного.

— Чому мені не доносив?

— Не знав, каже; л'юде не жалувались.

— А ось ја завтра сам знов розпитајусь.

Благочинний до дяка.

— Купи, каже, мужикам відро горілки, та нехај говорять, шчо на попа не жалувались.

Дяк метнувсь по селу: крест'яне ј сказали, шчо жалко було, піп бідний і дітеј четверо; тим то ј не жалувались.

Архиєреј знов до попа.

— На шчо свідѣтельство такому то видав?

— Јаке свідѣтельство?

Вијавилось, шчо попад'я свідѣтельство за десять чи шчо карбованців видала, вона ж і книги за свого чоловіка підписује.

Архиєреј перевів попа на другий приход, — кажуть, попад'яјі з'якавсь, бо сікалась, јак сл'юта в очі, ледве л'юде здержали. А про те піп під слідством, і шчо з того буде — хто јого зна: може таки сердешний і Сібири не мине."

Такий стан попівства і віри на Україні дуже б придався до того, щоб пустити серед народу проповідь зовсім проти вської церкви і попівства. Тільки ж за те ніхто не береться, — і селяни, котрі більш других думають про церковні справи, виробляють нові віри або сами собі, або слідом за німцями та московськими сектанами. На правім боці Дніпра більше видно сліду німецького, найбільше під Одесою, а на лівім боці — московського! Найпримітніші з нових вір на нашій Україні це — *штунда*, або *руське братство* на правім боці та *шалопутство*, або віра *льудей божих* на лівім боці. Хоч про них і часто згадується в остатні роки, та все таки не можна сказати, щоб їх добре знали наші письменні льуде. В вільній печаті московській і нашій про ці віри дуже мало писано, і усе, шчо єсть про них најдікавішого, напечатано в печаті підневільній, підцензурній. Ми нагадаємо нашим читачам статті „Малорусская штунда“ в „Недѣль“ 1877 г. №№ 6 і 7 та „Рационализмъ на югѣ Россіи“ „Отеч. Записки 1878 г. №№ 1—2, а також: „Шалопутство въ полтавской и екатеринославской губерніяхъ“ въ „Кіевск. Телеграфъ“ 1875 г. №№ 41, 42, 43, а сами передамо небагато тих дописів, які дішли до нас.

Про штунду наші товарищі пишуть нам дуже не багато, — тільки про те, як попи притісняють „штундів“, та і ті звістки тепер вже стратили свою вартість після одеського судового процесу „штундів“ в 1877 р. Ми приводимо ці звістки тільки дльа того, щоб читачі порівняли їх з словами самих штундів перед одеським судом.

„В 1870 році, пишуть нам, штунда в нас стала дуже ширитись. Попи скаменувались; злякались, як би хліб в їх з рота не випав, коли заведена буде нова віра. По приказу митрополита Арсенія накинувались вони на штундів разом з справниками та становими, мов би то на злодійів. Почалось в нас тоді таке, чого б вже ніяк не слід було бачити в дев'ятнадцятому столітьї; іноді здавалось, шчо живемо ми серед пор'ядків давньої старовини. Сектантів без всякого суду — та якіж же і суд то в такому ділі може бути? — без суду, кажу, посажали їх в остроги та позасиляли на Сібір, хто його зна за шчо.

Одного з штундів, Балабана, шчо більш других стојав за свою віру і ширив її між селчанами, продержали попи з начальством більш двох років в тюрмі в одиночному заклученьнї, як то кажуть. Знов таки те саме зробили з Лясоцьким, ковалем, та з деякими жінками і дівчатами: всі вони просідли в острозі, кожне в осібній хаті, по два по три роки. Сичука ж заслано на Сібір „за хульня слова на богородицу и оскорбленіє святыни“,

як писала урядницька часопись „Кіевлянинъ“ в 137 № 1876 р. Про Сичука звісно шче ј де шчо друге. Як тільки піп того села, де він жив, взнав јого за штунда, зараз сказав јого заперти. Сичука заперли ј почали з јім робити всякі дива. В јанварі місяці, наприклад, обливали јого на морозі холодноју водоју ј мокрогo зостављали на ніч в холодніј, а 6 јанварья, на богојавленья, привели јого на ордань, кинули там в воду ј держали јого в воді мабуть минут з п'ять. Після того не давали јому нічого јісти шчось день чи два. Все це минулось попу, хоч на јого вже ј само начальство мусило донести, і хоч на слідстві, як знов сказано в урядовіј часописі „Кіевлянинъ“ (137 № 1876 р.), всі вчинки попа були відкриті. Оступивсь за јого, бач, митрополит Арсеніј покојниј, і він викрутивсь з біди... Сельане, на котрих попи понаписували доноси, шчо вони штунди, збідніли зовсім: јіх бо начальство допікало штрафами навіть за те, шчо збирались вони на молитву в тому, чи другому домі. При кінці 1876 р. більш 20 штундів держано було в Михајловському монастирі. Там јіх монахи морили голодом і в віру своју обертали, лајучи јіх поганими словами.“

З других сект частіјш усього згадујуть у нас про „шалопутів“. Шчо вони таке—досі шче зовсім докладно не звісно; певно, шчо секта ця мішана ј по місцьам різна,— хоч більш усього подібна до московських „хлестів“, або „льудеј божих“ з наклоном в один бік до „свального гріха“, а в другиј до „скопцівства“, як і в московських „хлестів“, тільки, здається, в меншіј мірі.

Ось допис про шалопутів з Миргородського повіту Полтавської губернії.

„В Балабанівській волості Миргородського повіту по степу роскидано багатенько хуторів, найбільш по балкам. Меж козаками хуторьянами јесть чимало льудеј заможних, шчо мајуть земельки дес'ятин по 50, по 70, по 100; шчоб мали більш—таких мало. От у тих то хуторах, најпаче в хуторах Портьянських (недалеко од села Портьянок),—сама столицья *шалопутів*; то б то українських скопців. Поки ја сам не був у тих хуторах, роспитував ја про шалопутів у льудеј, шчо живуть не далеко од јіх, або чули про јіх. От шчо росказували мені про них:

— „Шалопута од разу можна пізнати, хоч би він був один меж тис'ячьчу льудеј: Хто јіх бачив і знаје, од разу вгада. Такі вони якісь жовті, обрзклі, наче налите в јіх лице. Сала ј мн'яса вони не јідьать, а јідьать молоко, масло. Ја знав одного хлопця шалопута—пастуха. Так було як помажуть јому хлопці з салом хліб, чи пиріг там, чи вареник, то дивись—узяв, викинув та ј погнавсьа до дому. І цілиј день не буде јісти, а не

зїєть того, шчо осквернено. Горїлки не пїють, лїудьки не курять, не граїуться з дївчатами та хлопцїями, ніколи не скаже „чорт“ або „ледашчо“, або часом „собака“. А шчо́б він згадав чорта, як у наших це поводитьсья, так боже сохрани, зроду не згадає. А як було з хлопцїв хто згадає куцого (чорта), то він (шалапут) і пику одверне (так йому противно, шчо його бога лаїуть— додав розказчик)“... Далі вже розказуїють всїяку чудесну нїсенїтницїю про шалапутїв. Ось примїром як один розказував про їх молитвенні зборишча: „у селї Баранївцї єсть одна сімїя шалапутська. Хазїяїна звуть Сохрон. Як настане вечїр, то позачинїаїють ворота, віконницї, випустьають собак і годї вже сидїать у хатї ї нікого не пускаїють. Раз їурба хлопцїв зїбраласїя, одманили вони собак далеко на вулицїю, а сами тихенько підкралисїя під вікно, відчинили трошки віконницїю, та ї дивлїатьсья:— аж посеред хати стоїїть шаплик з водоїю. Круг шаплика стоїаїть шалапути всїю сімїєю ї кричають: „боже наш, виїди до нас!“ То скачуть через шаплик, то знов кричають. І справдї виходить до їїх чорт. Я сам не дїдавсья, не бачив, а хлопцї, шчо ждали довго, довго, аж до пївночи, бачили, як їз шаплика вискочив їїх бог“... Другїї розказував таке: „лїуде кажуть, шчо шалапут положе на вікно пїаїть копїюк або гривеник, то з його стане карбованець: так їїм чорт помага, бачите.“ Сам розказчик не вїрїть тому, „бо звїсно, каже, шчо єсть лїуде не багатї, а то ї убогї з шалапутїв, як ось портьяньскї шалапути: ось Хведїрченко (або Колесник), Ростовскїї та ковалївскї шалапути: Мазницїя та Кобаньук“... Далї от шчо менї розказували про шалапутїв їїхнї близькї сусїде— козаки, шчо живуть в одних хуторах з миргородськими шалапутами. „От цих шалапутїв у нас не багато— козак Павло Маничинскїї з сімїєю, два брати козаки Ростовскїї (один Дмитро— охолошчениї, другїї Якїв— нї) з великоїю сімїєю, бїльш десїати дїтвари; бувшїї крестїянин Мусина Пушкіна, Микола Стрїлець або Стрїльченко з матїрю ї сімїєю та його рїднїї брат Василь з сімїєю, бувшїї крестїянин, двоїуроднїї брат Миколи Стрїльченка— Савка Стрїльченко з матїрю ї сімїєю (тїлько рїднїї брат його оставсья православним, тепер у москальах), зїаїть Савки Стрїльченка— Ростовскїї (не твердїї шалапут, бо як заложилисїя хлопцї на карбованець, шчо він сала зїєть, то він зїїв як нї в чому не бувало). Оцї пїаїть сімеїств живуть в барановсько-портьяньских хуторах по балкам: Маничинського ї Ростовських шче двї сімїї шалапутїв живе в с. Портьянках барановської волости: маїстер (млини вїтїраки стрїїть), кр. Хведїрченко, та козак Ростовскїї. Та шче єсть у Ковалївцї двї сімїї: Мазниченко (вїбравсья на хутїр) і Поросьук. Та шче одна сімїя коз. Сох-

рона в с. Баранівці. Појавилося шалапутство шче літ пјатнадцять назад. Заніс його якијсь захожі брат одного з перших тутешніх шалапутів, здається, — брат Павла Маничинського. Навчивши нової віри, він скрився і пропав без вісти. Новонавчені ставали людьми дуже богомольними; в церков ходили, не пропускаючи ні однієї служби, хрестилися великим хрестом (розмашисто), не їли м'яса, не лајалися, навчилися скоро грамоті, не пили горілки, не сквернословили (як лаје чоловіка, то найбільш, як скаже: ледашчо) переставали спати з жінками, ходити на вулицю — хлопці женитися, дівчата виходити заміж. Однож вам кажу слово: так як подивитися зверху, то люди вони најдобрішчі, благочестиві, уступчиві, спокійні, богомольні, трудящі, живуть чисто, не пјаниці. Поки їх добре не знали — було дуже багато людей охочих до шалапутства. Најпаче шче тим, шчо всі сливе шалапути люди заможні, а хоч і були незаможні, то, ставши шалапутами, робилися заможними. Так балакали люди. Одно слово, з початку пошти всьакий хотів бути шалапутом... Після ж вже як добрався до їх судовної слідователь, як став їх обискувати, як став їх тьгати, як стали безпокојити людей, тьгати на допрос, як стали їх всіх роздівати до-гола, перекидати все до самого маленького клуночка, штовхати стожки, скирди, розривати поміт, стелі, роскопувати ями, льохи, то наробили їм такого сорому тими обискуваньнями (тоді најшли пјять чоловік із шалапутів вихолошченими: Маничинського, Дм. Ростовського, Миколу і Савку Стрільченків і Јос. Хведірченка), шчо в людей не мало таки одпало охоти шалопутитися. "Один багатий козак, шчо мав 35 десьатин землі казав мені, шчо як би не ті обискуваньня, як би не бојалися кари та преслідуваньня начальства, то багато людей пошалапутилось би. Другий біднішчий — маје 8 десьатин землі: — казав вже таке: „з того часу, як їх острамив так судовний слідователь, ми вже не шчитајемо їх людьми, а їх віру мајемо за нехорошу.“ Објаснити, чом не шчитајуть людьми, дьацько гаразд не објаснив, більш здається — тим, шчо „обискујуть злодійів, то шчо.“ Після вже дьацько розказав багато де чого про них такого, з чого можна зрозуміти неохоту народу робитися шалапутами. (Дивись далі: насмішливе прозваньня шалапутів *святими*). Судовний слідователь, як обискував і тьгав із за них людей по цілим місяцям, хвалився, казав, шчо їх виселять із наших крајів. Преже по хатах шалапутських сиділо по пјять чоловіка, — стерегли їх, шчо не повтікали. Слідователь добре взявсь було за їх з початку. Потім же таки м'якенький зробився. Мабудь добре підмастили шалапути; — нажився слідователь із всієї тієї бучи, шчо підняло начальство проти шала-

путів, — та ж тільки!. Тепер тож саміж слідователь вже хвалить шалапутів; каже; „прекрасні, преумні, пречестні, предобрі льуде ж христіяне“. (Це тож саміж слідователь, шчо попав під суд за те, шчо взяв хабара з якогось бувшого під слідствієм пана: він начеб то купив тоді панське імінья, а на правду, то взяв за хабара, шчо за те визволити того пана із біди. Слідователя того звать Соколович; він старіж підїачіж, жарига давніх часів). Запримітьте, шчо ж владика полтавськіж Іоан вихваля шалапутів, яко благочестивих христіян і хоче, шчо і всьа його паства була такою ж по благочестію. „Опісля вже, казав дьадыко далі, стали ми розбірати тих шалапутів дучше: зверху, кажу, та на словах вони такі хоч до рани приложи, та тільки жіхидні здорово — от шчо! Наприклад оце жде він тобі, питаєшся — куди, відкіля? Непремінно збреше, хочаб він і знав, шчо тобі добре звісно, де він був і куди жде: не скаже правди. Зарьатувати чоловіка — не зарьатує. Каже, як приїдеш чого позичить на час, або просить: „як жа тобі не дам, то ти раз мене вилаєш, а як дам, — то десьать.“ Грошеј нікому не позичають, на одробіток дають.“ (Це росказував багатіж сусід шалапутів. Другіж, біднішчіж — сусід Савки Стрільченка — каже: „він для мене добріж; позичає, дає, шчо треба; не знаю — як для других.“) Після ми вже добре пізнали, шчо вони льуде жилаві, все тільки собі. Наприклад один з давнішчих і багатішчих шалапутів, Микола Стрільченко, — має 65 десьатин хлібопахатної землі; — як строїв свої горпиці в Ковалівці, так так притісньав маїстера своїми вигадками та невстоїкою на слові, шчо тож казав льудьам: „50 ліг строю, а такого падльуки не зустрівач шче; три рази кидав жа його ж три рази вертався; — попомучився доволі!“ Другі льуде росказували, шчо дуже обїжав жіх тож саміж Микола Стрільченко, як вони підражалися в його возить кирпич з його кирпичного заводу. Візьме та ж не доплатить, каже: „не довіз стільки-то ж стільки.“ Тож божитьсьа, кльанетьсьа, приставля свідків; — багато сварків було ж клопоту! Тож же саміж Микола з Савкою купили ліс на зруб у пана Лесевича, так, продаючи, дерли з льудеј так, шчо ого! Як було междуваньня землі, то Микола Стрїлець держав земльомира в своїј квартирі, та шче хотів, шчо обшчество наньняло в його для земльомира конеј, шчо жїздити по дачах, та обчество не схотїло. Микола хотів шче жїздити, шчо прислужитись та більш наговорить собі на користь. А Савка — так тож купив земльомирові чоботи за пять рублів. За те ж вже де було шчо најдучше, то все пішло Стрільченкам. А Савчинојі землі ж не мїрвав, а прьамо помїрвавши земљу всім, оддав йому, шчо зосталось.... Бачте, які оті шалапути! А на словах — прьамо свьаті. Савка було каже:

„колись льуде спасались в вертепах, в пустині, а тепер настав такий час, шчо треба спасатись в мирі!“ Тим же то ми ј зовемо јіх на сміх *святими*. Чудні льуде ті шалапути: льуде називають јіх штукарьями, штукованними льудьми; у јіх усе не так, як було в батьків чи як у других: живуть вони не в хатах, а в горницях (у самих убогих тільки нема горниць), як пани, пашуть теж не так як льуде: не плугами, а јакојусь сошкоју, шчо по польу то сьуди, то туди крутиться. Ось і Савка так паше. Завели оце вони котки отті. До них такојі штуки в нас і не чути було: груду розбивав дошч. Тепер вони, а за ними ј всі багаті почали вже ј молотити катками. А воно бог зна шчо. Тільки багатим добро, тим, шчо скоро ј багато можна змолотити. А бідному так тепер прьамо пропадај: із снопа заробить нема де, поля взьать трудно, усе багаті заберуть оптом, заарендујуть, та ј деруть з бідного. Преже бідні льуде заробляли хоч за коробку, а тепер котками молотять, і коробки заробить нігде бідному чоловікові... Як пријдеш до шалапу-та, то собак в јого такого багато, шчо пројти не можна. Собаки рвуть—а він і не вијде; от як у Савки хоч би. Охота отпаде ј ходять до јого. Оттакі то наші святі. Пошти кожен з них, як тільки спроможеться, баришникује зараз: наприклад Стрільченки купили на зруб ліс у пана Лесевича і продавали льудьам, як ја вже казав. Микола Стрільченко в Ковалівці торгује в лавці. Савка скуповује зерно в льудеј та продаје купцьам. Савка оддаје своје поле за сніп, а чуже најмаје (всього маје хлібопахатнојі землі десьатин 30—40) та баришникује, заробля на землі, оддајучи льудьам по вишчіј ціні. Не такі вони святі, як зверху показується! Савка Стрільченко, як був на Ільїнській јармарці в Полтаві, накупив собі на одержу вьсакого матерјалу карбованців на 50. Чоботи носить панські, такі на корках! Спасатись так добре... Ја казав вже, шчо з початку льуде дуже охочі були до шалапутства через те, шчо народу тепер прибільшується: в кого батько або дід мав сто десьатин землі, тој може через розділ землі меж дітьми діјти до того, шчо матиме 5—10 десьатин, а як у јого народиться 5—10 синів—от і думај, як јого на світі жить. „Пошалапутиться!“—так і лізе в голову. *І справді в шалапута мало дітеј, мало клопѣту, јак земљу ділити приходиться.* *) Ну; та описля льуде побачили, шчо все таки ј меж ними убогіј не багатіје. Так шчо тепер, кажу, нема охотників до шалапутства. Мајже де котрі з тих, шчо пошалапутились, з охотоју вернулись би в православну віру,

*) Цікаво, шчо тут ми бачимо на иншіј лад те ж саме, шчо ј у багатих крестьан у Франціј, котрі не хотять мати більше 1—2 дітеј.

— та тільки бояться, щоб і з ними не було того, що з одним шалапутом, котриј здурів, як повернувся в православну віру, — ј досі ходить дурниј.“

Як підїздиш до хуторів, де живуть шалапути, то зараз від-різняєш јих хати од других. Наприклад у Савки Стрільченка горниці довгі, хоч старі, вітряк — машина, мальована червоною барвою. У Миколи Стрільченка (живе не один, а з братом Василем, котриј прьамо таки најмитує в јого) горниці високі, кругом закриті постройками, машина велика, покрашена, недалеко од горниць. У Маничинського Павла (більш ста десьатин землі) велика машина — вітряк. То все багаті. У Ростовських (що мали своєї землі десьатин 10 та ще прикупили на позичені в волосніј касі гроші. Вони не багаті — винуваті до семисот карбованців) велика машина знов, хоч і на чужі гроші куплена. Вони, бачите, все пнуться, щоб бути такими як Микола та Савко — та трудно јім діјти до тих, бо в јих багато дітеј. Як би не пошалапутилисья, то досі були б прьамо убогі — дітвара так би ј обсіла.

3) СУДИ.

Ті, що правлять тепер нами ј боронять усьакі порьадки, які в світі панують, кажуть звичајно, що школа та церква мусьять навчати лудеј уму розуму, поки вони нічого поганого не вдїјали, тоді ж, як зроблять вони щось не добре, за науку приймається суд...

З першого погляду не погано, здається, надумано, — та шкода, що не в усіх однакова правда ј не всі однаково розуміють те, що јде на громадську користь. Тепер так виходить, що в панів та урядників бува правдоју те саме, що по здоровому розуму је најзгірша кривда! Пригадајемо тільки, як розправляються ј у нас і по інших землях з народовцями, що стали переказувати лудім про панське ј урядницьке здирство та писати про це книжки, — і ми зараз зрозуміјемо, јака то правда в наших судах!

І треба ж сказати: не мало коштује така правда, таке навчанья народові. Судове міністерство в царстві руськім затрачује на рік 14,340.226 карб., а на тьурми јде 8,567.539 карб... Як бачимо трохи більш ніж на вчителів народних та на школи!

Це страшенне затрачуванья грошеј тим менш ще правдиве, що при добрих порьадках навіть і злодіјв бути на світі не

може і не тільки таких, яких тепер урядники злодіями звуть, але навіть і таких, шчо і частні льуде звикли мати за злодіїв, хоч дісно, то і ці остатні не злодії, а тільки недужі льуде, котрих треба отдавати не в тюрми, а в больницы. З цього погляду навіть і такі суди, як в Швейцарії, де більш по правді ведеться діло, не можна оправдити, а про суди у інших європейських землях, і осібно в нас, і казати нічого....

Школу та правдиві, користні для всіх, громадські устрії треба нам мати, а не суд!...

В нас судове діло стојало на лучшій дорозі, ніж тепер, тільки в дуже давні часи — тоді, як громада мала більш сили, ніж усякі князі та начальство, тоді, як шче були копні суди. З цих остатніх судів певно могло вијти те, шчо надумали далеко пізніш усякі вчені, затикаючи шматътям здорові прорихи в заведених панами порьадках. Певно, шчо через копні суди правда була під крашчою охраною, ніж через усі ті, які повстали далі. Князі та начальство, шчо перетягли до себе судове діло, завжди з правдою не дуже то багато порались, і прьамовали к тому, аби все виходило на їх сьогочасну користь.

Не багато в нас залишилось з тих старих судових порьадків до теперішньої доби. Порьадки ці ми бачимо тільки де не де в так званих сельських судах, чи лучше кажучи в судах сельської громади, котрі держуться в нас навіть і при, установленних через начальство, судах волосних і рїшають як раз ті самі діла, шчо рїшають ці остатні.

Тільки в сельських судах, де судцями бувають усі громадяне, діла рїшаються так, як указує обичай та громадська совість. В судах цих не має теж а ні подкупу, а ні якоїсь казенної правди; знов же те, шчо рїшено, не записується там ні в які книги, а через діло не протягується на довго.

Инше же вже трохи діла в волосних судах, шчо установлені положенієм 1861 року. І в цих судах, як в сельських, не мусить бути казенної правди, і вони теж опираються на народні звичаї, — та все ж в їх судять вже осібні судді і усякі рїшенья записуються в осібні книги волосними писарьями. Через ці зміни, законом заведені, і виходить, шчо де коли і писарь і старшина мають вплив на діла в таких судах; через це ж знов бувають там також і подкупи. А як де тільки је вплив начальства та подкупи, — там, звісно, правди скоро не знајдеш.

Разсуджованья по совісті, а не по казенній правді, вважаються між тим таким важним ділом, шчо і волосні суд в нас часто більш льублять, ніж усякі инші. Побачити це можна хоч би ось з чого. По заксну в волосному суді мають право судитись крестьяне, як звісно, тільки тоді, коли діло же не

більш як о сто карбованців, чи коли зроблена така кривда, шчо тільки одніј волості шкодить; виноватцями мусьять бути теж тільки одні сельане без помічників з иншого јакого стану — чи з салдат, чи з папів чи з кого там. І ось при такому то законі сельане діла гражданські, доволі великі, коли приходиться позиватись з ким о гроші чи шчо, дуже часто ставлять в 100 карбованців, аби судитись в својему суді та не обертатись до јакогось вишчого. Одні тільки уголовні діла, звісно, вже не можуть льуде так легко переносити в свіј суд. При таких переносах не мала річ шче ј те, шчо волосніј суд дешевше, а в инших судах „і за те заплати, і за друге заплати, а иноді шче ј брехачі оберајуть.“

Така прихильність льудеј до сельского ј навіть волосного суду не мусить одначе закривать од світу все те погане, шчо је в таких судах. Суди ці стојали, та може ј тепер стојать на правдивіј дорозі, бо судьать в јіх по совісті, та тільки ж порьадки јіхні дуже вже постаріли. Одна доба на другу не подібна. Сікуціјі або тріпаньня по пиці можна було шче витримувати шістьсот, пјатьсот літ назад, тепер же все це не ліпше казенних кар. *) Треба, шчоб сами сельане скоріјш залишили такі судові;

*) Про такі діла знаходимо звістки в книжці д. Зарудного «Законы и жизнь. Итоги изслѣдованія крестьянскихъ судовъ.» С.П.Б. 1874. Там між иншим на стор. 167 читаємо: «Староста завилъ, что нѣкоторые изъ крестьянокъ въ праздникъ 19 февраля работали по домамъ разную работу, какъ-то мыли бѣлье и т. д. Судъ, имѣя въ виду, что поступокъ названныхъ крестьянокъ есть непростительный, такъ какъ день 19 февраля есть день спасенія 23-хъ милліоновъ крестьянъ отъ крѣпостнаго ихъ состоянія, каковой день каждому изъ насъ долженъ быть незабвенный и приспомятный, который слѣдуетъ проводить какъ одинъ изъ самыхъ важнѣйшихъ праздниковъ, а потому судъ рѣшилъ: означенныхъ крестьянокъ подвергнуть наказанію розгами, дабы помнили день 19 февраля.»

Там же знаходимо ј таке рішеньня: «Крестьянка Ц. жаловалась, что крестьянка К. пустила молву, что будто бы она, Ц., когда квартировали солдаты, ходила къ капитану съ безнравственнымъ намѣреніемъ. Солдатка же М., извѣстная по распутной жизни, говорила сіи слова: за хозяйками не успѣють и солдатки заработать какого рубля. Волостной судъ нашель жалобу справедливо, а потому рѣшилъ, чтобы Ц. въ публичности передъ людьми за опороку ея и дочери ея оттрепала по щекамъ К. и М., въ примѣръ другимъ.»

Різками, котрі ј у загалі волосному суду не були заборонені, скінчилось і діло, переказане в тіј же книжці на 164—165 стор. «Волостной судъ, прописано там, слушалъ споры промежду собою: именно И. занесъ жалобу въ правленіе, что дѣлають на него разныя нападенія и неприятности, какъ то П., В., и М. и что, кромѣ того, промежду собою одна другой прикладываютъ неприличныя прозвища и уличають въ злыхъ поступкахъ и одна другой давали дули, при томъ и ихніе мужья вмѣшиваются въ споры и драки женщинъ, а не учать своихъ женъ благородному обхожденію, то по разбирательствѣ этихъ дракъ и споровъ въ судѣ присудили наказать розгами: И. 10 ударами, В. 10, М. 5, мужа П. С. 10 и мужа В. О. 8-ью.»

звичаї. Боронити суд, завислиј од однієї тільки громади, це треба, це значить бути на правдивій дорозі, та треба ж, щоб в таких судах вживалось усе те, що мусить вживати кожна порьадна лѹдина. Біжку та лажку также само погано бачити ј тоді, коли јде таке по судовому приговору, јак і тоді, коли бјутьсьа та лајутьсьа Іван з Петром по добрій волі.

Так то стојіть діло з судом крестъанським, з судом, шчо веде свіј початок од старих копних судів. Јак бачимо, суд такиј дуже мало власти маје. Панујуть же в нас, јак і по инших землях, тепер суди панські, ті самі, шчо вијшли з давніх кнъажеських та војеводеських судів. Шчо в остатніх силували правду на користь царів та кнъазів, шчо тьагли в јіх і з живого ј з мертвого, — це ј нагадувати не будемо, јак річ дуже звісну. Тоді, коли суди такі начались, ніхто шче не мав за не слущну річ те, шчо кнъазі та јіх слуги — ј усіма державними ділами заправляли, додивлялись начеб то ладу по всіх усьудах, і разом судили лѹдеј, котрі ставали јім на дорозі в јіх роботі. Це далеко пізніји зрозуміли вже лѹде, шчо суд та начальство це два різних діла, шчо не доладу бути начальникам судцьами, бо не рідко лѹде сперечајутьсьа з самим начальством, і тоді таким судцьам приходиться розсуджовати својі власні діла. Коли це все стало јасно кожному, тоді треба було начальству позаводити зміни хоч де јакі в судових порьадках, і воно позаводило, та тільки ж і досі так стојіть діло, шчо суд мајже по всіх землях в руках у таких лѹдеј, котрі шчо најближче звјазані з начальством.

І в нас на Україні діло це јшло не инакше. Правда, за перші часи польського пануваньня, при слабому уряді, в нас знову і більш сили забирали було старі копні суди, а про королевські суди лѹде знали тільки хйба по городах, — та все це пропало знов тоді, јак присунулась до нас Москва. Суди царських војеводе, шчо повстали при ніј, були дља украјінців тим гірше, шчо војеводи ті були все чужі лѹде, великоруси, ј дуже не прихильним оком дивились на черкасів, јак тоді вони нас звали. А шчо суд чужого чоловіка, та шче непријателя, поганше уського иншого, — це вже відоме діло.

В 1864 р. одрізнити суд од начальства схотів і царськиј уряд у нас. Зјавились тоді на світ і нові закони. В тих законах прописано, шчо суд мусить бути зовсім одділений і не завислиј од начальства ј прокурорів, себ то тих урядників, шчо виноватьять на суді лѹдеј та домагајутьсьа, шчоб були вони за те чи друге скарані; прописано там і про те, шчо суд мусить бути гласниј, одкритиј дља всіх, шчо обвинувачені лѹде мајуть право виставляти за себе на суді адвоката за дља переваганьня з прокурором,

себ то за дльа оборони лудеј од јого; прописано в тих законах на решті ј про те, шчо по уголовним длам, се б то тоді, коли хто судитьсьа за убіјство чи там кражу чи шчо инше, рішати — чи правіј чоловік, чи виноватиј — мајуть присьажні засідателі, себ то луде, взяті серед громади з різних јіјі станів.

Прописано це було в законі, кажемо, та не дуже то охоче було начальство наше справді все таке до житьтља прикласти. Треба тільки придивитись до того, јак і хто вибира в нас судьдів, — і зараз красні слова начальства позгинајуть в більшіј частині.

Вибира в нас судьдів трохи не усіх судовіј міністр, і кого він вибере, то царь утвржда в должності. Председательнами судових палат та окружных судів і јіх товаришчами міністр може наставити таких лудеј, јаких сам схоче; а в члени судів хоч і може він теж непосредно вибрати лудеј, одначе по закону мајуть право показувати јому кандидатів і ті судьді, шчо вже сидьать в судах, тільки ж не треба забувати, шчо заразом з судьдями в такому случају показ нових членів робльять і прокурори, а ці остатні, звісно, зовсім таки царьскі урядники. Ось і міркујмо при таких порядках про независимость суда в нас од начальства! Тільки мирових судьдів і виберајуть в нас сами громади, та ј то не по всіх кутках Россіјі: — в западных губерніјах јіх назнача начальство.

Таке то діјсно сталось з независlostью судьдів у нас. Не лучше вијшло діло ј з усім другим, шчо понаобицьвав уряд, — та на цім тепер не остановимось.

Різні суди держатьсьа в нас по закону 1864 року. Је в нас окружні суди, судові палати ј кассационніј департамент сената ј, окрім всього того, дльа малих діл суд мировіј. Такі різні суди треба було завести через те, шчо не однакові діла треба судьдьям розберати. Де коли діла випадајуть дуже незначні ј такі, в котрих треба тільки скоріјш сказати, хто правіј, хто виноватиј, а де коли знов діла бувајуть дуже заплутані ј треба бува јак можна докладніјш розібрати, рішајучи јіх усьакі дрібні обставини, при котрих вони вијавились.

З усіх судів ми тепер роскажемо де шчо тільки про суд мировіј, бо про цей суд јак раз говоритьсьа ј у наших дописьах.

Мирові судьді мусьать розсуджовати гражданські діла тоді, коли луде позивајуть один одного не більш јак о 500 карбованців, а уголовні тоді, коли виноватцьу може випасти кара сідньня в тьурмі не довш, јак 6 мисьаців. Коли пригадајемо, шчо в волосних судах судьатьсьа тільки крестьяне з крестьянами, то ј побачимо, шчо навіть усі дрібні сварки та неустојки, јакі виходьать у сельан з помішчиками підходьать під тој род діл,

щчо підпада мировому суду. По селах через те крестьяне завжди знаютьсья з судом цим, і за дльа їх дуже б добре було, коли б мирові суд був в нас не панський, а правдиві.

Як ми вже казали, окрім волосних судьдів шче одні тільки мирові оберяютьсья в нас громадами. Звісно, як би справді настоїащча громада обєрала їх, то шче може менш чого було б на їх жалітись, — та тим то і горе, шчо оберяють їх дльа сел земства, а дльа великогогородських судових участків городські думи. Як же поустроїувані земства в нас — хто в їх панує — про це вже ми казали. Про городські думи приїдетсья далі казати теж саме. Тут додамо шче про земство, шчо пани гласні добре знають, як їм користо мати судьдів з льудеї, до їх прихильних, і через це раз у раз на ті собраньня, на котрих треба оберати судьдів, вони не забувають приїздити і дуже дивльаютьсья за тим, шчо б не зробивсья судьїеїу чоловік зовсім до них не прихильні. Це всіма вже замічено. Через усе таке і виходить, шчо хоч і виборні у нас судьді та не дуже то вони краще за тих, котрих назнача начальство. І знов же в правобічній Україні, де мирові суд був заведений тільки в 1871 році, судьдів цих назнача само таки начальство, бо земства там, як звісно, і досі не ма, а через те нема кому оберати і судьдів.

При такому порядку вже ніхто не може сподіватись, шчоб між судьдьями багато було чесних льудеї: звісно, всі вони, як панські виборці, мають догожати панам і нікому иншому. Та начальству цього шче було за мало: боїалось воно, шчо по деїаких земствах може випасти так, шчо нерозумні пани стануть оберати, собі ж на шкоду, льудеї дуже небезпешних, їаких небудь народовців, і ось через це ж то і було додано в законі, шчо судьдоїу мировим може бути: альбо тої, хто маїе землі не менш їак 400 — 1300 дес., (їак до губери.) альбо тої, хто маїе друге їаке небудь недвижимоє владіньня, хвабрику чи шчо в 15000 карб., альбо тої на решті, в кого є хата ціноїу не менше їак в 6000 карб., коли хата ця в одній з столиць, а коли вона в їакому другому городі, то не менш їак в 3000 карбованців. Правда, можна попасти в судьді і чоловікові бідному, тільки ж дльа цього треба, шчоб усі гласні в один голос їого вибрали, а при цьому, звісно, не можлива річ, шчоб в судьді попав чоловік чесній, бо хоть і буваїе між виборцьями поряїдні льуде, але шчоб були всі такими — цього ніколи не буваїе.

Указуїучи на таких багатих льудеї, начальство вже більш забезпечуїе себе в тім, шчо судьдьями не поробльають земства їаких-небудь народовців, бо хто ж не зна, шчо багатші пани самі найшчирші прихильники уряду нашого і усьакого закон-

ного і беззаконного зди́рства. Про знесення кріпацтва пани ці починають вже забувати, бо бачать, що уряд не залишив про їх пільнувати. Дуже рідко може випасти тепер так, щоб і між теперешніми судьями були народовці. Не рідко бачимо правда судів лібералів, та це майже всі такі ж самі зди́рщики, як і пани з старими поглядами, бо майже всі наші ліберали— тільки вони язиком ліберали.

Казали і кажуть, що надумало начальство допускати в судья́ми мирові тільки багатих льуде́й через те, щоб не було подкупів. Та хіба ж багатство здержує льуде́й жадних від збирання гроше́й навіть усяко́ю неправдо́ю? Де в кого вже аж скрині не вміщають усього їх добра, — а про те такі льуде́й карбованця не забувають здерти з бідного, як тільки де можна... Знов казали, що найбагатші помішчики були указані дльа суда через те, що треба було мати судья́ми з місцьових льуде́й — та і це марна розмова, бо по закону наприклад в нас на Україні може бути судья́ми пан з під Москви, а там знов який небудь з наших панів. Так то воно на решті і виходить, що зроблено це за дльа панської і державної безпешности та на те, щоб панам хоч судья́ство подарувати замість віднятого в їх кріпацтва...

Ось і розважаються тепер пани цим подарунком, сидьачи в мирових судах, так розважаються, що де коли, як видно з наших дописів, крестьяне вже не їдуть до їх за судом: „не хочемо, кажуть, марно час га́яти“. З тих же дописів видно, що пани та вправителі їх, коли вже не знають, як зідрать з робітника за́ввій карбованець, — то зараз вишукують, як би до суду з ним добратись, а там вже вони певні зна́йти і дуже користній дльа себе закон і дуже доброго судья́ми...

Звісно, на ко́жну кривду мирового судья́ми можна жалітись в мировій зї́зд, — та хто ж з крестьян наших не зна, що жалоби такі не варті хлопоту, бо в мировому зї́зді сидять ті самі мирові судья́ми і завжди боронять один одного, бо сьогодні мирові судья́ми Антон Петрович та Степан Хведорович розбірають жалобу на судья́ми Явана Явановича, а завтра судья́ми Яван Яванович розбіратиме жалобу на Степана Хведоровича чи Антона Петровича. Та ще ж по дорозі в зї́зд і брехунці за мужичу кишеньу чипляються. А до того ще і про судові здержки треба не забувати. Через це то, як усе порахує за суджені́й чоловік, — то і охота знатись з зї́здом в його пропаде...

Не навчанья, як бачимо, не оборона правих од неправих — діло нашого суда, а туман та поміч зди́рству панів та уряду.

Допись з *Миргородського повіту* від разу дає нам знати судове вченьня... Діло, в ній переказане, тим цікавіш, шчо обвинуваченими з'являютьсья малі дівчата-наїмички. *)

„Je в нас мировий судья *Зеленський*; він же і предсідатель чи голова мирового зїзду. Цеї судья в маї місяці 1876 року подав десять жалоб другому судьді *Кривулі* на малолітніх дівчат, шчо торік робили на його табачних плантаціях. Жаловавсья він, шчо ніби то ці дівчата давно вже вziali в його задатку по 3 карб. кожна на цеї год, а на роботу не приходили. Адвокатом за Зеленського був його табашник *Соломаха*, а свідками його ж вправитель польяк *Лончинський* і приказчик *Купрієнко*, котрі і підтвердили панську жалобу. Дівчата були без адвоката і без свідків. Вони показали, шчо ніколи і ніякого задатку з Зеленського не брали, шчо робить в його закълялись, бо він погано роспачуєтьсья, і шчо по три карбованці вziali вони шче як торішню плату, котру Зеленський їм зоставсья винен, а зовсім не як задаток на сеї рік. Мировий судья Кривуля одначе, не дивлячись на те, шчо судились в його діти і на те, шчо свідки Зеленського всі льуде заїтересовані, присудив в зискати з крестьянок, себ то з тих дітеї, *Зинчашової*, *Німченкокової*, *Корниловєї*, *Субботиної* і інших по 8 карбованців з кожної на користь Зеленського за прогульні дні, та по 1½ карб. з кожної за суд. Рішеньня це не було обжаловано, так воно і осталось“.

З Житомирської дописі, шчо тепер іде, добре можна побачити, як мало судьям нашим діла до правди... Не міг панський вправитель зідрати грошеї з обвиноваченого чоловіка, то суд дозволив йому зідрати їх з тесья того обвиноваченого, хоч ніякого спільного добра тесья тої з зьатем своїм не мав.

„Роскажу коротенько одно діло, котре дуже добре показує, якії то гарнії наш „скорії і правії суд“.

Крестьянин села *Свішчова* Ярославичкої волости Дубенського повіту Викентії Жигальук, не маючи наділа і хазьяїства, пішов служити на панський фольварок помшчиці Марії Ледоховської в тім же повіті. Прослуживши четвертину рока, він попросив в управителя Ледоховської Парневського грошеї. Тої йому відказав, шчо гроші він получе всі разом при кінці року. Добре знаючи, шчо економія раз у раз не відає робітникам зароблених грошеї, Жигальук поміркував собі, шчо по-

*) Порівняйте вишче, стор. 83 і другі в частині «Здирство», де роскажуєтьсья, як суди держуть руку панів проти наймитів. М. Д.

зажак в його ніякого письмєнного договору не має з економією, то в кінці року він не матимє справи з неї, поміркував та ј покинув фольварок, не взявши навіть і копійки за своју працю та шче зоставив на панську користь јім самим засіјаніј город, з котрого економіја окрім різної другої городипи зібрала 60 корців картоплі. Покинувши фольварок, Жигальук знов пішов жити у Свішчово до свого тєстьа Матвіја Кухарчука. От же вправитель тој, Парневський, через кілька мїсяців подає мировому судьді 3-го участку дубєньського судєбно-мирового округа, *Никитенку*, ј просить, шчоб тој присудив у його користь за „самовольну отлучку“ Жигальука по 60 копійок за кожний прогульній день та три карбованці за ведєньна діла. Мировіј судьдѣ, „руководствуюсь“ тим добрим законом по найму робітників, присуджує — 1) взискать з Жигальука по 60 коп. в день, починаючи з 19 јульа по тој день, в котріј неборака виплатить гроші, 2) взискать і 3 карбованці за ведєньна діла. Сповнити це все мусив старшина Григоріј Шило.

Приїздить старшина у Свішчово ј објавля Жигальуку, шчо він повинен віддати гроші. У того ж, јак водитьсьа, не має ј копійки зајвојі. Старшина хоче тоді „наложить арест“ на його худобу, — а худоби теж ніякої не ма. Тоді старшина кидаєтьсьа до худоби Матвіја Кухарчука (у котрого жив Жигальук) і хоче арештувать цю худобу. Кухарчук одвітив, шчо в його не ма такої худоби, шчоб заразом належала ј його зятьбу. Старшина зупинивсьа ј написав лист до мирового судьді, питаючи, јак бути в цьому ділі. Мировіј, тој же Никитенко, в бумазі за № 138 від 1 февральа приказує старшині „при приведеніи въ исполненіе рѣшенія руководствоваться ст. 1079 уст. гр. суд“. А статья та каже: „При указаніи взыскателемъ на находящіяся въ какомъ либо правительственномъ или судебномъ установленіи капиталы должника, или на слѣдующія ему оттуда денежныя выдачи, приставъ сообщаетъ этому установленію исполнителный листъ съ означеніемъ времени послыки должнику повѣстки объ исполненіи“. Заполучивши такиј приказ, старшина догадавсьа... шчо Кухарчукову худобу треба мати за јакєсь правительственне або судєбне установленьна, з котрого можна взяти гроші, присуджені управителєві від Жигальука. Пісьля цього старшина приїздить знов в Свішчово, збира поньатих і описує все Кухарчукове добро ј худобу — усього на 131 карб. 10 коп., а такі јак раз гроші він і мусив по указу судьді уплатити економіјі до 27 февральа 1875 р. (з 19 јульа 1874 до 27 февр. 1875 треба було віддати јому 136 карб. 80 коп., коли одкинемо 5 карб 70 коп., котрі Жигальук заслужив у економіјі, то ј вијде 131 карб. 10 коп.) На цім діло не стало. Кухарчук

подав прошеннѣ до того ж таки справедливого суддѣ, просив знѣть арешт з його худоби, бо Жигальук сам собі, а він, Кухарчук, сам собі. Суддѣя призвав селян свѣщовських і запитав в їх тілько, чи живе Жигальук укупі з тестем Кухарчуком. Ті, звісно, одвітили, шчо живуть вони в одній хаті. Тоді мировий „на основані показанія крестьянѣ“ одказує в прозбѣ Кухарчукові. Так то худоба Кухарчукова мусила бути продана. Просив він видати копію цього остатнього рѣшеннѣя, бо хотів обжалувати, побачивши, шчо суддѣя мошенничає, та ј цього не дали: замѣсть того секретарь мирового зїзду, шчо був при тому, випхав його за двері.

Згубивши всѣякі строки на апеляцію (та як јіх і не згубити), Кухарчук кинувсья до мирового посредника. Тој поправити дѣла не міг, але зібрав 22 свѣщовців і в тому числі всѣх тих, шчо були свѣдками у суддѣ. Ті всі в один голос сказали, шчо Жигальук нічого не поділеного з Кухарчуком не мав, він навіть не був хлѣборобом, а годувавсья тим, шчо шив чоботи; далі показали свѣщовці, шчо тесть справив Жигальукові одѣжу, бо він нічого не мав, через шчо ј пішов було служити в панів. Теж саме показав і пп того села. Коли мировий посредник спитав у прежніх свѣдків — на шчо вони показали проти Кухарчука, то всі відказали, шчо суддѣя не питав јіх за нероздільність худоби, навіть як вони сами хотѣли казати за це, то він јім приказав мовчати, а тілько питав чи вкупі Кухарчук живе з Жигальуком і вони одвітили јому, шчо в купі.

Дознавсья правди мировий посредник, та Кухарчукові через те не допомоглось“.

В дописі з *Кременчуцького повіту* згадуєтьсья знов вже звісний нам пан *Устимович*. Як побачимо, мировий суддѣя добре помага јому хазяїнувати. З другої частини цїєї ж дописі можна буде побачити ј те, як минають селяне мировий суд, хоч де коли без суду јім не легко обїтись.

„Je в *Кременчуцькому повіті* пан *Устимович*. Має він аж цїлих два маѣтки, десѣятин всього буде з 1500, і, звісно, через це јого ј вибрано головою зїзду мирових суддѣв у місті Кременчузі... Років два попереду сього засїяв він недалеко від свого дому поле кукурузою. Літом післѣя того вже як кукуруза була зібрана, на ниві пооставались шче мало кому здатні качани. Ось догледіли це дві якихсь баби з дуже бідних, таких, шчо де коли ј старці крашче за јіх живуть, догледіли, кажу, ј пішли з мішками на плечах на ту ниву, шчо то покористуватись хоч крихтами від бучних жнив пишного дука... Чи багато вони встигли позбїрати цих покидків, чи ні, про те ја не знају, — як се

раптом паліта на ниву управляюшчій Устимовича *Август*, з нагаєм у руці, гукаючи на льудеј, шчоб ті ловили жінок. Вовком накинувсья він на без крају перельаканих баб і почав јіх без жалю бити. Баби впали навколішки, цілували руки в Августа, кинулись навіть цілувати ј ноги, але Августові — все бајдуже. „Крадете в мене“, каже, та бје, все бје. Змордувавши до крови бідних жінок, поволік він јіх в економіју свого пана. Призвали туди старосту, „засвідчив він шкоду“, написали акт; до акту додали прошеньня до мирового судьді та ј одіслали куді слід з верховим, а безшчасні баби, плачучи, пішли до дому. Через кілька часу *мировіј судьдѣ Питленко* визвав тих баб і свідків. А треба знати, шчо Питленко тој шчириј пријатель і товаришч Устимовича. Ну, звісно, на суді вијшло, шчо баби обікрали поміщика, і як же б ви собі міркували, скілько казав судьдѣ јім заплатити панові? Вісімдєсѣт карбованців! Плакали баби, в ногах вальались — та нічого не помоглось. Мусила одна з них одвести двох своїх синів, підпарубків, в економіју до пана Устимовича ж, а друга најньяла до јого ж свого жонатого сина з невісткою. Ці чотири душі мусили задурно більш року працьувати панові — і за шчо? За те, шчо матері јіх, трохи не вмирајучи з голоду, взяли з ниви шановного голови зјїзду мирових судьдів јакихсь двападцѣть гнилих качанів пшенички.

Та ј це не все про Устимовича. Окрім Августа, шчо завідује одніјеју економіеју, је в јого шче другиј на другу економіју — *Крилов*. Јакось раз в апрілі місьаці перед поминками в субботу світлого тиждня забажали сельане того села, де він господарује, забажали окопати ј причипурити трошки своје кладовищче. А стојіть воно на землі панськіј. Ледве степановці — село зветьсья *Степановка* — розпочали своју працьу, јак прибіга Крилов. „Кто здѣсь смѣль безъ спросу начать работу? Гдѣ староста? Позвать мнѣ сюда падреца!“ репетував він, мов навіженніј. Приходе староста. Не довго думајучи, Крилов јому раз, другиј, третіј по пиці. Староста, не сміјучи обороньатись руками, не знају, чи сказав шчо јому, чи хотів вијти з хати, де все діло було, ј тим дуже розљутовав Крилова. Ухопив він старосту за волоссья, розірвав на јому сирьак, сорочку, а далі став шче залізноју палицеју катувати бідного старосту. На галас та грюк позбігались льуде, шчо робили в дворі.

Обороньати свого чоловіка вони не осмілились. Минут мабуть з пѣять вони мовчали та дивились. Тілько јак побачили, шчо староста впав, шчо голова в јого побита, взяли вони та витягли побитого на повітря.

На дворі поклали вони јого на воза ј поміркувавши одправили одмирового посредника, котриј жив в верстах мабуть тринад-

цяти від їх села. Посередник подививсь на покаліченого, з пробитою головою, окривавленим обличчям, в підранні сорочці, здвинув плечима і відказав, шчо се діло підлежить розбору мирового судьді. Почувши це, родичі старости рішились везти його в город, бо знали як у мирового свого судитись з Устимовичем. В Кременчугу думали вони знайти оборону в справника. Приїхали, а це не близько було — верстов більш п'ятидесяти. Виїшов справник. Побачив старосту і теж відказав, шчо посередник: „везіть до судьді; ја нічого не можу“. Де хто додає, шчо на проханьня старости, він одвітив шче і так: „шчо ж? Коли Крилов бје, то і ви його попобијте. А мені яке до вас діло?“ Так з тим і поїхали сельане до дому та про суд вже і не думали опісля. Крилов і досі господарює в Степановці на користь пану Устимовичу“.

З Полтавського повіту звістки про мировий суд не крашче. Ось шчо пишуть відти.

„Відоме діло, шчо судьдєју може бути в нас тільки той, хто має дес'ятин 400 поля. Знов таки відомо, шчо ворон ворону очей не викльує. От і виходить, шчо „правий“ суд з судьдями з најбагатших панів не на користь мужикові держитьсья. Пани судьді завше стоять за своїх же, або за таких, шчо їм під який час стають у помочі, наприклад позичають гроші, купують тьун чи хліб і таке инше. Прості льуде зовсім не мають ніякого захисту від панів як і від других ворогів своїх, і діло дішло вже до того, шчо мужик не хоче вже і часу гајати, шчоб іти жалитисья в суд. От вам два приміра.

Лохвицький судьдья **Савицький** розсудив одно діло так: пан жалівсья, шчо його куховарка не хоче в нього служити і відїшла від його. Судьдья призвав тују жінку в камеру до себе і присудив, шчоб вона зараз же јшла до пана і відробляла забрані гроші чи шчо, а за те, шчо вона кинула до строка службу наложив на неї штрафу 30 карбованців, а це як раз двурочня плата тијејі жінки на панській одежі. І хоч би жінка не хтіла отдати панові його гроші, а то ні, казала вона: десь в другому місці зароблю та јому принесу, служити ж в його не можна мені...“

В Пирятинському повіті один чоловік узяв у якогось підпанка на одробіток 5 карб. грошеј. Раз якось не було в мужика часу за својеју роботоју і не пішов він косити в підпанка за процент жита та і сказав: „нехај ја тепер вже ліпше верну ваші гроші“. Підпанок не згодивсья та до судьді, і тој присудив, шчоб тој мужик вернув 5 карб. та шче і за убитки заплатив підпанку 20 карб. (?) „Ліх треба катувати, шкуру з них здијмати, казав після цеј судьдья, шчоб вони знали, шчо то значить „условіє“ і шчо значить не

вишовнѣати того условїя. Нехај зрозуміють свою волю та знають — коли їм гірше чи тепер, чи за кріпацтва було...“ І справді вже де хто ї розуміє...”

Про те, як боронить крестьян новиј вишчиј в царстві суд — сенатський — пишуть нам ось шчо в дописі з *Черниовичини*.

„Проїзжајучи по Городищенському повіту, заїхав ја на кілька днів в село *Дроздовицу*. Мені хотілось тамошніх крестьян наставити, як їм вести діло з поміщиком Лизогубом, через котрого російський суд хотів зідрати з них 2000 карб.

Діло було в їх ось яке:

Поміщик *Александрo Владимирович Лизогуб*, шчо володів Дроздовицеју, котра тепер належить генералу Ждановичу, бувши мировим посередником, дививсья на все крестьянське добро, як на своје власне. Він розтратив хліб з запасного магазину ј за це *посредник Миклашевський* присудив його заплатити мајже 2000 карб. Лизогуб оставсья цим рішеньням недовольний і переніс діло спочатку до зїзду мирових посередників—своїх кумів, *князя Кејкуатова*, *Бакурїнського* ј інших. Зїзд змінив рішеньња Миклашевського. Сельяне знајшли це не слухним і сами перенесли діло в сенат. В сенаті через хитрі подїї *графа Милорадовича*, знов були вони овиновачені: присуджено шчоб 2000 карб. заплатили вони, хоч Лизогуб при людях казав, шчо розтратив хліб він, і просив тільки, шчоб з сельян узяли половину штрафу.

Миклашевський спочатку дуже усердно відстојував крестьянський інтерес і хотів навіть бути со стороны сельян свідком на суді, коли діде діло до суду. Тепер же він умива руки ј не хоче нічого слухати о тім, де правда де ні, бо в Лизогуба, котриј тим часом вже вмер, је дочка, вдова Силич, і Миклашевський з тоју дочкою кохајетьсья. „На шчо—додумавсь він—відијмати в наслідниці Лизогуба 2000 карб. Нехај лучче гроші ці заплатить уряду сельська громада: вона велика, на кожного пријдетьсяя не дуже багато...”

Скажіть же тепер сами: чому може навчити сельян такиј суд? —Тому, шчо не треба покладатись ні на яке царське начальство, а треба скинути його?! Ех, коли б то! А більше такиј суд налякује сельян своїми формальностьями, затуманюје голову кручкотворством, та навча, шчо јесть дві правди: людська ј судејська. ј шчо тому тільки ј добре жити, хто живе по ціј судејській правді, — значить розбива до останку спільність між громадянами, а иноді ј просто навча мошенству.

Б) ТЕМНІ ЛЬУДЕ.

Добрих навчителів дає царь з панами народові, як бачимо з усього, шчо надіслано нам про школу, попів та суд. Не ма ж чого ј дивоватись, коли через таку освіту льуде в нас по деґаких місцях зовсім темні. Бува часом, шчо вијавляјеться в јіх тепер те, чого преже не було.

Звикши бачити кругом себе ворогів, крестьяне наші тепер і думать забули про спільне життья, один одному не вірить, один одному ані в чому не помагає. Часом між ними вијавляјуться лихвјарі шче лютішчі, ніж з других.

Окрім того, не знајучи спільного життья, не мајучи освіти, обідрані льуде в горілці шукајуть утіхи.

Через усе ж таке бідність по селах у нас більшає та більшає.

Скілько втрачујуть сельяне в хазяјських справах через недостачу спільности, видно ось з *Волицької дописі*. Тим добром, шчо могло б піјти на користь јім, користајуться тепер усякі чужі льуде, німці або чехи, котрі по троху підбавляјуть в нас орду менших і середніх багатирів, пјавок сельських.

„Трапляјеться так в нас, шчо пан дешево віддає своју землю в аренду сельянам, аби жидові не віддати. Жидів, бачите, ј деґакі пани в нас не лублять та не хотять јім догожати, бо бојаться, шчо ті замість јіх панами стануть. За землю з сельян в таких случаях пан править або звичајну плату, або ј далеко вигідніјшу. Здајеться, крестьянам так би зараз за це ј хапатись, коли је гроші. Та еге! Це так тільки мусило б бути, та не бувало ј не бува: громадяне, не мајучи меж собою спільности, хоч і не бідні, землі не купујуть. Пан, бачите, продаје звичајно не по одніј десјатині, а дільницями десјатин в 12, так шчо закупить таку силу землі могла б хіба громада, а не Јван чи Петро—і ось на це ј не стаје спільности меж сельянами. А продајеться часом земля не далеко од села, та шче

з лісом, в котрому всьаке дерево знајти можна, ј продајеться не дорожче јак 18 карб. за десџатину.

Не так ведуть својі діла німці, шчо понајіздили до нас здалека: вони купили собі ту панську земљу, ј тепер шче шкоду нам роблять:—ловлять громадські скот на вигонах в себе та ј правлять з нас спашне. Звісно, німці, шчо до нас ідуть, тілько одностајність меж своїми ј розуміють, а того, шчо і з нами по лудському жити, в јіх нема. Пп у нас попався добріј чоловік, то він і почав вмовляти громаду хоч тепер перекупити земљу в німців, але ж јого не слухають.

Јак роблять својі діла німці, ми тим часом вже ј придивились: з них багатші купили по кільканадцять десџатин та попере- пускали по часткам убогим за виплатку через довгіј час, а не то бідні меж ними складајуться ј теж в панів купують.“

З Волині ж пишуть і про те, јак не розумно рострачујуть темні луде ліс чи друге добро. З дописі ціјејі можемо побачити ј те, в јакому забутьті в нас спільне хазџајство.

„Трапљалось не раз бачити, шчо громада мала свіј лісок не великиј... Јак би доглядати ціјејі дорогојі речі ј з розумом јеју користатись, то був би ј випас і огорожа. Шчо ж робили справді? Випльундровали без путъта ліс до прутика! Земља ж під ним або горувата, або через шчо инше не здатна до хліборобства ј тепер стојіть сумноју голоју пустокоју. Сельане вперед знали ту земљу... Поки було дерево—була паша, а тепер ні стеблини: сонце все випалило!... І такі вчинки не рідкость.

Або знов. За остатнью лџустраціју де-јакі села добули від казни ліса чи-мало, та шче јакого!— Усе стародавнього. Јак добули, то зараз кинулись јак несамовиті на тој ліс один поперед одного ј, звичајно, заможні позвозили собі занадто, а бідні убого покористувались. Правда, треба було кілька десџатин на хліб витеребити, а все ж таки багато землі з під того лісу лежить пустокоју ј коли то шче сдасться вона на хліб, а до того ј паші на ніј путнојі не буде.*)

З Бердичевського повіту пишуть нам про лихвџарів з сельан і про всьаку другу біду через неосвіту та здирство панів.

„Через панські утисненъня та лихе житъта в нас між сельанами робиться јак раз таке, јак буваје з бжолами маломедними.

*) Така лиха вправа з лісами иноді виходить з того, шчо «прості луде» не вірять, шчо ліси zostались за ними, і шчо не було звернуто јіх знову панам, чи казни,—от і поспішаються з ними покінчити. По крајній мірі ми знаємо подібні слухајі в козацьких громадах в Полтавщині. М. Д.

Бжолі ці поїдають одна другу. Також і в селянському житті: замість того, щоб стояти одному за другого цілою громадою, бачимо тільки, як льуде одно одного гублять, того тільки ж дивлятьсь, як би свого ж брата обдурити і обідрати. Тільки завелось в чоловіка кілька грошей і бачить він нужду в бідного чоловіка, то де б дати йому запомогу, він же зараз з його ще ж покористується, дасть йому грошей у позику та ж обдира вже тоді скільки влізе.

У нас тепер дуже розвелось лихварство. Заїмаються цим ділом в нашому селі не жиди навіть, а селяне тьаглові. Вони дають гроші у позику за 5—6% в місяць, і навіть ніхто їх за це не гудить, не плує їм в вічі. А виходить ще жак раз навиворот: громадяне мають жак найбільше щастя — зібрати під старість невеличкі гроші, карбованців 100—150, щоб потім відпочити від роботи, ставши лихварами та почавши давати гроші в позику.

Ще за часи крѣпацтва був звичай збиратись гуртом і по черзі обробляти поле чи жати знов таки по черзі у кожного. Тепер вже цього не має: кожний робить сам собі, кожний дума: „можа хата з крају — жа нічого не знају“; спілка хоч і буває коли, то хіба тільки між поміщиками, щоб лучше притіснювати льудей.

Далі селяне дивлятьсь, жак на річ звичайну, на користуваньня селянських урядників громадськими грішми. Через те, жак обѣрають вони казначеја, то завжди мають на прикметі вибрати чоловіка бідного, котрому ця служба була б на користь, щоб поправити своје господарство.

Ми не бачимо громадської спілки навіть у таких ділах, жак найманья випасу ж пастухів за дья громадської скотини. За випас кожний селянин платить поміщикуві осібно ж осібно також і вмовляється кожний селянин з пастухом, так шчо тільки з подинчої умови хазяїнів виходе наче б то громадська умова ж громадське діло. Те, шчо пастух — наймит громадський, шчо він служить всій громаді, виказується хіба з того, шчо він обіда по черзі в кожного з своїх наймателів.

Тепер је більш причин сімјам ділити худобу меж дітьми, ніж було за часи крѣпацтва, коли їх здержувала від цього просто панська заборона. Тоді кожна нова сімја могла дістати новий шматок землі від пана, шчоб хоч жак небудь прохарчуватись. Тепер же через недостачу худоби та землі сімји сварятьсь одна з другою, спѣречаються. От наприклад один з членів сімји пішов у ліс дрова рубати та ж замерз, бо другий одьгав тим часом кожух, шчо один на всю сімју. Ну, звісно, без сварки вже такиј случай не обідеться, а далі — ж поділ. А то знов :

двоје жонатих братів жили собі під одною стріхою. Були вони не розділені і за три годи догризлися оттак за всьакиї дрібязок до того, шчо молодшиї одірвав од хати свою половину і поставив, прикупивши дерева, власну хату за кілько ступнів од братової—аби своје хазяїство було; дільть шче тепер тік, клуньу, город, обгорожуютьсьа один од одного, аби не жити вкупі.

Шчо все це кида селян шче більш в руки всьаких здирщиків, хрещених і не хрещених,—про це нічого і казати. От хоч би дльа приміру: в одному селі крестьяне запродали 7 десьятин цілини, се б то такої землі, шчо шче ніколи не засівалась і тільки шчо викорчованої,—запродали јакомусь москалеві під баштан. Узьали вони з його по 3 карбованцьа від морга. А звісно,—так дешево не продав би ні один поміщик. Це вже одно показує, як у нас громада пільнує свого добра, особливо як пригадати те, шчо землі в нас велика недостача між селянами. Баштан цеї приходиться як раз між озимими засівами, а озимиї хліб, як звісно, знімається в нас з поля на два місяца раніш, ніж кавуни та огірки. Скот, шчо після того пасетьсьа на вільних полях, не може не заходити в баштан, а особливо в ночі. Цим користується дуже тої москаль. Я сам був свідком, як він за чотири огірка і п'ять соньашників брав по 3 карб. „по таксі,“ хоча сотня динь коштує тільки півтора карбованцьа. За літо москаль за самі спаші набіра карбованців з 20, хоч шкодить йому худоба і дуже мало: багато як з 10 огірків зїсть. Сельськії сход, староста, соцькі, добросовісні, волоснії суд, хоч і мають вони всі право цінувати вартість потрави, тільки ж в цьому ділі нічого зробити не можуть, бо не хочуть знов таки одно за одного стати, неначе не додачають, шчо це всії громаді лихо, не дивлятьсьа на це, як на діло громадське.

Оттак же самісінько не може в нас громада нічого вдїяти з конокрадами... Шчо року в селі викрадають 15—20 пар коней у селян, панських же за тої час пропаде не більш 4-х. Це залежить від того, шчо поміщик має сторожу, котра в день собі спить, а селяне стережуть сами, після роботи. Не диво, шчо втомленному чоловікові трапиться часом заснути, а злодію цього тільки і треба.

Шчоб здається—і собі завести особливих громадських сторожів, шчоб у ночі ходили. Так де ж там... громадське, бач, діло....

Не вже ж, скажете, так от і бідують льуде, сами свого лиха не розуміючи, не хотьачи нічого собі на поміч вдїяти? Чо-

му ні? Та тільки ж розуміти своје лихо—це одно, а допомогти собі—друге, і перше далеко легше, ніж друге.“

Не згірш за бердичевського дописувателя показує і дописуватель з *Київського* повіту, як темнотою крест'янської користується вороги їх.

„Мала одна громада дес'ятин 25, як її здавалось, не хліборобної і не сінокосної землі. З'явився жид, поставив він громаді 5 відер горілки, і громада наньняла йому оті 25 дес'ятин за стільки, скільки треба платити в рік викупу за ту землю, а викуп зовсім не великий. Добувши землю, жид взяв гарненько обкопав ті 25 дес'ятин, перекопав упоперек, висушив таким чином низину і тепер викохав навіть лісок чималий, має сіна з її карбованців на 300 та ще і хліб сіє,—а громада потилицьу чеше. А яка, ще питаєте, умова написана в громаді з жидом? Така, що жидові можна держати ту землю доки світу сонця!...

Чого тільки не можна зробити з де якими з наших громад горілкою. За горілку часом продасть громада і своје спільне діло і де яким з членів своїх нашкодить. Горілка псує люде і ще малими!... Не дивуйтеся, а слухайте. Не раз доводилось мені балакати з матерями об тім, що зле вони роблять, як маючи грудну дитину, напиваються горілки, а потім п'яні годують молоком своім дитину, або іноді і заливають дитину горілкою. Вони не вважають на те, що де котра дитина і занедужає, бо горілка дуже шкодить дитинячому мозкові. Як почнеш їх вмовляти, то вони з вами згодяться—а і в друге, і в третє, і в дес'яте так роблять,—щоб дитина спала добре та матері не заважала. З отрути такої, звісно, діти вмирають, а матері звичайно кажуть: „так бог дав.“

III.

УСЬАКЕ ЛИХО ВКУПІ.

Після тих дописів, в котрих переказується те, чи друге крест'янське лихо, ми ставимо тепер листи, котрі дають більш чи менш цільні картини сільського життя. Читачі наші знайдуть в них і про здиство та неустрії в хазяїських працях, і про темноту, і про неправиї панськії суд, і про все инше, шчо їде тепер по селах та мабуть і їтиметь шче довго, поки будемо тільки визнавати, де ї яке лихо терплать лїуде, та нічого не робити, шчоб від цього лиха збавитись...

Цїльні картини життя шче більш попередніх дописів показуїють, шчо лиха більшого, ніж наше, ї бути не може. Видно з них і те, шчо покладати які небудь надїї на начальство та на панство, шчо ніби то вони залишать дерти з лїудеї та впрядкуїють їм хоч трохи лїудське життя, — це дурнішча з дурнішчих надїї.

З Ярмолинець, Проскуровськ. пов., Подольської губ:

„Нїде, здаїється, на Україні здиство з сїлян не доходило до такоїї ступенї, як в нашому кутку-затишку...

Нам трапльалось чимало ходити по Подольській та Київській губерніях, осїбно по першії — і бодаї не казати про всі наші помїтки...

Приїшов оце їа в м. Городок, встрїв там чоловіка з с. *Скотиньан*, почав їого росчитувати, як в їого селї живуть лїуде тепер і як їїм преже було жити. „Погапо нам тепер, та не крашче було ї у давні часи, відказав він менї на моїї питаньїа. Шчо вже знушчались тоді над нами — не доведи господи. З нашоїї малоїї слободи багато лїудеї понакладали на себе руки. І тепер на країу лїса за селом видно місце з вїшалницьким кладовишчем. А тепер?... Належимо ми до кількох панів, і пани ці так стиснули нас вигонами та межами, шчо бїдному чоловікові хоч сьадь та плач. В тому селї, де їа живу, лїуде ганьаїють худобу на водопої за вїсім верстов від дому, бо пан загородив настоїащу дорогу; „цїїеїї дороги по плану, каже, не ма...“ Так

нам погано, так погано, шчо вже навіть старшина наш, росказујучи з одним паном питав јого: „скажіть мені—чи буде коли яке polegшаньня від царя нашим лъудім. Шчо нам приходитьсья витримувати — один біг знаје...“

Узнали ми далі, шчо зіма 1876 р. даласья в знаки бідним хліборобам: голісіньки від неї зостались трохи не всі. Зіма була лъута, а хліба перед тим вродило мало. Всі громадські комори з хлібом пријшлоь спустошити ј усе ж таки, кажуть, староста с. Скотиньан так репортував волосному старшині: „Шчо робити, пане старшина? Матері приносять своїх дітеј до мене ј гвалтујуть, шчо не ма чим јіх годувати. Просто лихо та ј годі“. „Та шчо ј казати, одповів старшина: на кого бог, на того ј лъуде...“ Воно, звісно, було б чим помогти лъудім, коли б магазини з хлібом доглядались як слід, було б тоді чим годувати лъудеј до осени, та тим то ј шкода, шчо доглядајуть јіх дуже погано. Так в м. *Городку* хліб в магазині лічитьсья з живн 1862 року. Тоді як він клавсья в стіжки, робили *пробу* ј по цій пробі хліб вагоју вносили в реестрі. Від коли те було, скілько хліба збавили миші, скілько попусувала сльота, а він неторканиј стојав та стојав аж поки тепер јого не взято відти. Тепер тільки почали казати урядники оставляти хліб не в стіжках як перше, а в скирдах. Побачили мабуть, шчо миші та сльота так зменшували запаси, шчо з літами магазини не наповньались, а пустіли. Лучше стојало це діло в крестьян казенних: вони з давних давен держать запаси хліба в засіках в зерні, від цього він не так пеујетьсья, як у других, хоч все ж пеујетьсья. Та пропадаје збіжжья не мило шчо ј через покражу урядників. Так у *Кальниболотах* Звенигородського повіту, Київьської губ. ласі руки урядничі допускали собі брати хліб з магазинів, як то кажуть, на вічне отданьня. Недавно піјмавься помошник станового, котрому старшина казав віддати хліба кілька корців ніби в позику, — та один чоловік доніс губерньському начальству, яка це позичка, ј обох сватів прогнано з служби....

Видима річ, шчо цей скарб лъудьскіј жде путніјшојі схованки. Начальство, звісно, втішујетьсья записьями в книгах, дума, шчо „ј сіно ціле, ј кози ситі“, а не дивитьсья на те, шчо справді творитьсья... Зоставатись при таких порьадках дуже тьажко, ј певно, шчо колиб з тих ньаньок најмичок, се б то урядників, шчо склавши руки дбајуть у нас про добро сельян, ні однојі не стало, народ плакав би за ними як за торішнім снігом і ніхто б, окрім јіх, нічого не програв би.

Післьа лихојі зіми, звісно, настав великиј стиск на все у весну. Роботи було навіть не напитајеш, а хоч де яку ј знајдеш, то за плату, котројі ј на харч дневну не вистарча: злотиј (15 коп.)

на день чоловікові і двадцятка (10 коп.) бабі на своїй харчах. А робить ідуть набоєм, так шчо половина вертається ні з чим. Багато лудеј поставало робить на сахарні, аби дес'яток рублів наперед узяти на оплатки, — поставали на 4 карбованці в місьаць і за харч... Таку плату дають тільки чоловікам, жінок же зовсім не приймають...

На безголов'я лудське точать народнє добро жиди і пани всіми способами, навіть так званим правим і милостивим судом. Недавно оце підрадились волост'яне одного села возити бур'яки в сахарню і нозабирали, конешне, гроші наперед. Тільки, звісно, паша погана і дорога, де котрі з наньнявшихся позбулисьа худоби і не виповнили умови, де котрі ж позііжались на поле везти бур'яки, та бур'яків шче не було накопаних, тільки прогајали час, вернулись і в друге не поіјхали. Умови значить не сповнили. А в умові тіј хитро та мудро, по за очима сельан, пани вмістили оттакі дописі: мајуть крест'яне такі і такі завезти стілько то пудов свекловиці, лічучи по 3 шаги з пуда, а як не завезуть всього, то мајуть штрафу платити по 6 шагів од кожного не перевезеного пуда, та окрім того мусьать і завдаток вернути. Далі: робить це мусьать сельане з 28 августа аж по 10 октяб'ря, — а тим часом бур'яки були накопані аж по 10 сент'яб'ря, і в умові не було прописано чим одвіча сахарня, як вона не дасть роботи в строк... Ну, як в друге сельане не приіјхали за бур'яками — ііх, рабів божих, до суду, а суд судить мајучи в підставі писану бумагу, підписану і пришемпельовану волосним урядом; на те, шчо лудеј умовляли при најмі у корчмі, і шчо умови іім не читано — він уваги не зверта. Не дивно пісьла цього, шчо суд присудив сельан вернути сахарні завдаток, заплатити штраф та шче і за ведення справи взяв з них. Одначе, як приішлось здирати гроші, — у винуватців знајшли голісінькі стіни, образи, ломані манатки і ганчірки, так шчо хоч сажа ііх на своју харч в т'урму... До кінця це діло і досі не доведено...

Шчо до характеру вмови, то мушу сказати, шчо вмови завжди так у нас пишуться, шчо до мужика знајдете на кожному слові причепку, до господаря ж — нічогісінько, навіть плата, яку він мусить давати, визначена не јасно. В суді звичајно за сахарню стојить продажна душа, адвокат. Судьді і не спохват'яться, як він почне іім вичитувати статті уставів. А сирома мужик, знај, розклада гарячу сповідь про свої хатні пригоди і ловитьсьа „за неумістность доводовъ, непослѣдовательность, грубость разказа и невѣжество“. А судьдам — панам шчо? Аби загамовити сільнішчого та одправити скорііш жалобшичків; у всіх ііх на думці: „баба з возу — кобилі лекше...“

А тут ще і попи деруть. Вони скаржуться, що їм тепер недогода: „скупо, кажуть, жертвують, на молитви“. Ми ж присвідчимо — що народ дуже прихильний до жертвованьна на церкві. В піст кожную субботу бачимо в церкві гору пальниць і замість браку меду шматки сахару. Допевне знају далі, що трохи не скрізь по селах попи накладають сами від себе внески по пів карбованця на сімју, а тутешній ксьондз по сороківцю (20 коп.) на душу.

Найбільшу користь мають попи і ксьондзи нашої околиці 12 і 13 червня, коли в м. Городку сходяться два храмові свята для двох вір: святото Антоніја в католиків і святото Онуфріја у православних. Обидві церкви славляться чудотворними іконами цих святих. За для циєїї пригоди најїздять в Городок чужі ксьондзи і попи — і тих і других по десъатеро, не менш; моляться, а заразом і кишені набивають. Луде звуть цей час *жнивими ксьондзів і попів*“.

3 *Городницького повіту* (Черн. губ.)

„Був ја оце колись в селі *Жабчихах* Городишченського повіту і розказував там з селянами, ходив і по їх хатах. Бідность та лихо кругом себе тільки і бачиш. В селі цім је 110 козаків та 112 временно-обовязанних крестъян. З того самого часу як їх висвободжено від крѣпацтва в їх що року описують за недоїмки все, що вони вспїють заробити.

Село хоч бідне, одначе має невеличку школу. Вчителем в їх салдат. Чув ја від лудей, що як де хто здобуде книжку на українській мові, то читається вона скоріјш московських. „Парова машина“ наприклад зробила на селян великій вплив. Перед тим як дісталась їм ця книжка, купили вони землю і хотіли її ділити на участки, тепер же володіють јеју спільно“.

3 *Чигиринського повіту* (Київськ. губ.)

„Заїда наш народ недостаца землі. Шчо року до того ще јаке небудь лихо прилучається: то неврожај, то скот пѣда, то гряд поповје хлїб, то мороз наробить шкоди. Через лиха ці мужик наш не збира з свого поля і половини того, що звичајно рахује зібрати. Як би землі було більш, все ж йому було б лекше. Тај допикають його ще непомірні податки. Не тільки треба нести гроші в казну, в волость, треба і панові за вишас платити, батьушці за хрестини, похорони і інші треби. В місяць мужик достаје багато багато 5—6 карбованців, а як ховаје кого з своїх, чи дитину хрестить — треба і попові, і дякові, і на церкву, треба і сусідам поставити хоч відро горілки. Так і вијде карбованців 4 кожний раз. Де ж мужик дістане ті 4 карбованця?„

Нехай вигадує, як знає. От і jde він до якого небудь Лејби позичати гроші на проценти під заставу свитки або чого другого з хазяјства, j дає за позичку страшні жидівські проценти: 3% в тиждень від рубља. Рахујте на рік, то побачите, шчо мужик наш через рік мусить віддати Лејбі вже не 1 карб. а 2 карб. 56 коп., себ то заплатити 156%.

Звісно, не розорвати наших селян це не може. Котрі заможні, ті продають воли, хазяјство все, j якіј час держаться при одній землі, а потім і землю продають. От як приміром ја знав одного чоловіка багатого, котриј мав землі двојну пропорціју, три пари волів і всього другого доволі, та до того не треба було јому наймати робітників, бо були свої — був вже жонатіј син, котриј жив при јому, був і меншиј і шче меншиј. Так ось чоловікові пријшлось узяти раз якось карбованців на 70 позички, не здержав він умови з жидом, не заплатив процентів рік, другиј — і пішли прахом і волики, j хазяјство j земля. Тепер він зоставсь таким же бідним як і де які з јого сусідів, коли шче не бідніјшим. Коли таке скојлось з багатим, то шчо ж стає з бідними, коли вони позичають у жидів? Страшним ярмом ложаться на јого ті проценти. Найбільше ловляться на позичках молоді, шчо женяться, та заводять нове хазяјство. При великих процентах, як тільки шчот запушчениј, знов стати на ноги јім не можна.

„Не знају, чи в субботу дасть пап мені грошей“, бідкавсья робітник Степан. „А тобі дуже потрібно јіх?“ — питаються в јого. „А як же? Вже багаторосло процентів у Ривенці. Неділь мабуть з шість не платив...“ От так то живетьсья нашому робочому льуду. А тут шче јого просто трујать на роботах. Хоч і кричать, шчо мужик наш нічого не маје від того, шчо пјанствує, але ціеју слабістьју нашого мужика користујутьсья самі ті, котрі на јого за це кричать. Літом звісно, коли мужикові треба своју роботу робить, і коли він де вгодно може најти діло, як приспіє у багатих панів — Бобринських чи Альбрантів — проривка бурьаків, тоді трудно најти „робочих рук“. От пани j пускаютьсья на всякі хитрошчі. В празничні дні зајіжа в село здоровіј фургон за робітниками, — зајіжа в село j непрімінно стає коло росправи або волости, підкупує писарьа та старшину, підпоує самих робітників і закльуча тут же договор з ними. Це так з тими, шчо најмаютьсья на строки, а дльа поденних најмають музики j тим забавляють молодих цілу дорогу; молоді јдуть не туди де вигодніјш, а де веселіјш. На роботі ж тут як тут јавляється барильце з горілкоју. Хто хоче з робітників, тој і купує собі. Де які так напиваютьсья, шчо остаютьсья шче винні хазяјину. Це кажуть так робитьсья у Аль-

бранта, того св'ятого, котриї ставить свічки перед іконами та бажає якогось раю на небі. „Щоб мені зробить, льуде добрі, шчоб війти в царство боже?“ „Знаєте шчо, пане“, обізвавсья тут один Дорох, „засійте земльу хлібом та отдайте льудім половину за сніп зібрати“, „Е, ні, каже, ја і так јім дају багато зароблять на бур'яках“.

А пішов би та полічив, скілько виносить робітник од јого грошеј з бур'яків, јак половина јде на горілку, а друга на харч, бо він, Альбрант, хоч і харчује, але ж тој харч нічого не варт і робітник јім вдовольнитись не може. Хиба ж можна робочому чоловікові најістись јаким небудь крупјаним кулішем? От і кричить, кричить робітник на јіжу — а все таки мусить купувати тут же собі оселедець або шчо инше; купувати приходитьсяя у тогож таки пана—бо він держить не одну горілку, а ј закуски.

Јак би там не було одначе, а на поденних заробітках харчі шче нічого против других, котрі дајуть заводчики робітникам строковим. От там харчујуть вже так, шчо тілько біг јого зна, јак ті робітники живуть. На поденній роботі харч лучче, через те, шчо јак раз-другіј погано нагодујуть робітників, то вони до того пана јдуть на роботу без охоти. На строковій же роботі сельанин мусить оставатись, хоч би шчо, бо він зв'язаниј умовоју. Та до того ж пани розпустили чутку, начеб то начальство видало такіј закон, шчо јак не вибуде робітник умовленного строку на роботі, то повинен платити панові 50 карб. Тим то ј мусьять крестьяне јісти, шчо јім дајуть. Скажете — жалітись мусьять до суду. Та де ж того суду на хазьяјнів шукати?

Шчоб лучше було зрозуміти, јак добре жити робітникові, коли він не попојів, јак треба, роскажу вам, јаку роботу він робить. Він повинен в день або змолотить копу озимого, а јак јарового — то півтори, провіјать це ј прибрать, або пів дес'ятини вико-сить, або чотири копи зв'язать. Це самі трудніші роботи по розумінью самих крестьян; не дарма склалась між јіми погово-рка: „ціп та коса, то то бісова душа“. І за такоју роботоју в хазьяјіна давали на сніданок сухарів; на обід варили без усьякого приварку куліш крупјаниј або пшоньяниј; на полудень — знов сухарі, а јак літом то шче шчо небудь з городини—огірки, цибульа; на вечерю ж або куліш знову, або галушки. Коли ж робота јшла дома, то обід бував з боршчу та каші. Все це варитьсяя без сала або олії. Та ј крупі ј городину дајуть так, аби тілько не було бунту. Все ж таки разів кілька бувало так, шчо на галушки давали тухлого борошна, так шчо з јого не виходили ні галушки ні дрожчи, а так собі јакась кваша; собака був најівсья тијејі страви—та ј ригав післьа того днів зо три.

Дивно, шчо все це не дуже то сердить наших робітників на хазяїнів. „Ну, колиб мені дотягнути як небудь цей рік до кінця — буду заказувати поступати до цього хазяїна“ — тільки ї почуєш. „Ну, вже чорт його батька зна“, підхвачує другий, як почує першого: „таї годує ж!“ Колиж хто скаже, шчоб знов просити луччих харчів у хазяїна, — „та шчо з того, шчо будемо гризтись; харчів не переминить; день-два буде лучче — а там знов за своје; треба б самому знати честь і мати совість“ — відповідають другі.

Таке то життья строкових робітників у тих хазяїнів, котрі хоч розсчитується з робітниками, як слід.

А в нас багато је таких, шчо лублять, шчоб їм робили на-борг, поки будуть гроші. „Мужикові менш треба грошей, ніж панові“ — це так, бачиться, пояснюють пани те, шчо не віддають грошей в строк робітникам. І где мужик грошей по пів року та року. Тепер як пита хто робітника, які пани для них луччі, то ї чуєш: „тої, котриї гроші справно віддає“.

До того всього шче при најмах роблять такі умови, з котрих не трудно побачити, шчо хазяїни мають заміри як можна більше здрати з робітника. Ось наприклад, як не приїде строковиї на роботу, коли зве його хазяїн, то ї повинен за це платити хазяїнові штрафу 1 карбованця за день. Далі, як погода, дощ, або шчо не дасть строковим скінчити свії урок, то вони повинні дороблювати його в своїї дні, коли вони вільні від хазяїської роботи — бо, бачте, бувають такі строкові, шчо обовязується на хазяїна робити тільки три дні в тиждень, а остатнії час мають в своїї волі. При такїї умові все ж бува, шчо в літнє времја роблять најмити на хазяїна більш трьох днів в тиждень; в такому разі зменшується строк його најма в хазяїна... Як заболіє годовиї робітник, то уходу за ним не ма ніякого. До доктора повезти — то не чуване діло! Хиба вже як проїздом бува в селі лікар, то призовуть його подивитись на слабого. Тільки ї тут не обходиться без здирства: беруть з робітника ї багато на лікарство. На моїх очах було, шчо за лікарство, котре коштує 39 коп., хотіли взяти 50 коп.

А скільки приїдеться робітникові заробити потилишників та гризотні, — про це вже ї не кажу. Це таке вже звичаїне діло, шчо робітники вже ї не гніваються „як пан їїх лає...“

Заразом вже зачеплю ї попів, покажу, як ці христові пастирі поставили себе до простого народу. Перш усього треба сказати про наших попів, шчо вони вже давно втратили простоту свого життья. В нас кожний ппн, як трохи вже в його там у кишени заворушились гроші, зараз зверта своју обставу на папську ногу: купує собі фаєтон, держить на коньушні четверо коней, дочок

своїх одягає по послідній моді. На все це потрібні гроші, — звісно. Де ж він їх бере? Трохи з хазаїства, гандельями всьакими там, а трохи з „приходу“, себ то з мужиків. Як наживаються попи з приходу, — приведу те, шчо чув. В с. Т. је старій піп, звісній вже другим як великіј здирщик з мужиків. Жила в тому селі одна покритка, дівчина, котра привела дитину не од чоловіка. Кожній зна, як живеться покритці. І сором перед собою ј лядьми, ј тиканья палцем од лядеј, і насмішки молодих. Ніхто за неј не оступиться. От піп знав це тај все не вводить, та не вводить јїї в церкву. А звісно, по селу не можна пројти јї доти, поки в церкву јїї не пускають. Тим часом вона ходить до јого ј він заставља јїї гусеньата пасти або робить шчо друге. Три роки так вона ходила до јого, аж поки в другому селі піп згодився јїї ввести в свою церкву.

Најбільш ласі попи на вінчанья. Тој саміј піп здер з одного парубка 25 карбованців за те тільки, шчо тој вінчався в другому селі. Та кажуть, шчо це в јого положено брати за вінчанья по 25 карбованців...

З Звенигородського повіту (Київськ. губ.)

Поки до розмови про Звенигородщину, треба сказати, шчо це сторона трохи не така, як інші сторони на Україні: инакше склалась јїї історія, а через те ј житья ј ляде звенигородські трохи инакші, ніж по других сторонах. Не заходьачи далеко, ми нагадаємо про Лисянку, Вільшанку, Холодній Яр, Керелівку — місца, відкілья пішла колись *коліївшчина*, нагадаємо, шчо вона була колись најближчим місцем, куди набігала татарська орда, шчо в Звенигородщині ж ішла довго біжка з сербами, болгарами ј другими лядьми, котрих приводило московське начальство, шчо об одрізати городову Україну од низовојі, запорожської. Звісно це все не минулось без сліду ј на народі. Шче ж треба ј те нагадати, шчо ці місца аж до кінця минушого століття були під польськоју короною, потім частиною належали до звенигородського старства панів Салтикових, а частиною до других польських і московських панів. Окрім усього цього було шче багато де чого, од чого ця земля відрізняється тепер від других. Звенигородщина, як відомо, простяглась саме обік Херсонщини, а тут найбільше јде лядеј з усіх міст на заробітки: по весні ј у в осени, лишајучи дома тільки старих, дітеј та жінок. От через ці то заробітки вже ј народ став не такиј, як перше: „заробічан“ вже ј пізнати можна, бо вони з заробітком (коли шче је) несуть з „невінчанојі“ губернії, з Бесарабії, ј інші пісні, ј інші звичаї ј одєжу, навчајуться на чужій стороні ј землю на иншіј лад

обробляти і хату будувати. От з цього всього і виходить з звенигородців наче якийсь інший етнографічний тип.

В Звенигородському повіті тепер вже мало не 10 сахарних заводів — через це в нас знов пішла особлива робітницька вдача — „буряковики“; вже і пісні пішли про заводи та про плантації, а старих пісень усе чуть менше та менше. Окрім роботи на сахарних заводах та на буряках льуде в нас ідуть камінь ламати, бо і каменю је доволі, їдуть у калниболотські копальні вугільля копати; у північно-східній частині Звенигородщини роблять усякий хлібопашеський струмент: плуги, рала, борони, вози і инше, виробляють з дерева посуду: кадуби, зрізки, діжки, миски, ложки, цебри, обручі, з глини всяку ганчарну посуду роблять — хоч це все робитьсья і спродується тільки в своїх містах та в Херсонщині. Через це ж усе багато льудеї ходить у хуру, а поки не було залізниці то і чумакували. Тим то звенигородці і не подібні до инших українців, шчо тільки хліборобством живуть.

Ми казали вже, одна частина льудеї в Звенигородщині належала до староства, а друга була в підданстві в панів, себ-то одні були „старостинці“, а другі — „крепаки“. Перші тепер живуть на землях казенних (Государственных Имуществ) і звать їх „казенними крестьянами“, а ті шчо за панами були, тепер стали „крестьяне собственники“. Так вони, значить, і живуть різними селами. Же шче села заселені частиною казенними крестьянами, частиною ж *шляхтою*, себ-то збіднівшими полупанками, шчо на дворянському праві шчитались вільними та арендаторами ґрунтів, — а тепер зовсім без наділу землі zostались. І на наш власній погляд, і льуде кажуть — шчо по таких різних селах і льуде живуть не однаково: не бо-зна яке житєтья по казенних селах, далеко гірше в панських, а там, де шляхта і инші льуде, — то і зовсім погане. По шляхетських селах дуже багато вживають горілки, а через те бідота, лаїка, біїка, тьаганьня по судах і инше. Обїжають дуже часто льуде одні одного, а найбільше по таких селах погано жінкам. У хазяїстві теж по різних селах виходить неоднаково. По казенних селах, а частиною і по шляхетських, хазяїство далеко огрядніш, а ніж у панських, народ заможніш, — це од того, шчо в казенних крестьян більше землі, бо їм дано більший наділ. Окрім того де по яких селах је навіть і запасна земля, трапляютьсья і льуде, шчо мають чимало землі і з казенних крестьян і проміж шляхтою. Треба шче сказати і те, шчо по таких је чимало спорної землі, за котру шче льуде позиваютьсья. Де по яких містах селяне повигравали справу за землю, де по яких шче мають надію виграти, а де і єсть спорна земля, за котру і

можна-б позиватись і як шчо, то і виграти справу, та льуде або бояться або так не хотять заводитись.

А все-ж таки земельній наділ — про всіх кажучи — дуже не великий: $1\frac{1}{2}$, 2 не більш $3\frac{1}{2}$ десьятин, — не на душу, а на сім'ю, окрім того сьуди-ж дуже часто прилічується і земля під хатою, город і вигон. Нічого і казати, шчо з таким наділом рік прохарчуватись цілій сім'ї не можна піяк — користи з цієї землі ледві вистачить на подушне, та поземельне, та викупне, та на инше усьаке здирство, та і то шче як коли і кому. Дуже часто трапляється, шчо як велика сім'я, то і на податки не вистачить, а инші доведеться така земля нехороша, шчо ні прохарчуватись, ні податків заплатити, бо в повіті чимало таки землі неродуючі. Де по селах єсть запасна земля, то там не скрізь вона їде на користь льудям, бо її захоплюють скрізь волосні начальники: старшини, старости, писарі, сільські дуки, хоч поземельне за тійі ґрунти і платить усьа громада. Таким побитом виходить, шчо не тільки в нас з наділу жити не можна, а шчо його вистачить на п'яту або і вісьму частину всього розходу крестьянської сім'ї. Тим то в нас наділ виходить тільки поміччю в хазяїстві, а окрім того наділ дає право бути в громаді, — а як би не це, то досі чимало льудей у нас навіть зовсім одцурались би од того „казенного“ наділу. Як не дивись і шчо не кажи, а в наших селян дуже велика недостача землі і пахатної, і сінокосу, і вигону і навіть землі під хати і огороди, а за дльа цього в нас народ неволею примушениї наймати землю в панів, брати з половини, з снопа і иншим робом, а до того шче треба або ходить на заробітки, або дома годуватись яким ремеслом чи шчо.

Про найманья земля в панів, скажемо от шчо: в нас на лихо пани більшою частиною — магнати, мають дуже багато землі (Потоцькі, Бобринські, Ісакови, Воронцови, Бенардаки, Абази і инші), то вони, звісно, сами не живуть по своїх селах, а держать економів чи управителів, або оддають в оренду, в посессію. Посессори — більшою частиною — жиди, і сами вони хазяїства не держать, а від себе оддають землю в посессію другим жидам, а ті вже маленькими шматками оддають землю селянам. Таким побитом селянам доводиться наймати землю вже з третіх або і четвертих рук. Та і тут шче діло не кінчається, бо в жидів беруть землю заможні льуде — багатирі і од себе вже передають біднішим мужикам з свого села. Нічого і казати, шчо оренда, переходячи оттак з рук у руки, де кожний хоче взяти собі як можна більше пользи — робиться все дорожче і дорожче, так шчо послідньому, хто бере, незаможному чоловікові, вона приходиться вже зовсім невігодно, за дуже до-

рогу плату — а брати треба, хоч, не хоч, бо инакше не можна прохарчуватись. Усі-ж бариші панські і жидівські, шчо пани і жиди, нічого не роблячи, покладають у свої кишені, все це мужикові треба надолжити своєїу працеју, та шче в додаток пан або жид накине јому або оранку на „пар“, чи „збаб“, або снопи вјазать, або шчо инше.

Трохи не в кожному селі громада мусить најмати земљу і најмати доводитьься часом доволі багато, коли мало својејі. Невелика Вербовецька громада (1300 душ з жінками) шчо року најма в генеральші Ісаковојі 460 десьатин, Колниболотська, Журківська, Јернівська громади најмають шче більше. Окрім того багато де в јаких селах, і казенних, і панських земля обчеська і панська так розмежовані, шчо громаді, хоч не хоч, а безпримінно треба најмати помішчицьку земљу, бо таја земља јак раз більа льудських хат, або вигону, і коли јіјі не паньнати, то за спаші пријдеться тільки переплатити, шчо і земља того не коштуватиме. Шчо року окрім того сельанам треба најмати вигони, сінокоси иноді аж у Херсонщині. Дуже багато знајшлось би між нашими сельанами льудеј, шчо хотіли б најмати земљу спідкоју, склавшисьъ товариством, најмајучи разом великі кгрунти з перших рук, минајучи жидів — та з сього нічого не виходить і вијти ніколи не вијде, бо за дља сього треба мати хоч невеликі гроші, або шчо б хто згодивсь дати јіх у позичку, та і звичају такого шче не повелось. Ми казали вже, шчо земљу најмають більше заможні льуде — хоч би такі навіть, шчо мајуть на всьакіј час карбованців з 10 готових грошеј. Тільки-ж таких багатирів не дуже багато, а більш таких, шчо јім окрім својіх рук та праці — покладати надіју більш ні на шчо. От ці-ж то і заробљајуть хліб „за сніп“, „за копу“. Пани звичајно дајуть 7-му, 8-му копу, попи і сільські багатирі — 5-ту або 6-ту, тільки ж до того з умовоју „послухати“ день або два, так шчо воно і вијде на помішчицьке. Роблять окрім того шче за 3-тьу копу або „з половини“, себ то пан чи шчо даје поле, а мужик повинен виорать, засіјать, скласти у копиці, а тоді вже, скільки приходиться, оддаје панові, а остатнє вже јому, або так, шчо мужик повинен виорати поле, а тоді вже половину поля пан засіва собі, а мужик собі і збирајуть збіжжья кожній особливо.

Збере оттаким побитом чоловік кільки там збіжжья, — треба-ж јого спродати, шчо б заплатити податки, купити соли, заліза, одежу справити чи шчо — а спродувати приходиться пі-де-ж, јак на базарі, знов тим-же жидам, котрі завше вміјуть поставити такі ціни на хліб, јакі јім треба. Везти-ж туди, де ціна крашче, в Одессу-б то, чи шчо, — це можуть тільки дуже заможні льуде, такі, шчо мајуть 2 або 3 парі волів; бідному чоловікові це не рука.

Ми казали, шчо чимало лудеј у нас најмајеться на бурьаки. Подивимось тепер, шчо це за заробітки? Робота на бурьаках іде з весни аж до зими. На весні треба бурьаки полоти, проривати, в літі — полоти знов, сапувати, кузьку збирати, в осени копати і звозити. Бурьаки дають заробіток і біднім лудім і заможним. Бідні најмајуться на ціле літо, з початку по 10 або 20 копійок у день, а потім 30—35 коп. Розплата — шчо тижня по суботах, тільки шчо це умова така, а як справди, то бува так, шчо і по кілька тижнів грошеј не дають, иноді і по кілька місяців водять чоловіка за його-ж гроші. Так бува особливо на невеликих плантаціях, а також на плантаціях у с. Каетанівці, Ступичнојі, в с. Свинарні (Льубомирка), особливо-ж најчастіше на *жидівських* і *попівських* плантаціях. Бува таке, шчо робітникам не дають грошеј, хоч тижі і просьать, і страхають, навіть позиваються. Так було в 1875 році в Костанівці в жида Давидова. Набирають робітників звичајне жида, факторі та підрядчики; задатки дають саме тоді, як деруть подушне і інші податки, в піст великодній і в пилипівку (в декабрі), і умова така, шчоб јавляться на роботу зараз-же јак покличуть, а јак хто опізниться, так накидають лишніх кілька днів роботи.

Може хто спита, чоґо-ж луде јдуть на таку роботу? А ось чоґо. Жида факторі або і хазьајі-плантатори договорьуються з волосними старшинами, — писарьами, і з сільським начальством. Тижі, узьавши, шчо слід, з тих жидів, зараз же розсилають по селах прикази, шчоб збирати податки і недојимки, а жида јіздять по тих селах і најмајуть лудеј. От захопленим з ненацька та до того шче добре знајучим, шчо то за „диганська закуціја“, більш нічоґо робити, јак іти в неволју до жида, јакі б там не були умови. А робота і житьґа на бурьаках ось јакі: робить цілий день з 4 години в ранці до 7 вечера, на обід і одпочинок дајеться *одна* година. Годујуть так добре, шчо робітники більшоју частиною јідять *свіј* хліб або сухарі, шчо з дому принесли, бо тіґејі јіжи і хлібу, шчо там на плантаціях дають, јісти зовсім не можна.

Возити бурьаки з плантаціј на заводи најмајуться вже хіба тільки заможні луде, в коґо је худоба, воли або коні. Та і јім без обдурьуваньня не обходиться. Більш усьоґо обдурьують тим, шчо хуршчикам рідко коли доводиться почати і скінчити доставку в строк, бо довжина дороги і те, јака вона і јака буде погода — все це прописујеться в контракті завжде зовсім не так, јак воно је справді, тим то луде в строк і не встигають; за це в контракті виговореніј штраф з хуршчиків. Окрім того шахрајство на берковцях: договорьуються берковець у 45, 50 пудів, а він трохи не скрізь 55—70 пудів. Платьять за доставку бурьаків 25 або 35 карб. в місяць; окрім того дають

півпуда дьогтю та одну вісь (а поламається не менш як 5) і пашу за дльа скоту. Одні хурі доводиться зробити 45—60 зворотів на місяць. Платять і тут по злодійському — рідко коли без суда діло обходиться. Особливо погано платять знов таки жиди і попи, а також на каетанівських і ступичанських плантаціях.

У самі-ж заводи сахарні наші вже рідко наймаються — там роблять більш тієї нещасливі литвини (білорусці). Дуже, дуже гірка їх робітницька доля. Дуже важка робота, до того-ж ще дуже нездорова; погана їжа, життєва по смердучих тісних казармах роблять те, шчо наймаються льуде сотнями, а доведеться вертатися, то десятка або і двох з сотні і немає: або повмірали, або повтікали, а де які то і на віки при заводі застаються гірш, ніж у крѣпацтві, в такій неволі, од котрої хиба смерть одслобонить чоловіка. Найбільш погано робітникам, як ми чули, на заводах Калигорському, Киселевському і Шполянському.

Подивимось тепер, який хліб випада на долю „заробітчанама“. На заробітки з звенигородського повіту, здається, їде найбільше льудей — особливо-ж багато їде льудей з сел: Јерок, Јурківки, Скальоватки, Вербовца, Колодистого, Бродецького, Петриківки, Лоташової (всі оці села—казенні), з кожного з цих сел їде шчо року чоловіка 30 або і 100 чоловіків і жінок. Багацько теж їде з Каетанівки, Ромејківки, Романівки і з других панських сел. Звичайно „збор за гръаницю“ починається в квітні (апрілі) місяці, се-б то вже, як позасівають ярину, городину і баштани. Тоді-ж саме вертаються і чумаки з першої весеньної дороги — і дають першу звістку про те, шчо робиться „за гръаницею“, яка надія на заробіток, бо вони розказують як там хліба, сінокоси, чи є надія, шчо вродить, шчо паша буде. Поки ще тої „вид“, пашпорт виправить собі чоловік, — мусить безпремінно вже кілька днів (3—4) робити (звичайно не за гроші) волосному старшині, старості. Опісля треба заплатити волосному писареві четвертака, або і повтиника, за те шчо „вид“ напише, та ще за бумагу шчось таке беруть, у казну вже-б то. Заробітчана, жінки і чоловіки, їдуть невеликими валками, одні далеко, другі ближче. Багато, трохи не найбільш їде в м. Березовку біля Одеси, а відсіля вже наймаються в різні сторони. Чимало льудей по дорозі наймаються на косовицьку до панів, а потім, їдучи далі, настагають саме на жнива. Рідко хто з заробітчана стає на цілий рік, хиба вже велика нужда і зовсім не ма роботи, а то наймаються до Покрови (1 окт.) до Пилипівки (1 нојабря), а найбільш в кінці серпня (августа) або і у липці (јулі) трохи не всі заробітчана вертаються вже до дому. Не знаємо докладно,

як там доводиться нашим заробітчанам „за границею“, як їх годувають, чи багато робити приходиться, яка їм повага од наймачів, — а знаємо тільки, шчо ось вже шостий рік наші заробітчани вертаються до дому без копійчини, годуваючись по дорозі тим, шчо хто подасть „христа ради“, позбувавши за границею і свити, і серпи, і коси. В останні роки нічого було зовсім і ходити нашим, бо херсонці сами йшли до нас найматись у буряки на плантації. А про те все-ж таки не скажемо, шчо з цієї мандрівки на заробітки не було зовсім ніякої користи людям. Заробить чоловік, не заробить, а світа побачить, де чому навчиться, де шчо і переїме — і зробиться з його неначе смілішим, „бувалим“ робітником.

Про ганчарів наших, ткачів, про тих шчо садки держать, (тим і живуть) багато тепер не казатимем, хіба те тільки, шчо цей промисел найбільш іде полюсою по лісовій північно-східній частині звенигородського повіту аж до Канівщини. Найбільш це трапляється по селах: Хлиновка, Моринці, Дибінці, Почапинці, Гомлець, Журжинці, Смолечинці і других — шчо стоять на пісчано-глинястому ґрунті. Уся-ж південна сторона Звенигородщини годується самим хліборобством, хіба тільки ткацьке ремесло доволі часто трапляється. У Звенигородці багато кушнірів, шевців, таких, шчо мають чималий торг по ярмарках.

Чимало людей, казали ми, наймаються тепер у нас під хуру. Цей заробіток певне шчо незабаром зовсім виведе в нас чумацтво. Коли в нас і є тепер чумаки, — то дуже вже не багато, по пальцям можна перелічити, та і то все люди заможні, такі, шчо батьки і діди їх у чумаках ходили, та позоставляли їм і гроші, і волів, і чимало землі під пастовню. Чумацтво шчо року все падає од того, шчо раз з кожним годом стає все менше і менше випасної землі, в друге, шчо залізниця рівняють тепер ціну на хліб скрізь і по великих і по малих торгах а в третє, шчо дуже дорого коштує тепер годувати волів, особливо в дорозі, та і усяка чумацька снасть подорожчала. Однак-же шче і досі люди чумакують, хоч часом і аби як; держаться шче чумацтво поки тим, шчо торг збіжжям на місті шче не став, як слід, окрім того все таки є хоч невеликий бариш з соли, риби і иншого, шчо привозять чумаки і розпродають у роздроб по ярмарках. Кажуть шче і те, шчо чумакують іноді тільки за ддя того, шчо скотину прохарчувати — бо дуже мало випасу дома, шчо скотина сама собі заробила „на зімівлю“. Як розлічити добре, то все-ж таки чумакування не дає ніякої користи. Хліб продається в Одесі на четверту або на третю частину дорожче, ніж тут у нас, — це так, а про те як полічити харчі та пашу, та як приїдеться в дорозі шчо полагодити

— то одно на одно ј вијде. А шче-ж треба полічити ј те, шчо чумак втрачује 3—4 тижні самого гарьачого часу, коли јде саме робота на полі ј у панів і по заводах, коли саме заробити можна. Добре, як у дорозі јакојі пригоди не трапиться, а як шчо, то чумакові часом і дуже пагано доводигься. Шчастья шче хоч то, шчо в чумаків здавна ведеться звичај давати за-помогу в час пригоди усім товариством „з воза“ чи „з јарма“ як кажуть. Як шчо чумак везе свіј хліб, то шче може ј буде јому јакиј заробіток, а як же шчо бере в попів, та дяків на борг „до звороту“ то вже добра не буде.

Чумаки, окрім свого торговельного діла, најмајуться і під хуру. Спродавши хліб, вони везуть вапну, камінь і розвозять ближче сьуди до Кијівщини. Звичајне ј не чумаки, а часом і тијі стајуть під хуру в жидів, шчо збіжьжям торгують, у ко-пальнях, де каменне вуголья копајуть, по сахарних заводах, у жидів шчо мајуть торг деревом. Најбільш доставляјуть у Плетеніј Ташлик, Павловсько-Новоукрајнку (станціја залізн. дороги), Черкаси, Уманщину, Білоцерківщину, Богуславщину, Вознесенськ, по сахарних заводах. От і все поки, шчо скажу про наші промисли. Јіх як бачите доволі, ј виходять вони або з громадського хазяјства, або з того, шчо даје сама земля, тільки-ж користі з того усякого промислу далеко не стільки, як би можна було јјі мати, колиб промисел тој був хоч як небудь упорядкованиј, як-би була хоч јака небудь спілка між лядьми, спілка ј грішми, ј громадскоју гуртовоју працеју, шчоб міг тој промисел вибитись як небудь з жидівських рук. А то тепер усе забрали в својі руки жиди ј у промислі, ј у ремесві, ј навіть у самому хліборобстві, а через те тим-же жи-дам іде најбільша частина усякојі користі, усякого заробітку.

3 Городницького повіту (Черниг. губ.).

— А куди, чоловіче, ходив?

— У Городню злиднів позичать.

— Шчо-ж добув?

— Да јесть таки...

Така слава јде проміж лядьми про саму Городню; тільки-ж ја тепер јјі не чіпатиму; зачіпљу иншим разом колись.

А тепер де-шчо про Городньанськиј повіт.

Живемо ми тут хоч і не так, як ляде, а побільа лядеј, та все-ж живемо, бо бог на світі держить, так шчо јого поробиш. Земљу оремо, гречку сјемо; — иноді родить.

Поздоров таки, боже, панів, і заробіток мајемо; а як би не пани, то хоч зараз у домовину лягај, бо наша мужицька земля така, шчо без гноју не родить; а де-ж ти јого в бога того гноју

набереш? Иноді самі раді-б були сіно жісти, як би було, а не то шчо скотину годувати — так не бува-ж: иноді посхне чистісенько, по півтора по два карбованці у зіму коней продаємо, так не бере ніхто.

Та ј землі у нас тојі не багато: у нашому повіті ліса та болота: а шчо ліс, — то панський, або жидівський, а јак болото — то наше, піски часом непроїздимі, јак от рудненські, — те-ж наші.

Правда, шчо нам дуже становіј городнянський радив, шчо б ми на ті піски з Городні гноју навозили, бо там, каже, јого геть скільки: воно ј не далеко, каже, од руднянських ланів — верстов дванадцять: у день двічі з конякоюју звернутись можна.

Так чи не лучче панське поле з третьюї копи взяти з своїм таки засівом. Јесть такі місця, шчо ј з половини беруть, та не багато; а з третьюї найбільш: дві панові, попові, а то ј жидові, третью собі, та одбуток два піших та два кінних дні з десятини.

І сінокоси з третього воза косимо: два панові, третіј собі. А то в робітники: сорок карбованців тобі на рік і харчі хазяјські.

А от бабська робота, — та дешевше јде; бо баба, кажуть, за чоловіка не наробить; поле вона там, чи жне, — робота од зходу сонця до заходу, півтори години спочинку ј за сім місяців пјатнадцять карбованців та харчі хазяјські.

Сьак так, та сім копійок у день і заробить. І то добре: у мглинців, суражців, а то ј новозибковців і того не бува: там і за харч би робітники раді-б іти, та ніхто не бере.

А в нас — ні, хвалити бога: панів доволі, нехај јіх господь милосердніј поки-шчо на світі подержить.

Та хоч і не подержить — невелика шкода: менш колись з јіми роботи буде.

Панки у нас різного кшталту јесть: јесть і великі ј маленькі, јесть таки, шчо проживајуть, а јесть і таки, шчо наживајуть.

От *Гриневський* приміром у Вихвастові, нівроку јому, так наживсьа, так наживсьа; та вже-ж і вдача в јого гірш, ніж жидівська: він тобі кожного жида пережидить і кожного цигана перециганить, а вже шчо простого чоловіка, робітника, то обдере, облупить лучче, ніж на чугунці, — і не схаменешсьа. Звісно, льадськешляхетське кодро: јого до нас з Польщі занесло.

А то ј свої такі јесть, кривні; от хоч би ј *Миклашевський* Миколај Іванович у Кузничах.

Хорошіј пан, шчириј.

Гарно про всьаку штуку ліберальну говорить: тріміть увесь,

мов трасцяя яго тръасе, очима блискаје ј таке тобі роспише, таке роспише, таке гарне та хороше, та все-ж сльунить, та цідуватись лізе, а сльози в яго з очеј — от јак горох.

А оце на тому тижні кучера свого по пиці зајіхав, так тој з рундука та впав на земљу, мов опука, та хотів піднятись, а Миколај Іванович јак кобець зараз і насів та того хама по перенісьсью, по перенісьсью кулачком панським: усью руку в кров мужицьку обгидив; та добре вже, шчо свъата душа, жінка яго мила та води принесла, так обмив.

А хам, звісно, стојить без шапки та: „простить, пане, не буду“, і жалуватись не jde.

Та ј куди підеш? коли він сам Миколај Іванович у нас „непремінній член“: губерньське земство спасибі јому, вибрало. А ми вже були зрадли, јак отих посредників скасували, бо він таки в нас і посредником був.

І за ті часи крестъане јому ј садки засадили, ј сінокоси канавами обкопали: він за усьаку провинность нас на својі землі на одробіток посилав.

І одробляли, скільки снаги нашої було.

Вже було ј земство схаменулось: виберемо ми, каже, тебе добродіју, председателем городницької управи, а за тебе нехај шче хто іншиј попосредникује: не все-ж одному — шче јесть такі, шчо садки не засажені: і јім засадити треба. — Добре, каже, виберить, так ја од посредничества одречусь. — Вони јого вибрали, а він јім фигу підіс і був заразом і посредником і председателем; та јак розсудив, шчо гроші земські ј він земськиј, та за ті гроші собі земельки прикупив: було триста десъатин, а стало півтори тисъачі. Бачить земство, шчо росходи великі, та ј вперло јого в „непремінні члени“.

І шчо-ж то в нас з ним подіјеш?

Дуже народ у нас забитиј, зальаканиј.

Јак хто ј војује, то хйба баби.

От то ж таки з тим же Миклашевським було: дали наді Кузничанам по дві десъатині в руку, а намість сінокосу вісім десъатин лози на болоті поміж купјам, таке місце, шчо хйба там чортові болотньому жити, а трави ніјакої; лудім же говорено, шчо јім оддајетьсъя сіножать Малаховщина, тут-же поруч, тільки в план цього не вмальували, а показали на плані лозу.

Це шче діјалось за Ждановича (бо в јого Миклашевськиј ці ґрунти купив); тој трохи зальаканиј, не заборонъвав лудьам сіно косити на Малаховщині; так воно ј велось чотири роки.

А јак настав Миклашевськиј, та побачив по планах, шчо не

теже, доходу йому немає і за потрави навіть нічого не візьмеш, бо Малаховщина зараз більша села і толоки крест'янські поруч: скотину поуз сіножать своєю ганьають на пашу, то чи заїде, чи ні в траву, — поміщику не платять, зараз настановив управляюшчого Шульца, чи німця, чи льаха — боги його знають; а тої з землеміром обіјшли землі.

І пішла баталіа за сіножать.

Наїхав Шулец з челядьдью на сінокос і почали на панський двір копи звозити, шчоб, бач, мати право просити мирового „о возстановленіи нарушекнаго владѣнія“.

Људе стали таки за своје і Шульцеві добре шију рублем, шчо копи вјажуть, нагріли; та як став прикащик (Чех) по льудях з оружжья стрільати, — польакались.

Та як і не льякатись: вбити, може і не вбје, а скалічить, навіки скалічить.

Позабірали копи на панський двір.

А на другій рік подаје Миклашевський жалобу мировому; позвали льудей на суд; пита судья:

— Хто торік землеју володів?

— Та ми володіли, з давніх давен володіти.

— А хто торік сіно брав?

— Та Миклашевський брав, та колиж він силоміць...

Мировіј „возстановилъ во владѣніи“ Миклашевського, льудей обштрахував, а одного таки, Заїця Тимоша, обіцьав у острог посадити, бо він на лихо йому грамотній і з судьюју погризсьа. Так і пропала Малаховщина.

А поуз неї јшла дорога на Хоробричи і Солоновку; по тіј дорозі скот на пашу на толоку ганьали. Пан і розсудив, шчо таким побитом він за потрави з льудей нічого не здере; мусив другу дорогу проложити; а поки шче не проклавши, звелів прежнему дорогу од Хоробрич загородити.

І загородили; а шчо на Солоновку вона-ж ішла, — там јїї заорано.

Скот тим часом на паші був; було це так у семіј, чи восьміј годині в вечері; треба скотині до дому јти — не ма куди загорожено. Пријшлосьа гнати навкруги, на Хоробричи, це верстов сім, чи вісім; а там пожени, то хоч у хоробрицьких овсах буде: — хоробрицькій орендатор за потраву злушчить, — хоч у Миклашевського житі: — і цеј не помилује. Зібралась громада: шчо його в світі робити?

Як самоправно загорожу розгородити, штрафи великі візьмуть

— страшно; як скот на округ гнати, — те-ж саме буде: ї туди гаряче, ї туди больаче.

От і порадив Заїаць таки Тиміш, шчоб баби заходились коло загорожи: вони баби, каже, так їх не сіктимуть. Баби ї заходились.

Наскочили Миклашевськії з Шульцем. Німець ухопивсья руками за загорожу: — биїте, кричить, мене, а не дозвољу загорожи рубати! А тут баба з сокіроју, як кинетьсья: як би не втік німець, то так би руку ї одтїала.

А пан бачить, шчо не переливки, шчо бунт хоч і бабськії, та справжнії, та мершчії на коней, та тїкати, ї управльајушчого кинув.

Тїльки-ж управльајушчого лїуде не зачіпали; розїбрали загорожу, прогнали скотину ї розїїшлись, порїшивши шчо днїа ту загорожу розгорожувать.

Тодї пан иншу дорогу проклав через своїї таки землі, та зараз жалобу до мирового, Демидовського чи Троцького-Сеньїутовича — не пригадају добре.

Таки тридцять один чоловік і арештовано на мїсьаць; а саме пора робоча була: шчо хоч, те ї роби.

От усадбїу Миклашевському ї спалено.

Та шчо јого ї робити, як не палити? Хиба ти јому иншим побитом шчо вдїїєш? А як запальать раз, та вдруге, та втретє, то часом і схаменетьсья панок.

Тїльки мабуть не Миклашевськії, бо јому опрїч того ї гумна (клуні) ї кошари попалили; а ї кошари добрі були: скотини в јого чимало, ї він таки у јїї кохајетьсья.

Та не схаменувься: приїшли до јого сходом просити, шчоб забрав лозу (а јеї на чоловіка по пївдесїятини) а дав би лїудїм сїнокосу; обїцьали ї лозу викорчувати; а він старшину по пїцї ї личман з јого зїрвав.

Хорошії пан, шчириї ї до дївчат ласиї.

Јесть такиї поговір промїж лїудьми: шчо як чужа дївка увїїде в Кузничи чесноју, то такоју не виїде, бо пан *прозведуть*. А про своїїх і говорить не ма чоґо.

Так Миклашевського, здајетьсья, шкода ї палити; а з другими иншим разом помагајетьсья.

От у цьому ж таки повїтї в *Хрїновцї* генерала Ждановича палено трїчи; наважились лїуде: будемо палить, поки виживемо з села.

І вижили.

Таки дїла були:

Хрїновка колись *Борозні* належала; такиї собі дурниї пан був,

зовсім безглузди; а на його сестрі чи шчо Жданович оцеј жонатиј був; от Борозна ј передав імінья јому, а друга сестра Лизогубка з Дроздовиці діло завела, ј дуже Жданович бојавсь, шчо вона в його мајетності судом одбере. Він і наслав у Хріновку сиців својіх аж чотирьох на хазьяјство: — дерить, каже, сини мојі любі, з живого ј мертвого, поки шче наше: натішимоь, поки Лизогубка землі одніме.

Ті зараз і почали „пользу изъ имѣнія извлекать“.

І все найбільш потравами: посідлајуть коней та ј ганьяјуть цілісінкиј день за крестьянськоју скотиноюју і вже там чи в спашу, чи не в спашу зајме, а гроші за нејі плати.

І так доньали народ, шчо хоч пробі кричи.

Стали льуде своје добро боронити; стали біјки шчо дња сливе, бачать Ждановиченята, шчо не сила, давај скот у спашу з оружья стрільать.

Виходить, дешевш штрафи платити, а ніж вони тобі скотину понівечать.

От јім гумно ј спалено; а вони за те крестьянам на полі копи попалили: пријихали на поле та стрільали в копу, аж поки загорілась; а од нејі другі — так і виложило. Тим часом Лизогубка діло програла на суді.

Тоді з радощів Ждановиченята, та з ними шче Олександро Лизогуб, мировіј посредник, та Владимир Стахович, та Савченко-Більскіј, такі панки собі, та Трескин — інженер з роменської чугунки — јак закурили у Хріновці, то аж на небі димно стало.

Шчо дња таке јде, — господи!

Назганьяје прикащик до јіх у будинок дівчат; напојать, та гаке виробляјуть: — не при льудях кажучи, горілку з чарки льють у такі місца, шчо говорити соромно, а то папиросами припікајуть: — звісно, паничі — забавляјуться.

А јак перепјуться вже пјані дуже, то зараз лакејів бити. Ті бідолашні ховајуться, јак мога; та вже котрого ј најдуть, то з пики таке зроблять, шчо не вгадајеш, шчо воно було попереду. А потім того починајуть за морду з лакејем торгуватись. Лакеј, звісно, лакеј, — де шчо собі ј уторгује; а пика своја: загојіться.

А то шче јак по јагоди підуть — теж дівчатам лихо; а чоловіка попадуть, зараз јому шапку з голови зібјуть, та ту шапку з оружья розстрільајуть; а скаже чоловік слово — зараз і його прикладом у зуби.

Пјуть, пјуть оце в Хріновці, та з відти у Городнью ј дівчат з собою беруть де јакіх, а јакіх то по дорозі та в Городні ловлять, вјажуть мотузками ј везуть до Марьї Павловни Антоновської в дом.

Та там, напоївши, пороздбагають, та голих ганяють по усіх хатах: дівчата бігають, у вікна скачуть, а паничі з пужками за ними.

Ну, як таких не палити?

Ото ж і палили: так вони в Дроздовицьку перебрались: батько їх там оселився; його ж там спалено; схопили чоловіка на пожежі, посадили в острог, допрошували. „Мене, каже, підмовлено“, а хто підмовив, — не говорить.

Тож оце самі генерал Жданович, що виписав чехів у Черніговщину: думав і геть-то грошеньчат заробити, та помилився: купив десь у Новоросії змлі, щоб ото чехам перепродать і завдатку дав тридцять тисяч чи шчо, та чехів поїхало тільки тридцять сімеї, — так генеральський завдаток і луснув.

Не ма чого робити: треба було з чехами шчось инше радити; він їх перевів у городианський повіт, у своје таки імїньна Солонівку; дав їм землі, — живуть.

Вони знищились, як съуди неприїздили, бо двічі хазяїство своје збували: раз у Чехії, а друге в Новоросії, бо пожили вже там кільки ж пообстроювались; а тут генерал прогорів — треба було чехам упїать хазяїство спродувати.

А тепер нічого: живуть; льуде не льублять їх страх, бо дурять народ гірш, як жида.

Найбільш судом допїкають: найме там наймічку чи робітника ж плату хорошу положити; а як срок приходить — зараз до мирового: оттої, каже, наймит мїї у мене те ж те покрав; а ось і свідки (з чехів таки-ж).

Доведе до того, шчо чоловік і плати цураїеться, а то ж в острозі сидить безневинно.

А їдуть до них у робітники: не рада, кажуть, коза на торг, та ведуть: підеш, як їсти нічого ж заробити не ма де.

Забити ж у нас народ дуже.

Самі, кажу, баби тільки ж розправляютьсь, як шчо: у Ильмовці бабський бунт був, у Дроздовці те-ж.

У Ильмовці так діло було: составив посередник Миклашевський уставну грамоту поміщику Евреїнову: триста десьятин крестьянської жому вирїзав і крестьян на викуп.

Крестьяне нічого того не знають (обдурено їх); Евреїнов уставну грамоту узяв, викупну ссуду одібрав—і ні гадки собі: а тим часом посередник з землеміром приїхали Евреїнову земљу нарізати: крестьяне кажуть, шчо вони не хотять на викуп, шчо за предківську земљу не платитимуть; Евреїнов туди ж становим нахопивсь, нальакав мужиків: стоїать без шапок: добре,

говорять, згожуємось; робить, як знаєте; а тут баби ј забунтовали, так і чоловікам соромно стало: понадівали шапки, та до панів: *а чи довго, сьакі-такі, з нас будете дерти?!*

Як загула громада, то пани в ростич; становому таки ј боки помјали, бо першиј в руки наворачуєсьа.

Нічого з того окрім екекуції не вишло; прозьбу подавали в сенат, так сенат за помішчика руку потяг: звісно, ворон ворону ока не викльује: тепер шче опріч викупа за „провладѣніе“ треба платити.

А чим јого платитимеш?

Најшли адвоката — Зубович такиј јесть у губернії — чи мало до јого наших грошенъат перејшло? Ја, каже, вас визвольу, бо сенат јакусь помилку зробив.

Та бреше, мабуть, добродіј Зубович: шчось довго визвольа — і чи визволить, чи ні, а в кишенці в јого наші грошенъата брязчатимуть.

Де вже то сенат за свого брата пана помилитьсьа.

А в Дроздівці те-ж баби бунт підняли колись.

Ну та там і саме бабське діло було.

Панок таки дроздовицькиј Лизогуб Олександр крестъан својіх од старого до малого на сахарні заводи најмав; јак тобі чотирнадцять год вишло, то ј најмаје; а старих до шостого десъатку — тим і жив, бо землі в јого хоч і пјять тисъач десъатин, та піски-ж такі, шчо ј не ори ј не сіј: даремна працьа.

І таким побитом у јого тринадцять тисъач карбованців доходу було.

А тут воля: воля волеју, а лъуд загодъа на заводи запроданиј.

Дівчата ј не пішли.

Зараз діло до посередника; а він-же Лизогуб і посередником у тому участку.

— Не можна, каже, — јдіть!

Баби репет зняли; а кінець тому звичајниј: москалів привели, та в острог де кого посадили, — сидъать і досі. Оттаке-то.

Та ј чимало по повіту таких случајів. — Терпиш, бо шчо врадиш: подај, боже, хоч з голоду не попухнуть.

Бідота в нас скрізь, та ј темна, неосвітна.

З свого-ж брата, јак козаки часом, розживетьсьа гірш пана: ти в јого гроші позичајеш за одробіток, то він з тебе ліј витопить.

Жидова, та оті чугунники-інженери ліса покупили панські, порубали: шчо хоч, роби, чим хоч, хати топи.

Та як порубали тепер, то жди, поки наросте: і дітям нашим не діждати, як по холодних хатах зімоју не повимерзајуть.

Грошей у льудеј кат-ма; як шчо до чого, у жида худібчину позастановляјеш; звичајне 60, 70 процентів беруть, як хлібом оддајеш; як грішми, то менш, часом тридцять навіть. А то „попечительства“ јесть, при них громадські гроші бувајуть а то ј земські „судосберегательнѣя товарищества“, та не багато з јих користі.

Кажуть, в Олешні та Суховершчині добре отте товарищество јде. Не знају: чутка јесть, а про те не скажу, чи правда. Там більш ганчарі живуть; посуду по јармарках возьать, то може ј так: продасть посуду ј довг заплатити. А хліборобу — як јого заплатити иноді: через шість місяців платити треба, а хліб в в јого не вродить, та на другіј рік не вродить, та виженуть јого за довг з того товариства, на других ті гроші розложивши, то ј підеш упјать до жида худобу застановляти.

А то ј так: багатирі земську ссуду по руках розберуть, бо земство ј ссуду даје, на кожного члена в товариство по 25 карб. до півтори тисъачі; так ото-ж, кажу, розберуть багатирі ссуду та нікого в члени ј не пријмајуть; самі візьмуть по 10⁰/₀, а роздајуть від себе за одробонок чи за хліб по 40 і 50⁰/₀.

От тобі ј користь; а земство пишајеться: ми каже, „дешевіј кредит“ сільському льуду вигадали, ми јому в јого пригоді та безголовіјі запомагајемо.

Добре запомагаје тим, шчо бідоту обдирајуть.

Не поможе, думајеш, бабі кадило, јак бабу казило, — так і отті ссудосберегательні товариства.

Хиба такојі помічі треба?

Ні, мабуть ніхто не поможе, поки сами собі не поможемо.

Може, јак би льуде освітні були, а то јака наша освіта? Вчителі најбільш поповичі, шчо ј собі на попи метикујуть; — така-ж з јого користь, јак і з попа і јак би јого сила, то здирство таке-ж було-б.

Бо в нас јак за вінець пјати карбованців не даси, то не вінчатиме; а за вмерлого за малого два, за великого чотирі, або пјать, а то каже: ховајте самі.

Воно-б можна на це пораду најти: через три дні, хоче не хоче — заховаје; та недотатки-ж наші: не спроможешся три дні мерцьа *содержать*.

Там јакось у Ваганичах роковини чоловік справляв по батькові; пријшов піп з молитвоју; а тут напечено наварено: звісно, такіј случај.

*

Пита піп зараз: а шчо даси за молитву?

— А шчо-ж, каже, батьушка, бідність наша: карбованцем не потребуєте.

— Давај три, а то не буде тобі молитви.

— Змилујтесь, батьушечко, воно-ж наварено, напечено, — погније все марно.

— А мені шчо: нехај гније.

Мусив бігти чоловік на село позичати ті два карбованці; роздобув десь, піп тоді молитву прочитав.

У того-ж таки попа пријшли льуде до сповіді.

— А дрова мені, таке ж таке вашіј матері, каже, приходили зімоју рубати?

— Ніколи, батьушка, було; ось трохи обробимось, — порубајемо.

— Тоді ја вас і сповідатиму. Ідїть, рубајте зараз.

— Е ні; ми до сповіді чисті сорочки понадівали, такі дрова рубати теперечки не підемо.

Пішли ж порадились: не хоче піп сповідати, так ми, трясця його матері, ж зовсім говіти не будемо; та до старости церковного: вертај наші гроші, бери свічки назад.

Піп тоді схаменувся та: „ја, каже, вас прощачају“.

На другиј день причастья примусив поклони бити; били, били, аж шиї заболіли.

А дрова ж досі на поповім дворі не рубані лежать“.

З Полтавського повіту, з Решетилівської волости.

„Не ма житьтя та ж годі! Шчо рік — то ж лихо, шчо другиј, — то ж більше. Перш хоч заробиш було шчо-небудь: підеш було на заробітки, хоч приміром у Черноморья: тут ти прохарчуєшся цілєньке літо ж грошенят заробиш чимало, а там дивись, пријдеш до дому, — і жінка шчо небудь придбала. От воно ж гаразд! І подушне, ж за земљу, ж за другі повинності заплатиш, — і шче дивись же за вішчо ж прозімовати. А тепер шчо? Підеш на заробітки, — заробиш вірвовку на шију, та ж вертаєшся з тим. От приміром хоч і недавно: пішло з Решетилівки чоловік 50 на заробітки в Черноморья, — та ж шчо ж вони заробили? Нічого. І своје, шчо туди несли позбували, а ж відтильа серед жнивів в одних сорочках, з голими руками повертались. Робили, кажуть, по 5 коп. в день. От вам і заробітки! І літо пропало ж не принесли нічого, а подушне давај, хоч з шкури виліз! Лихо та ж годі! Хоч би землі својеї хоч трохи було більше, то воно б шче сьуди туди, а то просто ні з чоґо,

не кажи, потягти. Скотини держать теж не можна. Толоки своєї, — обчеської кат її ма, а в панську толоку віддати не кожній спроможеться, бо в нас, бачите, за кожну штуку пани беруть по 4 карбованці за літо. Деж їх узяти вбогому чоловікові, як він на зиму все, що було, позбував на харч? А своєю кілько раз не силкувались завести — так усе дарма. Відці, бачите, і согласні, так з багачами каші не зварите. Ти їм одно, — а вони тобі друге. Деж їм отдати десьятину на обчество? „Це дльа нас, кажуть, зовсім не з руки. У нас і так је на чому пасти. На вішчо нам та обчеська толока“. А бідні, звісно, без їх толоки не вигадаять саме з своєї землі. От так і живемо без толоки, платьачи за кожну скотину по 4 карбованцьа в літо.

Дома заробить теж не можна, бо всьакиї раз так тебе обдурять, шчо ј не зуздриш, відкільа тобі ј лихо склалосьа. Повидумували јакісь „квадрати“, та ј морочать лудей. А там јак наньняв тої квадрат, то дивись десьятини ј не ма. Грошеј давај карбованців по 7 по 8 за десьятину, а јак сінокіс, — то ј по 15 карбованців. А візьмеш шчо не будь на відробіток, то ј знов одурять. Замісць десьятини дадуть тобі 1¹/₂, тај роби на здорьва. А дітись ніде — треба робить.

Суда теж не шукај. Підеш у волость з голими руками: кланьяјешсьа, кланьяјешсьа, так нікто тебе ј не бачить, а багач, јак тільки ввійшов, так усі до јого, бо је в їх надія, шчо купить горідки! От јого ј право, а ти оставајсь без нічого. До твоєї біді ј діла нікому не ма. Все мов воно повидумувано дльа багатих. От приміром хоч і земство: ну, шчо з јого бідному чоловікові? Звісно нічого, бо там усе сидьать такі луде, котрим до бідних і діла нема ніјакісінького. Вони тільки себе знајуть і за себе радьатьсьа, шчо б усе їм добре було. А воно, бачите, јак би таки в земстві були луде бідні, то воно б може ј доладу було. Тоді було б кому ј за нашого брата руку потягти. А багаті шчо? Хіба вони знајуть, шчо нам погано, а шчо гарно? Сятиј голодного не розуміє, — а хоч і розуміє та тільки про себе“.

IV.

МАРНІ НАДІЇ.

А) ВИСЕЛКИ.

Кидати свій край та їти шукати хліба ї доли на чужині,—це не легко доводиться льудім, і певно кожниї, хто тіка з дому, бува до того примушениї лихом, дуже великим...

Попередні дописі показують, як стоять в нашому країї діла по хазяїству ї по народній освіті. Бачили ми, шчо „вільного“ та безземельного робітника в нас обдирають тепер і ті, в кого він наймається в строки чи як, і ті, котрі наче б то замірять-ся навчати його уму розуму чи через школу та церкву, чи через суд, — обдирають його ї урядники, ї пани, ї жиди ї попи, та ї з своїх де коли зявляються здирщики такі, шчо не згірш за чужих. Так виходить, шчо багато кому нічого не застається, як кидати свої рідні села та бігти на життя туди, де шче менш народу живе, ї де через те пани шче стережуться пльундровати робітників так, як у нас.

Зо всього лиха одначе найбільш нагадує сельянинові про переселеньня недостача землі. Скілько їїї је в нашій країїні в сельян та поміщиків — про це ми приводили числа, як ішло діло про земљу. З дописів про наймитство видно було знов, шчо народу в Україні тепер так багато по деяких місцях, шчо мужики иноді раді наймитувати хоч за шматок хліба та ї го пани не завжди приймають їїх, і вони мусять іти на заробітки в Катеринославщину, Херсонщину та Тавричеську губернію, але ї там знов де коли не передивки бувають дльа їїх.... Повторимо тут і те, шчо братись за роботу в строки та виходити на який час на заробітки з свого краю в чужий — це шче так сьак помога тим з крестьян, котрі хоч де який шматок землі мають, тим же. в котрих тільки всього землі шчо під хатою, тим справді все це мало пособльа. Осібно не долада таким

марно гајати ј час, і гроші на те, щоб переходити, чи переїздити по чугунці на заробітки далеко від своїх сел. Певно, шчо цім крашче б вже було на завжде вибератись з дому, бо за дльа однојі оселі шчо раз вертатись відти, де більш роботи, ніяк не приходитьсьа.

Сельане знають це добре, і як би јіх воля, то хоч і важко було б јім кидати рідні села, а все ж би вони далеко в більшшому числі висельались на південь, ніж тепер це бува. Та тим то ј горе, шчо „вільним“ робітникам в нас воля, як звісно, не велика. По дорозі на нові оселі јім стають і закон, і всьакі беззаконні притиски панів та урядників.

На пануючому у нас законі про переселеньна крестьян шче можна примітити старі жаханьна московського уряду — як би льуде не поховались від податків. З за цього жаханьна в XVI—XVII столітьті в Московському царстві ј крѣпацтво було заведено, з за цього ж і тепер льуде в нас не мають права жити там, де јім було б жити вигідніјше. Між тим по таких губерніјах, як Черниговська та Полтавська, все, шчо там робигьсьа, кожного наводить на думку про переселеньна льудеј. І хоч би шче в россіјському царстві землі зајвојі не було, то можна б було менш дивуватись, шчо уряд переселенства жахајетьсьа, а то ні — землі такојі багато ј на Дону ј у Черноморіјі, так шчо як би хто ј перејшов на нову оселю, то все ж мусив би зостатись під царським урядом і податки јому ж таки, а нікому иншому платити. Знов же, коли вже урядові дуже багато діла до панських здобутків, то ј у такому разі мусив би він помагати льудім у нас переходити в такі крајі, де пани в урожајні роки за робітниками трохи не бјутьсьа, як це наприклад читали ми раніјш про катеринославських, херсонських та таврічеських панів. Тепер же уряд наш наче б то тільки полтавським та черниговським панам і хоче доставити дешевих робітників, а про панів південнојі Россіјі ј зовсім забува.

Шчо все це не видумано, доволі придивитись до самогѣ закона про переселенство. По закону цьому 1) крестьянин, перш ніж кидати своје село мусить віддати громаді свіј надіа і мати пријємніј приговор від тијејі громади, куди јде, та увольнительніј від својејі; 2) не мусить бути в переселенцьа недојімок ні по јаким зборам, а ні по громадському, а ні по земському, а податки мусьаь бути в јого заплачені вперед аж до 1 грудньа нового року. Окрім усього цього переселенець мусить, звісно, заплатити, перед тим як виходити, всі борги, јакі були в јого, мусить також мати дозволеньна на виход від батька-матері.

Звісно, шчо сповнити все це можно хіба більш заможним льудім, дльа тих же, в кого тільки ј је, шчо оселъа, такој закон усе

одно, шчо заборона пересельатись. І справді дуже рідко випадає тепер так, шчоб бідні льуде јшли туди, де б јім було грохи вигідніше жити, хоч јім то саме найбільш і треба висельатись...

Та не через один закон у нас бувають задержки переселенцям, а ј через усякі беззаконні притиски од панів та урядників. Панам, бачте, в нас дуже не здатно, шчоб меншало робочого льуду коло јіх, бо јак льудеј поменшаје, то зараз робоча плата підниметься, ј через те ж то вони коли не тим, то другим вијскујуть вдержати льудеј од переселенства. Іноді вже льуде ј приємниј приговор мајуть і своја громада вже јіх увольнила, ј усе вони позаплачували, — та все вијти з села не можуть. Іноді старшина сховаје приємниј приговор та ј каже, шчо ніякого приємного приговора не получає. Іноді ж і другиј хто з начальства слухати не хоче, шчоб був увольнительниј приговор виданиј, і коли крестъане приходять за јім до них, то тільки ј чујуть јіхні приказы слугам: „гонить в шију“. Підстројувають усякі штуки ј сами пани: тој з переселенців јім винен стілько то карбованців, а тој не одробив чогось там і таке інше... От і пересельајсь тут!

Де коли більш року пројде в усяких сперечках і з урядом і з панами, ј на решті льуде, ростративши остатню копійку, мусьять волеју неволеју кидати думку про переселенство.

Не рідко воно ј так бува, шчо сельане зберуться пересельатись не знајучи добре всього того, шчо каже закон про переселенців — і тоді јіх вертајуть з дороги до дому та шче, јак коли, то ј судять...

Јак бачимо поки шчо ј переселеньна не багато горьу льудському помогајуть.

З Миргородської повіту, полт. губ. пишуть:

„І дома тьажко ј на заробітках скверно! росказујуть сельане: шчо јого робити, куди тікати, де крашчих міст шукати? Дома дуже скрутно стало жити, особливо тепер, јак настало оце межуваньна. То було таки ј панська земля в толоку ходила, а тепер панські землі одіјшли в одрубні куски, землі стало менше, шче ј земльомири багато покрали—тепер ніде ј скотини випасти. Треба тікати куди небудь! От і пустились на поселъане: із *Комишної* пішло сеј рік (1876) після великодња *тридцять* сімеј, сливе до сотні народу. З *Зујеєць* пішло на поселъане девять сімеј. Один чоловік пішов усього з двома карбованцями, — жінка в јого хвора ј пјатеро малих дітеј.—Јак ти зважуєшся

так іти, без грошеј? питають його. — Одкаково, де не пропадати! Приїдуться дорогоју побиватись, Христа ради кормитись: на бога милосердного одна надія, відказує він. Другиј сам хвориј з пјатьма карбованцями в кешені пішов теж у дорогу; з ним ідуть жінка ј вісім дітеј.

Котрі шче пішли з грошима, то тим добре ј на поселянах; але горе бідним лудьям! Де які з них уже ј повертались до дому. Зујевські поселяне вијшли 19-го маја, на вознесенья; перед тим як виїзжати вони наньняли попа, шчоб одслужити молебень на мајдані. Так як діло було в свјато, то дуже багато зіјшлося народу випровожати своїх земляків. Дуже тьажко було дивитись на те прошчаньня; не було, мабудь, і одніі лудини, шчоб без жалю вијшла дивитись: у всіх були слъози на очіх, де які зовсім плакали: кожниј думав, шчо, може, ј йому не забаром також спродувати свіј убогиј скарб і пакуватись куди небудь на слободи, шукати крашчојі долі“.

В другому місті з *Миргородського* ж повіту говориться

„Двадцять дві сімјі, пише дописуватель, найбільш з хутора Чернишівки, мајетка *Н. В. Черниша* (тільки дві або три сімјі з сусідніх сел) надумали покинути свої поганенькі осадьби, шчо здобули були від поміщика (груяту јім зовсім не дано) і переселитись на слободи. Слобожане з дозволенья непрімінного члена повітового по крестьянським ділам присутствія графа О'рурка відобрали собі в волості вимітки з поименних списків і т. и., дали одному з своїх довіренность і послали його шукати місця дльа виселенья аж у ставропольську губерніју. Тој пішов туди; одно з станичних правленіј цієї губерніјі видало јому бумагу про те, шчо станична громада здатна пријняти јого самого та јого односельців до себе, як шчо тільки вони будуть відокремлені својеју власною громадоју. З тим він вернувсьа до дому.

8 маја поміщик прочув від кресьян про се ј зараз же написав до непрімінного члена повітового по крест. ділам присутствія та до помічника справника, шчо крестьяне *скопом* готујутьсьа јти на слободи (закон забороня ходити скопом). Зараз же справник командировав станового в село Чернишівку, ј тој (разом з Шишацьким старшиною) поїхав робити дознаньня. Волость відобрала теж бумагу від Черниша з такими предложеньнями: 1) не видавати наперед до јого поміщицького дозволянья паспортів 24 душам, шчо служать в економіі. (в ціј лічбі опинились і всі так звані підсусідки, себ то, шчо живуть в јого хатах) тим, шчо најнялисьа в строки, та крім сього, одному шче мірошникові (вијавилось, шчо правленья видало вже паспорт

мірошникові і трьом з 24 душ до поміщицької бумага, і вони вже пішли собі з села); не дозволяти крест'янам переселятись на слободи, бо такі то селяне (іде список людей з ознакою десятини і днів робітничих) повинні йому 250 косарів і 260 грабарів-жінок доставити за взяті ними на скіс поле та за товар і вівці, що пасуться на поміщицькій толоці. По невеличкому списку поміщика видно, що він добрий хазяїн. Так наприклад за не цілу десятину береться один грабарь, котрого треба б давати тільки за повну, але ніде не має того, щоб за одного грабаря поміщик видав на скіс більш відносно десятини. До того ще поміщик оповістив в своєму листі, що крест'яне за сесь рік не виплатили йому викупу....

Ну, звісно, член дав предписання у волость, щоб крест'ян не випускати, поки не дозволить губернське по крест'янським ділам присутствію, та ще і запитав, на яких основах крест'яне здобули собі паспорти, хоч вони їх і не гадали здобувати. Крест'яне пояснюють, що вони здатні заплатити увесь викуп за усадьби в казначейство, що хати продадуть, а ґрунт, що під ними, покинуть даремне і підуть на слободи. Становий поїхав, повідберав паспорти, котрі були тільки у заробітчан, і наказав навіть і не гадати про переселення до кінця діла про осадьби.

На тім діло і стало, бо пан осадьб назад брати не хоче, а хоче виплати грошми“.

Тої же самій дописуватель пише нам ще і про другого пана.

„Один з бувших крепаків 80 літнього поміщика Миргородського повіта, Клименко (100 десятин ґрунту) збирався їти на слободи. Звісно пішов до пана. — Оце ја, каже, хочу на слободи. Так чи не приїмете своєю осадьбу назад.

— Чому ж не приїму? Своє приїму, від свого ніколи не відцуряюсь.

— Ну добре, беріть гроші та давайте росписку.

Пан видав росписку.

Через днів три прибіг він до волості таї каже: „оттакиї то Степан побунтовав міні увесь хутор; усі люди бунтують, хочуть на слободи. Не выпускайте його з села, будьте ласкаві“.

В другій дописі з *Полтавщини* про беззаконні притиски читаємо:

„Щоб вдержати людей від переселення на Дон і в Черноморщину посредники по таїному приказу губернатора Мартинова та і з свого поводу, бо знають свій інтерес, робили усяки притиски, щоб не пускати народ на переселення. Наприклад ро-

били так: Сім'я спрдала шче з весни своје збіжж'я, скот, хату, грунт під хатою і поле передала своїм однообщественникам; получила теж і приємний приговор на Дону. Так шчо ж ви думаєте? посередник не звелів старшині віддавати увольнительний приговор на бумазі, хоч общество і дало його на зборні. Приходить весна, половина літа, сім'я мусить харчуватись на готові гроші, а приговора все не дають їй. Вже наскучило і до посередника ходити, бо він як тільки zobачить їх на дворі, то зараз кричить: „гоніть в шију“. Вже і літо минає, приїшла сівба — не їти ж у дорогу проти зими, треба перезимовати шче дома... Тільки і на другу весну посередник не пустив їх. Так то воно і виїшло, шчо льуде мусили, потративши багато грошей, не маючи за душою а нічогосінько, зостатись дома на завжде та најматись в панів у строки.

Цей слухай так палькав крест'ян нашої сторони, шчо вони і усі годі вже пересел'чатись на Дон.

А то преже було з апріля до јун'я скрізь по дорогах стрічались валки кінних підвод — усе переселенці јшли. Тих, шчо пересел'яються, зараз можна пізнати: віз критиј, а відти визирають і рогаці, і ночовки, і одежа, і малі діти. За возом сім'я јде пішки, навіть і діти год по 8....“

В дописі з *Перејасловської повіту*, шчо јде тепер, переказано, які мошенства підстројують волосні старшини, шчоб тільки вдержати сел'ян від переселенья.

„Недалечко од Перејаслова јесть село Стронова. Від панів тут не ма льудам жит'я. Можете собі здумати, шчо пан Корсун не тільки сам дере, а пригадав спосіб напускати свої бжолы на мужицькі і спустоша мужицькі пасіки! (?)“

Так от через усьаке здирство та мошенства не ма зовсім льудім жит'я тај годі. От через це ж то де які і тікајуть у другі краја. В 1876 р. аж 10 сімеј порішили виселитись куди небудь, де менш панів, де землі більш. Послали вони двох розвідчиків в Ставропольську губерніју, шчоб там, бачите, розібрать та роздивитись, а як місце јаке сподобається, то і документ узяти приємний. Пішли ті два, роздивились і јим там подобалось; узьали приємний приговор від ставропольської громади, тај вернулись до дому за збіжж'ям. Та не так то скоро це можна зробити в нас. Бісові пани та старшина і тут штуку викинули, шчоб јак небудь зупинити тих льудеј, бо не льублять вони коли багацько льудеј пересел'яється: бојаться, шчо через це льудеј поменшаје і робочі руки подорожшајуть. Тільки ж је в нас чоловік такиј, шчо а ні пани, а ні старшина одурити јого не можуть. Він јих і думку зна і за всьаку неправду спо-

рисься з ними. Попам та жидам теж спуску не даје. Всі вони страх як його не лублять. От так він, бачите, і тут вмшавсья. Він добре знав, шчо ми хочемо виходить, призвав нас до себе тај сказав: „јак шчо принесете ви відтіля приговор, то не давајте старшині, а лучче зробіте, коли віддасте мені“. Ми так і зробили: принесли приговор до його. Він узьав, зньав з приговора копію при писарю і поньатих, а настојашчу одіслав до старшини. Пријшли до старшини тај подајемо приговор, а він, як затупотить ногами та закричить: „убірајтесь проч! Ја не дам вам увольнительного приговору“. А потім трохи тихше: „І чого вам шльатись? Ви знајете, шчо на одному місці і камінь оброста“. Еге, думајуть собі льуде: „роскажи батькові своєму цю пісню, а ми вже јіјі чули...“ Чого вже тут не було: і просили, і молили його — так ні, каже, шчо не дасть приговору тај годі, хоч ти јому пљуј у вічі. І шчо ж вијшло на решті? Чујемо, вже каже, шчо він і ніякого пријемного приговору не получав. Вертајемось до благодітеля, росказујемо јому. Тој скіпів та до старшини.

— Јаке, каже, ви мајете право задержувати льудеј, коли вони получили приговор і за ними нічого не числительсья?

— А хто, каже старшина, зна, шчо вони приговор принесли?

— А хто зна? каже старшині наш добродіј, в мене копія је з јіх приговору.

— Јака, каже, копія?

— Така копія, одвітив наш добродіј, шчо јак ви не віддасте јім увольнительного приговору, то вас в Сібір пошльуть.

Нігде було дітись јому: треба було видать јому увольнительниј приговор. Він, бачите, і не задержав би јіх, та все таки пријшлось би в другиј раз іти в Ставропольську губерніју, а бідному чоловікові за вішчо јого ходить? От через те б і пријшлосья б јім остатись. А тепер спасибі доброму чоловікові: все добре вијшло. Але пани не дримали. Захотіли, шчо б земля, котра була в тих льудеј, перејшла јім в наділ, так ні — цур дурню та масла грудка! не појіхали і тут. Впјать таки вступивсья тој саміј добродіј. Пријшов він у волость тај слуха, шчо старшина каже. От старшина наровить так, шчо б земля досталась панам. А наш добродіј, звісно, не тијејі заспівав. „Јака, каже, вам вигода оддати панові землю, хиба хочете, шчо б після за ту ж землю платить по десять карбованців за десятину, хиба вам і землі не треба? Та ви лучче сплатить по 2¹/₂ карб. за десятину, та і запишіть јіјі в громадську землю“. Громада јого послухалась“.

Про те, шчо сельане иноді кидажуть свої села, не знајучи добре закона про переселенців, пишуть нам з *Кременчуського повіту* ось шчо:

„Люд з наших крајів здатен цілими селами переходити на поселеньня. Ідуть найбільш у губернію Ставропольську. Причина цього та, шчо землі тут у людеј дуже не багато: десятин пјать або три на сімју, то ј то шче добре, а кілько је таких сімеј, шчо ј зовсім землі не мајуть. В Ставропольської ж губерніји дајуть по пјатнадцять десятин на ревизьську душу.

Тільки ј виселјајучись сельане не можуть збутись горьа, та шче ј чималого. Не розібравши, як слід, діла, попродавали вони мајже дурно свої хати, товар і земљу, шчоб то јти на поселеньня. Коли тут діло пішло шкереберть: означилось, шчо тільки ті можуть іти, хто заздалегідь приписавсь там і здобув з својеј волості увольненьня від громади, усіх же остатніх повертајуть назад, давши јім пројіхати верстов сорок від свого села. Дьакујучи ціјејі каверзі де які л्यуде позоставались конче без хліба, хат та худоби... Лихо тај годі.

А от вам вчинок станового пристава міста Городишча, п. Аристов. Ішли через се місто л्यуде на поселеньня. Один з них, крестьанин Г. був винен у лавку жидові десять карбованців. Не знају вже як це було, тільки Г. пројіхав Городишче, не заплативши жидові боргу. Жид, провідавши про те, шчо Г. хоче јіхати, не віддавши јому грошеј, мершчіј до станового. Не відјіхав Г. з посельанами ј пјати верстов від міста, як нагоняјуть јіх двоје вершників — кличуть Г. до станового. Тој приходе. Становіј править з Г. десять карбованців боргу жидові та шче десять карб. за вчинок і десять за те, шчо він, становіј, посилав за Г. вершників: усього значить тридцять карбованців замість десяти. Г. мусив віддати все це та шче ј у холоднойі поседіти. Куди ж пішли ці двадцять карбованців, котрі п. Аристов виправив з Г. за вчинок і за вершників? Заневне, спокійно лежати јім до віку в кишені шановного станового пристава“.

Вже в II т. Громади, в статьті „Украјіна ј центри“ (стор. 406) було зачеплено, шчо россієське начальство не вмїло впорядкувати виселків л्यудеј на порожні, або малолюдні землі, навіть так, як вони впорядковані в Північній Американській Спілці,—шчо в Россіји порожні землі роздајутьсьа чиповникам та панам, до котрих виселенці мусьять поступати в нову невольу. Додајте до того темноту наших виселенців,— то ј зрозуміјете, чому небагато виграјуть вони ј на нових виселках. Ось напр. яку сумну картину долі виселенців малюје нам допись з *Миргородського повіту*:

„З села К... більш 30-ти семеј пішли на слободи, на Кубанські степи шукати собі крашчої долі. Позбували вони все за безцінок — землі і ґрунти; знајшлись такі лъуде, шчо дуже покористувались з поселъан.

Набрались лъуде лиха, поки діјшли до тієї обітованної землі, коли не тут то було. З початку августа вже почали вертатись назад. Шчо ж їх примушувало так швидко до дому тікати? Один з поселъан розкажує:

„Пријшли ми в абхазьскиј поселок. Там живуть заслани старовіри. Вони нас стали питатись: „за яку вину вас сьуди послано; от нас сьуди шче при царі Миколаї заслали, та тепер і десьатої части не зосталось — всі вимерли; он гльаньте — тут більш гробів, ніж лъудеј, тут дуже нездорове повітря“. А сами вони такі жовті та худі, мов з хреста зняті. Ми тут оселились, почали собі строїть куріні, — лісу багацько, води доволі, наші теж багато, тільки хліба ніде сіять, треба розчистити попереду, та гноју навозити, та тоді тільки вже і можна орати. Бачимо, шчо погано, хліб треба купувати, та все таки не віримо, шчо не було тут степів. Зібрались ми, пішли в гори, шчо подивиться кругом, чи невидко де широкіх степів. Набрали харчів і пішло нас 6 чоловіка. Лазили скрізь по горах — ніде не видко степів; знаходили де-де місця де були аули черкесів. Віс його знає, як вони вже там і жили: де небудь на такому шпилі притулиться, не мов та птиця; кругом аж страшно дивитись, тільки і видко небо та земљу; тутечки ж кругом і садочок. Так ми ходили, ходили, нічого не знајшли, тільки з півсотні груш назбивали. Так прожили ми з тиждень. На другій тиждень стали нездужати діти і жінки. Шче до того, там часто Черкес у ночі набігає; через те, тільки шчо сонце заје, зараз поставимо сторожу, тај лъагајемо спати. Світить світла не можна, бо він іде на вогонь, виглядять хто је в хаті, та і стріляје туди. Так було в вечері — страх один, аж сумно буваје: увесь поселок аж гуде — стогнуть, хворі лежать у пропасниці. Та шче така кльата пропасниця, шчо як затрусить, то так тебе поламаје, шчо на другій день, мов побитиј лежиш; а далі почне чоловік пухнуть... Бачимо, шчо пагано: лікарів немаје, ліків ніде достати, — стали лъуде мерти, так ми давај до дому. Обчество требује по 25 карбованців за те, шчо випише — шчо його робити?! Ми шче як з дому јшли, то попереду носили двоох чоловіків одібрати місто, заплатили јім по пјать карбов.; ми і раді дати, та нічого давати: вже дуже здержались. Пішло нас 7 чоловік у Катеринодар до начальства козачого просить, шчо нас випустили. Там ходили по канцельаріях, та таки добились до генерала, то шче 19 карбованців з нас узъав писарь. Доби-

лись таки до генерала, стали плакати та просять його; він як заходитьсьа кричать: „какој чорт приньос вас сьуда, ньегодьяї! Только шльаьетсье; пашлі вон, дуракі!“ Коли це другиј, шчо коло його був, мабуть полковник, або шчо, каже, шчо одпустить їх, бо там климат нездоровиј. Тоді генерал каже: ступајте собі, „дуракі“, та більш і не явльяјтесь. Як ми сказали, шчо з нас требує обчество по 25 карбованців за те, шчо випустить, тоді він звелів написати, шчо б не сміли нічого брати ј випустили нас до дому. Туди ми јшли усього 4 тиждні, а назад більш 2-х місяців, і јшли вже гуртом; як у кого вмер хто, то ті ј просять, шчо б не кидать. Зајїздимо куди небудь у село, похваємо, ј тоді јдем далі ј так скрізь по дорозі zostавили ми слід з своїх трупів. У мене шче в станиці померло двоје хлопців, жінка на дорозі родила, а тепер лежить, як колода опухла, насилу довіз до дому. У другого там умерла жінка і двоје дітеј, а він сам з двома хлопцьями дојїхавсьа до того, шчо вже не міг устати з воза, шчо б перепрягти коньяку, та впросив чоловіка, шчо јшов з заробіток, шчо б сів на віз та довіз його до дому. Дома ж через тиждень і вмер. Осталисьа тільки 2 хлопці, та ј ті лежать опухлі. Брат мій насилу дотьягсьа: у Ростові покинув і віз, бо коньяка здохла, було трохи грошеньят, так по машині до Полтави дојїхав. У брата діти там померли, а жінка вже на дорозі впокојїлась, сам з душеју тільки ј вернувсь, змоги зовсім не ма, вибивсьа з сил, а тут шче не ма ј пристановишча, родичи виганьяјуть з хати. Та коли б мені хоч трохи одужати, все б таки перебивсьа як небудь “. — Шчо ж тебе заставило јти на посельяне? — „Та так, знајете, шчо ја цілиј вік чужиј робітник, землі не було, податки тьягнуть. Бивсьа, бивсьа,—дај думају, піду на слободи; може там собі знајду шчастья, зробльусь хазьяїном на вольнїј землі. Де які пішли ј багаті, а більш того, шчо бідота. Кобильацького повіту пішло більш 300 семеј, та всі ј повертались. Там ішли все багаті, тож јїм хотїлось шче крашчого житья, бо бачуть, шчо тепер усе таке стїсненья“.

От вам і доля робочого чоловіка: половина повмірала; ті, шчо вернулись — хворі ј не мають пристановишча. Мабуть вже не поправльять вони ні хазьяјства ні здоровья; підуть вони шче в гіршу невольу до всьаких здишчиків!

Б) МРІЇ.

Не маючи ніякої втіхи в теперішньому життєв, народ у нас все жде, шчо не забаром сгане лучче, шчо *царь відбере усьу земљу од панів та отдасть мужикам.*

Чутка про це ходить по всій Україні... По деяких місцях льуде почали навіть спродувати ту земљу, яка в їх је, бо сподіваютьсьа, шчо все одно скоро кожному хліборобові дарма наріжуть земльоміри стілько польа, скілько йому треба. А по других місцях знов чуєш, шчо тої, чи другий чоловік не хоче синові купувати землі „бо, каже, ј так скоро він получить після *красної різки*“.

Звісно, від такої марної надії крестьан самим јім тілько шкода, а користь — жидам, котрі поспішають купувати земљу по дешевій ціні.

Про *красну різку* цю з *Полтавщини* пишуть нам ось шчо:

„Давно вже скрізь по Україні јде чутка, шчо земљу нарівно різатимуть, ділитимуть між усіма льудьми, шчо буде „*красна різка*“. От же ж у нас у *Лохвицькому* повіті оця чутка вже до того дішла, шчо заможні льуде починають земљу збувати. Је тут містечко *Јусовці* — так у тіх Јусовцях кілько заможних козаків, тијејі чутки наслухавшись, вже ј ґрунти свої попродали жидам, бо жида тују чутку про земљу піддержують усіма силами, — себ то, шчоб земљу дешевше купувати. І справді таки у Јусовцях вони купили земљу в козаків по 25 карб. за десьатину. Дуже таја чутка пішла по Україні. Јакось, бувши в Кијіві, траплялосьа мені балакати з одним чоловіком з *Смілянщини*, то теж каже. Балакали ми з јім багато де про шчо, так случајем зішшовшись, — коли він і пита:

— Ви, каже, письменні: чи не чуть чоґо, або чи не ма чоґо по газетах, — чи скоро вже тују земљу різатимуть?

— Јаку, кажу, земљу? Це ви про размежуваньња чи шчо?

— Та ні, каже, размежуваньња то шчо друге, а то от льуде росказують, шчо всьу земљу ділитимуть по душам, значить так

що я панам і кожному усім на рівно... Так ви мені скажіть, будьте ласкові: як воно справді? бо мені оце, батче, сина женить треба, так ја не знају, чи куповать йому земљу, чи як? як що я справді скоро вже ділитимуть, то щоб гроші не пропали, бо тоді я дурно одріжуть..."

Оттак тепер і скрізь говорять. Тільки погано те, що оттак кажучи, льуде дуже часто всьу своју надіју покладають на царя. „Він би, кажуть, і рад усьу земљу мужикам оддати, та пани не дають! Не дарма у його стрільають, а як їде по чунці не дарма нас на кожну верству по чотири чоловіка виганяють. Тож то все, щоб пани не вбили!..."

Інші ж трохи не так обертаються до такої чутки про різку. — Всім нам, кажуть, царь дасть землі, та тільки не багато: три аршини вдовж, та аршин у ширш." Себ то на труну.

А то ще я инше буває. Трапилось мені балакати з одним чоловіком:

— Тут у вас, кажу, куди не глянеш, все панські та панські степи.

— Сама панська земља, льудської не ма.

— А в тебе багато землі?

— Скільки оком гляну, то все моја. Ја дворовиј, так мене вигнато... Сказать так—рубця панського не бачив!

— Ну, як же, кажу, лучче тепер чи тоді було?

— Е, благодарить бога небесного, тепер ја чоловік вольниј, тепер вже хоч ніхто мене за собаку не проміняє; хоч їсти нічого, а все таки ја чоловік вольниј: віддав подушне, та я ніхто я не їди до мене! А все таки лучче, як би земља була! Підждемо, може як не ми, то хоч діти наші не знатимуть лиха... Щож, царь хоч який чоловік, а проти сили нічого не вдіє. Он, балакали, балакали про волю, та таки я вишла; тепер балакають про земљу, то таки колись вона буде наша.

А часом трапляються такі льуде, лихом прибиті, що навіть за кріпацтвом жаліють. Питаюсь ја оце раз у одного старого чоловіка:

— Чого це ви на старості та в најмах?

— Так, каже, землі не дали!

— А хазяјство је?

— Хата та я годі.

— А хазяјка та сімја?

— Не ма хазяјки, а сімји тільки одна дочка 15 год, дома сидить... За панів лучче, каже, було. Тоді було за мене я подушне заплащать, і одбагнуть, і обувають, а тепер усе сам! Тоді лучче було.

— А як би вертали в кріпацтво—пішов би?

— З радістьтью!...

Не знају, чи од сердця казав оце стариј, чи, може, так ману напускав, бо ја в сертуку був, а в нас страх як сертука бојаться.“

Про те, шчо царь хоче дати земљу крестьянам, знов таки говориться в дописі з *Черниговичкини*.

„Људьям тепер тілько ј зосталось одно втішенья, шчо скоро скоро земля знов буде ділиться між ними нарівно — ј панська, ј мужицька. Поголоска сьа пішла тепер скрізь по всім повітам і навить по обидва боки Дніпра. Балакають про це на сто ладів. Хто славить, шчо царь, одібравши од панів землю, роздасть јїї лудьям по сім десятин на душу, а хто — шчо по десять, је ј такі, шчо, кажуть, роздасть він по тридцять.“

Се діло, почав один стариј і бувалиј скрізь козак, ведеться вже давно. Шче як мав царь пускати лудеј на вољу, то зібрав усіх важних панів і сенаторів і спитав јїх:

— По скілько ви думајете одпустити на душу землі; моја думка дати по 30 десятин на сімју.

А сенаторі ј кажуть:

— Буде з јїх і по три десятини, бо як дати по 30, то ј нам не стане.

А царь тоді јїм і каже:

— От так же ј вам колись буде!

От же тепер воно саме ј настаје; по всьому видно, к чому діло јде.

Ажеж і перед волеју було так: як тільки хто заікнеться, шчо скоро царь одбере лудеј, так зараз пани пристау в уши; пристав біжить, бје, вјаже, в острог сажа, а проте нічого не помоглось. Так і тепер: тільки скажи про землю, зараз пани кричать: „брехня, то дурні луде, не можна тому статсья...“ Треба трохи потерпіть, воно вијде“.

Один чоловік *Миргородського* повіта із села П., будши проїздом у нашому селі, розказував, шчо в јїх вже ходила з прошеньям про землю одна жінка до великого князья; так тој сказав: „не хлопочи, голубко, ј не втрачајсь, скоро земля всьа вам буде. *Ждїть жданого, воно скоро, скоро вијде*“. Слова: „ждїть жданого“ розходятьсья повсьуди, глибоко западають у душі лудеј і дають јїм велику надїју ј віру в те, чоґо вони ждуть і бажають.

Один чоловік *Новозибковського* повіту Черниговської губ., проїзжаючи через наш повіт, розказував, шчо скоро вијде од царя бумага, шчоб дати панам по сто десятин на душу, а остатнью землю поділити між лудьми по душам. Луде слухали,

слухали, а потім один і каже: „брехня, не може статсьа се, бо як дать панам по 100 дес., то їх чорт не візьме, а нам знов таки не стане. Може льудім по сто, а решту вже на панів поверне!“ Всі, шчо слухали, згодились на се.

Багато је льудеј, котрі мали куповать земљу, та тепер не купують через те тільки, шчо вона ј так скоро јім вијде, так дурно гроші пропадуть. Одного козака пришлось нам спитать, на шчо він свій гај пльундрује? гај шче молодіј. „Хиба ж не звісно, одказав він, шчо ось швидко будуть ділить усьу земљу по душам, то може міј гај припаде кому другому; ја јого лучче тепер зрубају“.

З Черниовщини ж пишуть і про те, јак пани недовольні чуткою про цю красну різку.

„У нас все чутка јде, шчо будуть земљу на душі ділити.... Јакось ја јіду з своїм паном, у котрого ја вчучером, та ј питају:

— Чи то правда, шчо будуть од панів земљу одберати та на душі ділити?

— Брехня, каже. Та шчо б ја, своју земљу оддав! не діждете!

— А јак же, пане? Аже ж ми були колись панські, а от царь зробив тепер инше.

— Е, то друге діло.

— Јак же друге діло? Аже ж *у ваших крепаків була колись јіхня земља, тепер зроблено вже так, шчо вона не јіхня, а ваша.* *) Так чому ж ваша тепер не може упјать јіхнеју бути?

Замовк міј пан і вже більш ніколи про те не прорікав нічого“.

В^ндописі з *Тарашчанської повіту* розказујетьсьа ј *через шчо всю земљу ділитимуть між крестьянами.*

„У нас на Поросьсьу в остатні часи ждуть льуде јакіјсь милості од царя. На јого покладајуть всю надіју.

Літ з двадцять пјать назад у нас пішла чутка, шчо царь записав усіх у козаки. Ну, та ј дали ж тоді всім за тих козаків: јак шчо вірити медикам, наче б то најважча мука чоловікові смерть од різок, — так наші чиновники зробили тоді по вченому, јак виганяли з голов наших сельан думку про козаччину.

Козаччину вигнали, але віри в царя не змогли вигнати: то пани, кажуть у нас, знушчајутьсьа над нами, а царь нам добра хоче.

Почалось польсьеке повстаньня. Кинулись мужики вјазати

*) Звертајемо на ці слова увагу тих, хто стојіть за свјатість власности.

панів та воювати з повстанцями, — думали, шчо царь їм за це дасть панську земљу. Засмирили ляхів, приньались за мужиків: різками на шкурі розмірjali їм земљу.

Але віри в царя знов і тепер не вигнали з мужиків: то пани, кажуть, знушчаютьсья над нами, а царь нам добра хоче.

А тепер знов пішла нова чутка між льудьми. Кажуть, царь заборонив жати панські хліба; нехай мовляв, сами пани жнуть. От тепер, кажуть, пани сами поодають нам земљу, бо сами, звісно, не жатимуть.

Певно ж знов прийдуть з різками навчати ј за се“.

Трудно сказати, чи та віра в царя стара ј закорініла в наших селян, так јак і в московських, чи тільки зародилась у них з часів царя Александра II, котриј з початку таки справді шчось хотів по својому доброго зробити дльа крестьян, касујучи крепацтво, — а тільки часом ця віра в царя вкладајетьсья в чисті казки. Такі напр. думки про царя в Чигиринщині, котрі страшенно пошкодили тому дльа теперішніх часів доволі великому бунту, јакіј був в 1874—75 рр. в тіј стороні ј про јакіј розказано в „Громаді“ II т. 293—296 і котрі навели декого з київських соціалістів рссійських на нешчасливу думку заложити на них повстанську „таємну дружину“, (товариство), — јак про це скажемо далі. Приводимо ці казки так, јіх списав один з тих соціалістів.

„Мужики вірили, шчо царь тьагне јіх руку ј хоче јім добра, так, јак вони јого розуміють. (Царя — прихільника до мужицтва — пани тричі хотіли звести з світа). Тільки царь не зна, шчо чиновники обіжають народ; вони не допускають до јого мужицьких ходатајів (посланців), шчоб царь не провідав про неправду начальства ј про те, јак вони ховають од льудеј царські указы, а читають видумані самими ж чиновниками. За царьом приставили пани міністра, котриј, шчо б царь не задумав на користь народу, — дають знать сенату; а сенат усе по својому переіначује указы на користь панську.

Відцільа склалась така легенда:

Дуже не легко до царя добратьсья: все через тих же панів, та чиновників; треба пускатьсья на всьакі хитрошчі. Один ходатај спізнавсья з царським кухарем; заховав він мужика десь у кухні. Проходить јакось сам царь мимо тијі кухні, а кухарь і вивів до јого ходатаја. Тільки шчо мужик став витьагать із за хальави своју бумагу, царь крикнув: „привзять сьуда міністра, хай візьме прошеніје ј приставить до мене!“ А в міністра завсігди в рукаві је кілька прошеніј, ніби-то од мужиків, алеж він јіх сам понаписував. В тих прошеніјах мужики начеб-то просьять од себе, шчоб царь јіх знову отдав панам у кріпацтво.

Узяв міністр од ходатаја бумагу, а замість її подав царю своју, шчо написав сам. Прочитав царь і розсердивсья: „возьміть, каже, того мужика і посадить лишень його в тьюрму; він не ходатај, а обманщик: не можуть мої вірні луде проситьсья знову панам у кріпацтво“.

„На царя пани вже давно зуби точать; случилось раз, шчо в Петербурзі зоставсья тільки царь та цариця з малими дітьми; а великих князів не було: Михајло—на Кавказі, другі по другим місцям порозїздились. От якогось ранку каже царь цариці: „треба сьгодні јти в сенат. Як не вернусь через годину, гадај, шчо певне зо мноју не благополучно; а коли і через дві години не вернусь, тоді вже хоть і панахиду по мені прав!“ Минула година, — не ма царя. Біжить цариця в сенат і пита первого салдата, шчо стојить на часах: „шчо в сенаті робитьсья?“ — Та шчось, каже, не добре. — Вона до другого, — і тој теж відказује. Вона до третього, а цей уже так прьамо ј отповідав: „пани, каже, царя мучать“. Цариця мершчїј біжить до главніjšого машиніста: „чи зробиш, пита, таку машину, шчоб за одну годину за Михајлом на Кавказ справилась? Таку то награду получиш“. — Можу, каже машиніст. Зараз приньавсья до роботи. Алеж кльаті пани таки про це прочули, — вбили машиніста. Доробив машину јого помішник. Привезла машина Михајла; він зараз у сенат. Ввіjšов і бачить, шчо царь упав перед панами на коліна ј молить јїх, шчоб јого не вбивали. А пани на царя з ножами нападајуть: „оддај, кричать, нам усю землю, та лудеј в кріпацтво“. Як угледів це Михајло, звелів зараз усіх панів у вікна повишвирьать. — І це справді так і було, — прохожі луде розказували.

Усі царі нашому царю вороги, тільки один китајський з ним дружить.

Якось сиділо де кілька царів, — чај собі роспивали; та ј заспорили чогось із нашим: „ми, кажуть, на тебе војноју підем і все твоје царство зведем“. Встав тоді китајський, та јак трісне кулаком об стіл, аж стакани порозлітались: „не дам, крикнув він, свого друга, білого царя, вам в обїду! В мене сто мільїонів војська, — всіх вас розїбју“!

Царь зна, шчо всім мужикам потрібно більш землі, чим вони јїї мајуть. От і хоче він повелить наділити крестьян по 5 дес. на душу і так, шчоб земля считалась за цілоју громадоју, а не за кожним хазьаїном різно (участки). Але міністр завирьа царя, шчо мужики бажајуть участкового обладуваньня землеју, а не громадського. А царь таки дума, шчо то не правда: от вони ј заспорили. Царь далі каже: „перепиши всіх, хто хоче

землі „на душі“, а хто на участки,—і як будуть такі, шчо стоять за участки, то ја тобі їх подарую“.

В тої час, як лъустраціонні комісії стали принуждать лъудей підписуватися під актами, котрих чигиринці приймають не хтіли (бо по тім актам земля нарізувалася їм на участки по 9 і 12 дес., а не по 5 на душу) то про між ними ходила така думка: „міністр хоче підвести нас собі в кріпаки, через те ј силује нас писатися на участки“.

В маї 1875 р. приїхав в с. Шабельники губернатор (Гессе), зібрав громаду до волості ј пита: „как ви смьејетъ нъе хатьетъ участковаго надъела, јеслі вам начальство так вьеліт?“ а мужики јому в отповідь: „ми не хочем бути під міністром, бо вже добре знајем, як то бути під панами“. От як вірили чигиринці, шчо царь і справді „побився об заклад“ з міністром.

„Задумали Чигиринці як небудь добраться до царя, шчоб дать јому знать, як чиновники ховајуть од лъудей јого указы, а видумујуть свої ј вијавляјуть їх за царські, і шчоб пожалітисъа царю на те велике здирство, котре над јого народом чинять чиновники-пани. Послали ходатајем Хому Прьадку: це був голова-чоловік та шче ј характерник. Але ж і Прьадці не пришлось самого царя побачити: дуже вже стережуть јого пани. Спіткав десь Хома принца Едінбурського ј розказав јому, за яким ділом прибув він до Петербургу. Едінбурський і каже: „отдај мені твоју бумагу, а ја јіјі до царя доставлю: мене панам не встерегтисъа, а шчоб ти вірив мені,—дам тобі росписку, шчо ја взыав од тебе твоју бумагу“. Написав Едінбурський росписку, та ј розірвав јіјі на дві половинки: „на тобі одну половинку, а другу ја передам царю. Як царь тебе потребује до себе ј побачить, шчо твоја половинка приходиться до јого, то ј буде вже знать, шчо ти ј јесть тој самиј Хома Прьадка“. — Ми сами бачили клаптик тіјејі росписки ј три печаті на ній приложено, казали чигиринці.

Чигиринці думали, шчо царь, заполучивши от Едінбурського јіх прошеніје, приїде до јіх сам, учинить суд над чиновниками, шчо порозорьбали лъудей, і впорядкује јіх справу так, як вони того хочуть. Тілько шчось царь не јіде. Надіја стала пропадать і закінчилася такоју легендоју:

Раз јакось Едінбурський гульав з наслідником, тај похвалив-ся, шчо має прошеніје від чигиринців до царя. Наслідник видурив у Едінбурського бумагу, шчоб тільки ніби то прочитать; алеж мершчіј взыав тај пошматьував јіјі на дрібні клаптики; наслідник, звісно, панську руку тьагне. Так царь і в вічі не бачив прошеніја від чигиринців.“

На хисткій підвалині подібних думок та казок кілька щирних прихильників громадського повстаньня крестьян за тим, шчоб усьу земљу собі забрати, — задумали поставити правдивий вже бунт чигиринців. Тільки ж до бунту не дішло, — бо шче раніше, ніж впорядкувались до нього крестьяне, — проводирів їх вхоплено і посажено в тьурму. Чи розігнало це туман мрій чигиринців і надію їх на царя, допевно невідомо. Як же розвіялась одна з мрій крестьянських, про котру розказано вище, про це пише нам той лист, шчо напечатано передпоследнім.

„Писав ја вам, шчо на Поросььї льеде похвальались, начеб то не будуть жати панам...

Поліція, мировія і пани шатнулись по селах та начали льякати льедеј усьакими московськими страхами, а найбільш тим, шчо „до смьєрти засьєчьом“. Почухали льеде потилиці та і пішли жати по прежнему, бо в нас урядникам мужик ні в чім не дімаје віри, а в однім тільки вірить, і господи! як вірить: це коли вони обіцають „до смьєрти засьєчь“.

Може бути, а то і напевне, шчо крестьяне стали на тому, шчо це так „пани на цей раз заподіјали, шчо не по царськїј волі стало“, — і перенесли своју надію на далі. В усьакім разі крестьяне, як кажуть, „покорились факту“. Јасно, шчо мріја, шчо царь, то б то старшїј пан, і чиновник, за них руку держить, — і шчо коли не тепер, так не забаром він таки поможе мужикам, — јасно, шчо така мріја робить те, шчо крестьяне згожуютьсья *потерпіти шче трохи* те лихо, котрого б вони инакше не зтерпіли. А потроху таке терпінья стаје привичкоју, а мріја так мріјеју і зостаєтьсья.

V.

ПРОБИ ПОВСТАНЬНЬА І ТОВАРИСЬКИХ
ПОРЬАДКІВ.

При тому бідуваньнью, в якому живуть крестьяне наші, було б дивно, як би вони все вже терпіли, шчо з ними витворьяють пани і начальство. Часами терпльачка лопаєтьсьа, і тоді настають бунти. Через ціле ХІХ столітьтя проходить ряд таких бунтів на Україні. Вони маі же ніколи не доходить до прьамого нападу на панів, чи начальство, — а найбільше бува так, шчо мужики тільки *не хотять робити того, тчо їм вельать і при тому по більшій часті думають, шчо того не велить, і закон, або царь*. В цьому одна з причин, через шчо з тих бунтів не виходить маіже ніякої користи, навіть іясности думок у мужиків про те, на кого і на шчо їм надіятись, або не надіятись. Цю іясність думок могли б внести серед мужиків письменні народольубці, — тільки доси ні в одному сільському бунті (окрім того чигиринського, котриі ми згадали вишче) — не видно і сліду тих письменних народольубців. Іїх у нас і за мало, і трудно їм підступити до народу та і не вміють вони до того взьатись. Звісно, шчо мужики послухають з письменних тільки того, кого вони знають, — хто жив з ними, ділив з ними працьу, або ставав їм у пригоді своїм розумом, наукою, працею.

Про бунти сільські в загалі пишуть мало, — навіть багато з них проходить без усякого спомину в дописьах і газетах. Тільки ж, здаєтьсьа, шчо де далі, бунти ці стають у нас все частішчі, — а надто в першу половину 1880 р. одбулось багато бунтів по всій росііській Україні. Ми не маємо про них власних дописів, а знаємо про них тільки з газет, і через те поговоримо про них в дальшій розділі. Тут же передамо дописі про бунти, шчо одбулись трошки давнішче і в котрих теж де де видно, як проміж селянами пробиваєтьсьа думка, шчо правди нема ні в якому панстві і начальстві, і у самого царьа, і шчо треба б уже було виступити проти них усіх.

„Одного року приїшлося мені їхати через село Баланівку Подольської губ., — пише наш товариш, — і так як сонце звернуло вже на полудень, то ја зостановився тут попасти коней. Не далеко від корчми — *комітет*, де бува сільський сход. Ја попав як раз на сход. Ставши не далеко від місця схода, ја став прислухатись, про шчо там говорять, але нічого не міг розібрати, бо вся громада гомоніла; — було тільки чути: „ні, братці, не треба соглашатися.“ Так ја стојав скілько хвилин, коли ось дивлюся, jde якийсь чоловік:

— На шчо то громада не хоче соглашатися?, — питају ја цього чоловіка, підзвавши його до себе.

— Та це, бачите, пане, діло таке: примушујуть нас, шщоб ми согласились зробити з паном розділ поля, а ми не хочемо, бо тоді нам буде зле.

— Чого-ж воно буде зле?, — спитав ја його.

— А того, шчо ми поки не розділились шче, то маємо випас на панській толоці, ј пан не сміје нам не дати цього випасу, бо, значить, такий закон; а як розділимось, то тоді ј пропав наш випас. — Ми це бачимо по других селах, де мужики согласились на розділ, а тепер бунтујуть, шчо пан јим випаса не даје і як попаде на своїј половині мужицьку скотину, то дере по 2 карб. за штуку. (Може чули за Чечельницьке діло!). Бунтујуть, бунтујуть після того, як согласились на розділ, та з тих бунтів чорт ма нічого, бо пријдуть москалі, дадуть јідному, другому по тој бік штанів, то ј перестануть... Терплять потім, та нічого не вдієш, не треба було соглашатись. Та шче от од чого ми не хочемо розділу, бо пан луччу землю зоставля при собі, а нам даје кепську, хоч, правда, доплачује карбованців 300, та шчо в тих грошах? Вже шчо не робить пан, шщоб ми согласились, та не може нічого вдіјати: він і волосного старшину, ј старосту підкупляје та підпојује, ј вишче начальство *просить*, але ми таки на своїому хочемо поставити, бо себе скривдимо.... Ну, прощавайте, пане, треба јти до гурту, бо онде начальство јде“.

Справді виднілось куряво, а там незабаром приїхав мировіј (јак опісля мені сказали) і якийсь чиновник з губернії. От ја став прислухатись, шчо вони будуть говорити... Мировіј не кричав на народ, а тільки вговорював, та ј то, видно було, з неохотоју, але те друге начальство дуже шщось кричало: „Ви такі, ви сьакі, та ја пришлю до вас москалів і т. и.“ — Громада загула: — „Ми маємо своїх москалів, та в нас је коси ј сокири, москалів не бојимось, грабувати себе не дамо.... Годі вже збиткуватися над нами!“

Довго, довго кричало начальство, а на кінці крикнуло: „Ви

падльєци!“ та рушенько вскочило на бричку (мабуть бојалось, шчо битимуть) і попросило мирового сідати та јіхати, бо „з гадьуками, каже, ј падльєцамі нічьево не сдьєлајеш.“

Тоді громада знову загула: „ні, ми не подлеці, бо стојімо за правду, а ті, шчо хотьять нас грабувати,—подлеці!“

Начальство појіхало, а скоро за начальством і ја поплентавсь в дорогу.... Не знају, чи вдалосья баланівським льудім відстојати себе, а в мене дуже радісно билось серце, коли ја слухав, як гарно стојала громада за своје праве діло. Коли шчо почују об цім ділі, то напишу.“

З Черниговської губернії пишуть:

„Між лісами Черниговщини, в Борзенськім повіті је село Вишнівка. Одсторонь від трахтів великих, між лісами, багнами та болотами захистилисья сельане Вишнівки ј живуть собі, як сами знајуть. Мужиків у Вишнівці до 8000, а панів не ма ј заводу: поки льуде були в кріпацтві, то між јіми жив управљајущіј, а як прочитали вољу, то ј він шчез. З того ж таки часу, з 1861 року, льуде почали працьувати сами на себе ј додумалисья, шчо ні за шчо платити царських податків і постановили не відбувати а ні јаких повинностеј. Урядові це не подобалосья дуже, — ось і зјавивсья в Вишнівку мировіј, зібрав громаду ј почав јім по пучкам викладати, шчо так не можна,— шчо цареві царське, — хоч вроди, а дај. Льуде слухали з увагоју, мовчки, ј ніхто ј слова не пикнув навпаки. Зрадів мировіј, питаје: „Так згожуетесь платити?“ „Ні“, одказала громада: „Дачом же не платити?“ „Бо јак би було за вішчо, то ј платили б. А то за вішчо платитимем? За земљу?... Хиба ж земља царська? Хиба царь јіјі сотворив? І нас, і земљу сотворив господь; і ми божі ј земля божа, а не царська; то ј платити цареві не ма за шчо. От і все!“

Мировіј сердитьсья, починаје гримати. Тоді льуде починајуть з јого глузувати. „Грицьку, а Грицьку! Та ја на јармарку в Ніжені бачив точнісінько такого јак оцеј в кумедіјі показували... Там він навприсядки танцьував! А винеси, Грицьку, своју скрипку, та вчисть јому козачка—зобачимо, јак спритно танцьује“. Мировіј лајетьсья, а Грицько до јого: „а танцьуватимеш? То ја піду за скрипкоју, це не далеко“.

А то шче појіхали було земльоіри земљу межовати. Льуде почали јіх просити, шчоб јіхали, звідки пријіхали, шчо јім нічого тут робити. Тіж не слухајуть. „І на вішчо нам ваше мірьяньня? ми ј сами знајемо свої межи, ј за це в нас зроду не буваје ніјаких сперечок!“ Земльоіри все ж таки не слухајуть. Тоді сельане задумали такі јіх вижити: робітників не давали а ні

їдного; не тільки не давали даром харчів, а навіть і за гроші не давали ж шматочка хліба. Тим часом недојом виростав та виростав, бо податків не платили. Почав становий најізжати в село, збирати громаду, та вмовляти, щоб платили гроші; а луде одказујуть їдно: „не платитимем, бо ні за що!“ Почав становий страхати грабунком.

Сельане поставили вартового з того коловорота, звідки мусив їхати становий,—як раз як за татар. Тільки вартовий заглядить далеку станового, зараз біжить по селу і кричить: „Становий! становий!“ — Точнісінько як за татар. Зараз луде ховајуть усе, що можна сховати, а худобу женуть у ліс; чи не так же було за татар? Наїздило начальство з окружними москальями. Зібрали громаду і питались: „принесли гроші?“ „Які там гроші?“ „А податки?“ „Ні!“ „Чом же ні?“ — „Бо ні за що платити, то і не платитимем!“

Після цього починається катуваньня лудей. Навезуть вози різок і починається!... Мучать лудей як і татари не мучили. Бјуть їдного за другим без усякого милосердя, і кожен під різками кричить: „платитиму! помилуйте, платитиму!“ Кричить, поки не обезпам'ятіє. Тоді змучені луд знову збирајуть у громаду і приказујуть: „несіть же гроші!“ А вони знов своје: „ні, не платитимемо, бо ні за що!“

От таке то діялось аж до теперішнього часу, і ніхто про це не писав у газетах, — через те мабуть, що описували все лютість турків над слав'янами, то не було місця в газетах.

Недавно царські спіаки надумились: заньали облавоју худобу в лісі і забрали. Земљу об'явили оддавати в аренду, а сельане хоч пухни з голоду.“*)

Допись з *Черноморщини* показує, що вже і тепер, як луде опрутьсья проти начальства доволі великоју купоју, то вдається їм хоч трохи поставити на својому.

„До 1869 року, як шче Чорноморщина (тепер частина Кубаньської області) поділена була на округи, Полтавська станиця мала далеко більш ваги, ніж другі чорноморські станиці, затим що вона була тоді головноју в одному окрузі (в Таманському), мала окружну школу і усе окружне начальство. Потім, як замість округів стали у нас повіти, уїздним городом зробили вже Темрюк, перевели туди і окружну школу, назвавши її уїздною, а Полтавська зрівнялась з останніми станицями.

*) Ця допись трохи неясна. Не видно, про яких крест'ян іде розмова: про панських, чи про казенних.

В 50-х роках у Чорноморщині, по наказу начальства, одміривали јуртові (це б то обчеські, або станишні) землі. Більа Полтавської були тоді великі плавні (болота з очеретом), і через це в її јурт доброї землі ввійшло дуже мало супроти других станиць.

В 1871 р. стали вводитись у козаків нові порьядки.

Почали знов одміривати земљу, тільки вже на иншиј лад: панам окрімно од јуртових земель в осібну јихнју власність. Тим часом, дякуючи праці полтавських козаків, јих плавні зробились најдобришоју землеју від усього јурта. Полтавці тепер ні за шчо не хотіли дати участків панам, не тільки чужим, цеб-то тим, котрі не жили в јихній станиці, а ј своїм, здајучись на зајавку землеміра, котра зроблена була годів за 20 до цього, шче в першу межовку, про те, шчо в јих мало землі. І справді, хоч плавні ј стали тоді здалі до хліборобства, але-ж вони до 71 р. орали ј ту частину, котра визначалась тепер панам, не гльядючи ј на те, шчо ця частина була дальш од јихньої станиці, ніж остання јуртова земля ј нічим не різнилась від неї по ґрунту; значитьсьа јім без неї не можна було објітись. Окрім того на це показује шче ј те, шчо в Полтавській зовсім трохи переселенців, тоді јак у кожній другій чорноморській станиці јих мало шчо не третья частина.

Після того, јак објавили межуваньня, Полтавці не покидали орати панські участки, хоч це ј дуже забороньалось начальством. Далі вони стали одрікатись вислати 49 семеј на осельу (за 160—170 верст.) у Јасенську ст., котра тоді закладувалась із таких же саме посельан від других станиць, за недостацоју јуртових земель (в Полтавській налічујетьсьа 2299 м. і 1999 ж.). У цей же саме час полтавські неслуживі козаки не зхотіли платити у вієско грошей, котрі з јих вимогались по закону. Окрім того станишне обчество не слухало наказів ујїздного начальника; звісно, дльа цього треба було згоди станишного отамана, затим шчо инакше ујїзній начальник знав би, јак справляјуть јого накази.

Јак тільки Полтавці відмовили вислати лудеј у Јасенську, ујїзній начальник Калера (чорноморець) порішив, шчо станиця бунтује ј шчо треба привести вієско. В третью годину ноці під 23-їј день березільа (марта) 1873 року одного чорноморського пана кликали до начальника одділа (ујїзній начальник — административний урядник, а начальник одділа — војениі), і тој нишком припоручив јому јак мога скоріше појхати в Кримську станицю ј привести відтіль батальон москалів (1000 ч.) і чотирі сотні козаків (600 ч.). Пан зараз же поскакав у Славјанську станицю і там довелось јому почути, јак на питанья одного

козака: „куди біжить пан?“, кучер одказав: — „за вієськом, стрілять Полтавську“. — Народ уже знав про таїній наказ.

У ночі під 25 берез. в 11—12 годині батальон і 4 сотні козаків підійшло до Полтавської. Три сотні обступили станицю, а батальон і останню сотню розставлено серед церковного пляцу. Як вієсько входило, льудей на вулиці зовсім не було, бо вієско јшло јак мога тихше. Першими цю ніч було заарештовано девјатеро дідів, котрі сподівались, шчо старість јіхня повинна оборонити від утисків начальства, ј тим то не бојались прьмао зајавляти перед начальством своју недовільність. Не јдучи такечки арешта, але знајучи, шчо буде в ночі під 25 березн., ці діди спокіјно zostались дома, *) тоді јак де-котрі молодчі, але шче більш завзјаті, ніж діди, сховались. Јіх шукали по всіх хатах. **) Головних було двоје, козаки Криштона ј Мірошник. Першиј — літ 30, вчивсья в окружніј Полтавськјј школі, службу скінчив за Кавказом. У 1869 році він вернув у Полтавську ј тутечки за свј розум і добріј норів шанувавсья навіть між своїми супротивниками, тоб-то між тіјеју мало шчо не десјатоју частиною Полтавців, котра не хотіла бунтовати. Він був виборним станишним казначејем і разом збіршчиком сижньових грошеј з городовицьких дворів (повина поселенців за право оселі в станиці). Народ ховав Криштону ј Мірошника ј на вимоганьня начальства назвати зачинщиків одказував усе, шчо ніјаких привідців у јіх не ма ј шчо діло ведетьсья всім обчеством. 25-го берез. усім Полтавцям заборонено виходити на вулицю; навіть тих, котрі јшли до утрени, зарештовувано. Церков замкнули, поставили до нејј сторожу, ј так вона простојала аж до травня (маја), поки не пријјав чорноморськјј генерал Попка. Ніхто не говів. Паски свјятили серед пляцу. За мертвими завше јшли оружні москалі, ј козаки з цього не мало глузували. Шинки з 25 берез. теж, поки не пријјав Попка, були заперті. Усьякі збори забороньались; не можна було навіть чоловікам 2—3 зјітись до-купи, — јіх зараз розганьали. А вієсько розставлено потім так: на пляцу поставили москалів, від него скрізь по всіх вулицях порозставляли бекеші (по пісьменному пікети, — це сторожеві купи, кожна із 4 або 5 конних козаків) і станицю обвели теж бекешами. Кожніј, хто хотів вјїхати в станицю, повинен був јдати під неју офицера з головного караула ј јого під конвојем гнали в станишне правленіје, а відтіля вже јого

*) 26 берез. в ранці вони були спроважені в Катериндарську (Јекатериндорську) тьурму.

**) Замість јіх знајшли одного діда Шевченка; јого теж спровадили перше в Катеринд. тьурму, потім в Оренбургськјј крај і на дорозі туди він умер.

пускали, куди йому треба було, а хто хотів виїхати з станиці, тої мусив брати в станишному правленії квіток і тоді тільки його бекеші пропускали, але потім знајшли це не спідручним і всіх хотівших виїхати із станиці зібрали цілими кучами і такечки випускали звідтіль. Біля арсеналу і порохового парку за станицею був особливе здорові калавур.

Як ще вієско не входило в станицю, зведено було вивести, наче б-то на межівку землі, всіх оружних конних козаків як з Полтавської, так саме і з сусідніх станиць. Козаки знали на шчо їх виводили, тим більш, шчо через три дні після 25 березіня їх вернули до дому. 26 березіня начальство змінило вибраних обчеством станишного отамана, урядника — Чорного і його помішників, а замість цього зробили отаманом одного москаля, старого осаула Јевсіјева *) і дало йому вісім чоловік помішників (чорноморців). 5-го квітня (апріль) приїхав у Полтавську наказній отаман (начальник краја) Цакня. Як вїздив він у станицю, ніхто не смів бути на вулиці. Прибів він у вечері. А на другій день вранці, в дев'ятій годині, на мајдані зібралось вієско і Полтавці. Поздоровкавшись з вієском, він пішов до народу, йому на зустріч виїшов урядник Сотниченко з хлібом-сіллю. Цакня його прогнав. Потім грізно почав лајати Полтавців, пообіцяв розіслати їх на селю по другим станицям і навіть звести і саме меньня Полтавської. Далі визвавши тих, котрі подавали жалобу В. Кн. Михаїлу Николајевичу у Славјанській (або як кажуть у нас, на Копилі) а коли він нічого не зробив, збирались жалітись до самого царя. Цакня спитав їх, чи пересказували вони обчеству, шчо одповів їм Вел. Кн. Михаїло. — „Пересказували“, мовили йому. **) Вилајавши на послідок тих 49 чоловік, котрі не хотіли переселятись у Јасенську, Цакня звелів вієскові розігнати народ. ***) Потім начальники стали звирьати обческі гроші і знајшли всього тільки 50 карб., тоді як допреж цього завше було далеко більш. Гадали так, шчо мабуть Полтавці чималенько заховали їх, за тим шчо вони знали про всі накази начальства. У вечері того ж таки дња Цакня виїхав.

В цей саме час Криштопу і Мірошника шукали вже за 60 верстов від Полтавської. Частина приведеного в Полтавську вієска једналась нишком з Полтавцями. Окрім того недовіль-

*) Він родивсь в Торському краї і жив по сьу пору за Кубаньню.

**) Депутати від Полтавської станиці подали великому князю Михаїлу, як пробігав він через слав. ст. в 1872 р., прошенья об тім, шчоб добавили їм землі і одмінили неслуживій разряд. Михаїл, звичајно, прогнав їх.

***) «Хто це такі? Казали, шчо отаман приїде, а воно якісь москаль», міркували Полтавці після схода.

ність проти начальства була теж і в усіх сусідніх станицях. В одній навіть почалось такеж непослуханьня, як і в Полтавській, але там станичним отаманом був пан, котриј зараз же схопив најбравіших козаків і одіслав їх у Катериндарську тюрму, і так спинив смуту. Через місяць прибіг у Полтавську якијсь генерал Свистунов. Він був у станиці три дні. Спершу вмовляв обчество вгамуватись, обіцяв за його поклопотати, і слав до церкви благати бога, щоб тої поміг йому схаменутись. Але, як побачив, що Полтавці не покидають домагатись свого, він почав цупко лајатись. І як зібрався схід — вдруге, вієсько грізно обступило його і тут багацько де яких козаків попадало на вколішки. Уїзній начальник почав тоді читати по бумазі прозвища найбільш завзятих козаків, а скинутиј станишній отаман і його помішники виводили їх з гурту. Тільки, як повитягали вони всіх поменених на листі, уїзній начальник сказав до їх: „А ви ж чого стоїте? ідіть і ви до їх!“ — Усіх оцих, без малого не 80 козаків, зараз же, навіть не давши їм чого небудь узяти з собою, під конвоєм погнали в Мајкопський повіт. На цім сході жінок не було, і більша частина їх опісля тільки почула про долю своїх чоловіків. Але скоро начальство начало їх висельати, не давши навіть часу зходно продати своје добро.

В кінці травня (маја) в станицю прибіг другиј генерал, — Попка. Він зараз познімав бекеші, відчинив церкву і дозволив людьям робити на степу. Але ж з панських участків вієсько збрало весь хліб, котриј тамечки посіjali Полтавці, і начальство потім продало його, тільки куди дівались гроші, — незвісно. Попка, як спершу і Свистунов, почав теж вмовляти Полтавців утихомиритись і обіцяв випрохати помилуваньня Криштопу і Мірошнику, як що вони самі зявлятьса до начальства. Полтавці ж, хоч і згодились на його речі, але все ж таки не покорились. Теж саме і Криштопа і Мірошник не зявились.

Напоследок у Полтавську приїхав Кармалин, новиј наказниј отаман, змінивши Цакню (последнього, кажуть, прогнали за те, що не вмів унорати полтавське діло); і цей знов силкувавса угамувати Полтавців солодкими розмовами, але все було марне. Потім він (не звісно чого) поїхав у Ялту. Вертајучись відтіл, він забіг другиј раз у станицю і привіз з собою одставного москаля, котрого Полтавці одрадили до царя з жалобоју. Москаль сказав їм, що царь одвітив на це теж саме, що і памісник Михаїл, як пробігав через славяпську. Але Полтавці не їмуть віри москалеві, кажуть, що він не зявлявса до царя, а, мабуть, встрівса в Ялті з Кармалиним таі вернувса з ним до дому. Це вже був другиј посланець до царя, а пер-

шого (одного урядника) вони одррадили шче в квітні тижнів через два після 25 березня, тільки його біднагу піjmали в Жеєському городку. 11 жовтня (октябрю) зловили Криштопу ј Мiрошника, бо најшлись таки, спасибі јім, щирі довідчки. Мiж бумагами, котрі були в Криштопи, знајшли чорнову жалобу до царя, лист від закубанських поселенців і вiјськове положеньня 71-го року, на котре Полтавці покладали право свого вимоганьня. Народ сподiвався, шчо Криштопа, як розумниј чоловік, вмитиме, як виправитись перед начальством. Так здајеться, думав і сам Криштопа. Але спершу його ј Мiрошника одiслали у Катериндарську тюрму, а куди јіх опiсля відтiль одпровадили, — Полтавцям незвісно; тільки вже Криштопа писав потiм аж з Москви, шчо він маје таки надіју визволитись. А Мiрошник вмep, але де саме, теж ніхто не знаје.

Скоро пријихав Кармалин в третє ј вмовляв Полтавців заслати до його виборних, але обчество ј на це не згодилося, а хотило, шчоб він балакав з ними зо всіма. Потiм, як зiбрались вони бiля його квартири, він звелiв јім подiлитись на покiрних і непокiрних. Вони спершу ј почали було дiлитись, а далі обидві половини знов змiшались. Треба вам сказати, шчо шче з замого початку полтавського дiла начальство запрошувало тих, котрі хотiли покоритись јому, ј записуватись на осiбнiм листі. Та тільки таких шчось не зовсiм багато було. Багацько не записувалось, як кажуть, через те, шчо јакијсь то дiди сказали, шчо кожниј хто записувався, наближав кiнець свiту.

У лютому (февралі) 1875 р. Кармалин через ујiзного начальника переказав Полтавцям, шчо нехај вони з себе (цеб-то кiльки јіх у станиці зосталось) складуть обчество, зберуть собi отамана ј на папері тоді зајавлять јому все, чоґо вони домаґајуться.

Козаки одповіли јому, шчо јіх обчество за Кубаньню (80 се-меј), і шчо станишниј отаман вже је в них, та тільки теж за Кубаньню; так і відмовились од цього.

Отак дiло стојало аж до Грудня (декабрю) 75-го року. Все оце времја Полтавці держались крiпко, пiдавались хиба тільки силі; гроші з неслуживих козакiв брали тим, шчо продавали јіх мајетність. У Јасенську станицю ніхто не висельався.

Далі, хоч панам і поодмiрьювали участки, але Полтавці, не дивлячись ні на јакі заборони, не покидали орати јіх, а межові стовпи викопували геть. Тi козаки, котрі вислані були в Мајкопський повiт, незабаром почали тiкати відтiль до дому. Марно јіх шукали скрiзь по плавням, бо вони гарно вмiли ховатись, та шче ј те, шчо чуже вiјсько не знало јіх на вид, так јiм зовсiм легко було одмовлятись.

Полтавці ні об чім не хотіли прохати начальство: „нехай, кажуть, хто наробив це, тої і змінъ“. Балакали іноді і про те, шчо треба послати шче кого-небудь третього до царя, бо він, на їх думку, нічого про це не знає.

Напослідок у грудні (декабрі) 75-го року начальство таки добилося того, шчо Полтавці листовне просили в його прощень-ня, але все ж на цій бумазі, підписались не всі, а тільки більша частина їх. А чи і легко ж було Полтавцям держатись? Шчо вони мали зробити одні проти начальства з вієськом? Окрім того, козака висилають з станиці на рік чи і більш, а дома в його застається жінка, діти і уся домівність без головного робітника. Він і міркує собі: „Сусідні станиці мовчать, а ми сами шчо зробимо? Деж нам одним проти начальства? Так, про-сидиш тут даремно, а оселья зовсім знишчується. Ось тепер саме горяча пора: треба хліб жати, сіно возити... а тут шче москалі на шиї сидять...“ і кінча тим, шчо підписується на листі.

Але всеж намісник порішив діло так: „все прощайється. Закубанських виселенців вернути до дому (тих, котрі засажені були в Катериндарську тюрму, випустили шче трохи раньш), замість 49-ти сімеї Полтавська повинна дати в Ясенську тільки 19; за те шчо вієско два роки[†] простояло в станиці, гро-шеї з Полтавців не правити (однак узьато було 1368 карбованців з доходу од додатної землі). Додаток землі получить не одна Полтавська, а і усі другі“.

Таким робом скінчилось Полтавське діло і начальство по сьому случаю свьаткує тепер так, шчо аж смішно.

Оце все ја чув від таких льудеї, на котрих ја зовсім покла-даюсь, шчо вони не брехали. *)

Льутиї 1876 р.

*) Допись ця не зовсім јасна, а надто тим, хто не бачив близько порьад-ків козацьких країн за остатні часи. Ми де шчо розказуємо далі про ці порьадки на Чорноморщині. Тут поки скажемо, шчо буча в Полтавській станиці піднялась з того, шчо начальство, окрім того шчо звеліло частині козаків висельатись за Кубань, а шче і почало одводити в собину офицер-ству козацькому землю з вієськової, а також одділяти і осібно на простих козаків землю станичну (по донському јуртову) покладајучись на Положе-ніє 1842 р.: 1500 десьятин на генерала, 400 на штаб-офицера, 200 на оберофицера; 30 десьятин на простого козака. З остатку, — спільно-вієсько-вої, а не јуртової землі мусилось шче дати землю і постороннім панам. А в Полтавській і своїм козакам і своєму офицерству нігде було взяти стільки, скільки приходилось по Положенію 1842. Зкінчилось тим, шчо офицерам, скільки мога, дано було додаточну землю в північних повітах Чорноморщини.

Впорьадчик.

Певно, шчо такі повстаньня, як ті шчо зараз списані, не можуть повалити теперішні неправдиві порядки. Для того вони шче дуже малі і не на великій край розлягаються зразу. Окрім того в них все таки шче за мало видно думки про корінь того лиха, проти котрого виступають ті повстаньня. Цю думку можуть міцно вкорінити в наших простих льудей тільки освіта і освітні льуде. Далі, ми говорили в свій час („Громада“, т. I, ст. 39) шчо навіть велике повстаньня часів Хмельниччини, котрому посчастлилось вигнати з України маїже все панство і начальство, не довело до того, шчо б знову не поновилось панство, а за ним і начальство, — бо українські льуде XVII ст. вигнали польських панів, та і почали землю ділити проміж себе нарізно, а не повернули її тільки в громадську, чи товариську. От через те рядом з повстаньнями серед наших льудей велику вагу мають проби товариського господарюваньня, котрі де далі все більше впіять починаються на Україні. Ті проби покажуть, які порядки треба заложити замість тих, котрі доводять льудей до повстаньня і котрі колись повальються через повстаньня. Тут впіять місце, де освітні льуде можуть прикласти своєї помічі простим льудім: помагаючи їм закладати товариські господарства, а шче ліпше працюючи в тих товариствах, освічені письменні льуде стануть товаришами простих, котрі через те послухають їх і в часи повстаньня, — а далі вони мігтимуть усьаке повстаньня повернути так, шчо б зараз же, проганяючи начальство, крестяне повертали всю землю в громадську власність. Таке повстаньня, навіть коли його подужа начальство, залишить по собі слід, — јасну думку про те, проти чоґо і для чоґо треба повставати.

Проби товариського, гуртового господарства, де далі все більше пројавляються тепер скрізь на Україні, хоч було українців ославили так, шчо буцім то вони навіки стали на тому, шчо *гуртове* — *чортове*. Тільки ж ми не мајемо про ті проби прямих дописів од наших товаришів, а спіткајемо про них тільки звістки в книгах і газетах і через те мусимо говорити про них в другому розділі. Тут же просимо наших товаришів на Україні звернути јак найбільшу вагу на такі проби.

30 АВГУСТА 1880 Р.

М. Драгоманов.

КОЗАЦЬКІ СПОМИНИ І ГРОМАДСЬКІ ПОТРЕБИ В КУБАНШЧИНІ.

Ми назвали напечатану више допись з Черноморщини не-ясноју. Ми напечатали її тільки через те, шчо звістки про бунти, а надто про бунти козачі, дуже рідко проскакують в росієських газетах. Ми не беремось појаснѣати і доповнѣати звістки нашого товариша про ту саму справу, про котру він росказує, то б то про справу станиці Полтавської, — а скажемо тільки трохи про поділ землі і про виселеннѣа в Черноморщині в загалі, — бо думаємо, шчо так скоріше допись цѣа буде зрозуміла читачам нашим, не козакам: в Полтавській же станиці всѣа колотнеча завелась через *межуваннѣа* землі та *виселеннѣа* частини людєй за Кубань. А те *межуваннѣа* і виселеннѣа показують, як царське начальство пішчить рівність між людьми і громадські порѣадки по козцьких землях, а надто по українських.

Вієсько Кубанське вишло з Черноморського, а це вієсько вважаєтьсѣа за наслідника *Товариства Запорожського*. В Запорожжі всѣа земля і вода вважалась товариськоју; окремі хутори товариство позволяло заводити заслуженим козакам, тільки ж не зрікалось на ті хутори свого вишчого права. (Скальковскій, *Исторія Новой Сѣчи*, т. I. стр. 238). Коли наслідники Запорожців, Черноморці, перейшли на Кубань, то всѣа земля, їм надана Катериноју II, теж була признана спільноју воєськовою. Тільки ж уже в грамоті 1794 р. було сказано, шчо б: „Въ отмѣнное воздаяніе старшинамъ, яко вождямъ, наставникамъ и попечителямъ, отъ общихъ сего войска благъ, при своихъ хуторахъ сродственниковъ и вольножелающихъ людей, поселить дворовъ и опредѣлить подъ оныя земли, по прилагаемой у сего штатной росписи.... Вышенисаннымъ старшинамъ и козакамъ, на вѣчно-спокойное показанными дворами, хуторами, мельницами, лѣсами, садами, виноградами и рыболовными заводами владѣніе

выдать открытые листы, съ тѣмъ чтобы до онаго, кромѣ хозяина и законнаго ихъ наслѣдія, ко владѣнію никто права не имѣлъ, да и земель не утѣснялъ.“ (Попка, Черноморскіе козаки, 284—285). Такъ положено було початокъ старшинської собини серед спільної землі вієськової. З часами, старшинські хутори розрослись такъ, що простимъ козакамъ з їхъ громадами (курінами) стало за тісно, — а тутъ ще вишло „Войсковое Положеніе“ 1842 р., котре поклало на простого козака по 30 десятин (на ділі нігде було вже взять, більшъ якъ по 16), на обер-офисера по 200, на штаб-офисера — по 400, на генерала по 1500 десятин. (Попка, 82—83). Землі офисерські, котрі давались мов жалуваньня за службу вважались, по закону, не наслідною собиною, а до-життьєвою, — тільки ж коли вже в вієську старшина не вибиралась товариствомъ по запорожському, а ставилась од начальства, то вже в ньому виробилось наслідне панство, і землі офисерські стали на ділі наслідною собиною і де далі, все більше врїзували землю спільну, вієскову. Начальство царське грало на дві руки: то воно вбивало стариі запорожські дух в вієську, одрїзняючи старшину од простихъ козаків, надаючи офисерамъ більше землі, — то воно хотіло боронити простихъ, спинаючи офисерів, щоб не дуже розширяли свої хутори, а надто тоді, коли запримічало, що серед старшини єсть ще духъ противенства петербургскимъ чиновникамъ, котримъ противні і маленькі особні права і вільности козацькі.

Підїшли часи, коли війна вигнала черкесів з краю між Кубаньню і хребтомъ гір Кавказських. Начальство здумало поунути козаків далі за Кубань та за одно і уменшити спільність між козаками черноморськими, перемішавши їхъ з иншими, — великоруськими, лінейними козаками та з одставними салдатами і виселенцями з Росїї. В 1860 р. замість вієська Черноморського було заведено мішане і на більшій країні оселене вієсько Кубанське. В 1861 р. командуєщій вієскомъ кавказскимъ писав в Петербургъ, що велике лихо дльа Кубанського краю — це окремість козацька (замкнутость) та спільне вєсього вієська господарюваньня над землею. „Замкнутость козацкаго сословія имѣеть ту наиболѣе важную сторону, — писавъ главнокомандуєщій, — что она развиваетъ духъ отдѣльности въ государствѣ. *Въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, состоящемъ изъ малороссіянъ и хранящемъ преданія Запорожской Сѣчи, эта отдѣльность принимаетъ видъ національности* и выражается нерасположеніемъ къ ипородцамъ, которыхъ казаки недружелюбно называютъ москалями. Сліяніе бывшаго Черноморскаго войска съ Кавказскимъ можетъ дѣйствовать противъ этого, *особенно вреднаго въ настоящее время начала.*“ (Писано в часи, коли став дужче проїавлятись

українськиї рух в Росії), но необходимо, чтобы слияніе это было не только административное, а проникло въ самый бытъ козаковъ“. Далі главнокомандујущїї жаліється, шчо навіть вієськові офицери „поставлены нынѣ въ необходимость искать популярности между козаками выказываніемъ духа оппозиціи подъ предлогомъ національности и историческихъ воспоминаній“. Шчоб запобігти цим усім лихам, то б то, шчоб „злити“ козаків українців з „москалями“, главнокомандујущїї радить такі заходи, котрі мусьять розділити чорноморську старшину од простих козаків і вслабити звязь цих самих проміж себе. Він радить не тільки дозволити „потомственнымъ дворянамъ“ Кубанського вієська (а там маїже всю старшину начальство поробило дворянами) виходити з козацтва, а і купувати в вієська собі землі в собину, так само як і козакам, котрі одслужать свїї строк (і, звісно, тим, котрі мають на те гроші). На продаж пазначити північну частину Жеєського округу і землі полків 1-го Хоперського і 1-го Ставропольського, — з котрих козаків вивести за Кубань; в цих землях дати право купувати землю і людїм другїх станів. На получені гроші висельати козаків цілими станицями з названих земель і частинами з другїх за Кубань. Петербургське начальство згодилось з цими радами, за малими змінами „по исключительному (то б то українському) характеру народонаселенія въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, — по видамъ государственнымъ отнюдь не могущимъ идти въ примѣръ для прочїихъ козаковъ—(тоб то дльа донців, великорусів!) по особеннымъ обстоятельствамъ“.

Тільки ж коли почали робити по цьому указу, і стали гнати козаків „к бісовому батькові за Кубань“, то в кількох станицях настали бунти, в котрих і офицери (навіть полковники) запротестовали і прохали між инчим, — шчоб одділити од старїх Чорноморців шість бригад старїх кавказців-лінеїців з москалів, — („преимущественно по той важнїйшей причинѣ, что въ присоединенныхъ къ намъ шести бригадахъ господствуютъ разныя секты и вѣры, а мы все православнаго исповѣданія“, — писали українці), — і шчоб вернути Чорноморцям їх старе імїа, — шчоб, коли думають додати їм землі за Кубаньну, то дати їїї також на все Чорноморське вієсько по такїї же грамоті, як стара 1792 р.; шчоб не висельати нікого на нові землі инакше, як охогоју, — шчоб не давати в собину землі вієськової лядьам не вієськовим. Цеї протест підписало 93 чоловіка з старшини, а два попи навіть приїмали од козаків присягу, шчо ті не підуть на виселки. Правда, шчо бунтовщики Хоперського полку в Александровській станиці казали, шчо підуть на виселки, але тоді, коли їм покажуть царськїї указ. Тільки ж начальство

мусило податись і на той раз одмінило указ висельатись 770 сім'ям. (Венюковъ. Къ исторіи заселенія Западнаго Кавказа. 1861—1863. Русская Старина 1878, VI).

По троху вишло маїже так само, як хотіло начальство. В 1871 р вишли нові закони про службу козацьку, подібні до рекрутських. Разом з тим козацькі офіцери получили собі землі в собину; роздано також чимало землі в собину і не козацькому офіцерству і панству, а всьакому кавказському і петербурському, найбільше звісно за Кубаньську, але чимало і по цей бік, так шчо вже в 1872 р. в Кубанській Області було 375.000 де-ньятин собини. Хазяїство на тих собинах најгірше: пани сами не живуть там, а арендарі псувають земљу дльа скорого баришу. (Васильчиковъ. Землевладѣніе и Земледѣіе. II. 961—962) А тим часом, як ми бачили в дописях про виселки, виселенці з України не можуть знайти вільної землі, а як видно з дописі про бунт в ст. Полтавській, не стає де инде землі і козакам, котрих висельають проти їхньої волі „к бісовому батькові“.

Це все, шчо ми розказали тут, в куші з дописьсю про бунт в Полтавській, — показує, шчо начальство царське само заклада собину і панство на землі наших козаків і заклада їх тим раднішче, шчо хоче знішчити між козаками спільність та їх українство, — хоч тут же воно виступа мов би то і за громади козацькі проти панів, котрі дуже вже розширяють свої хутори, а надто виступа тоді, коли ті козацькі пани починають сами опиратись проти великого панства петербурського і його вигадок. В Чорноморщині шче і тепер можна бачити ясно те, шчо робилось ранішче на других частинах України (на Гетманщині, в Вільностях Запорожських, в Слобідщині), то б то як *царська, або чиновницька сила в нас іде поперед багатирської (капіталістичної) і коли не цілком родить її, то вбільшує і ускоряє зріст її, та як вона це робить з резонів породних (національних), шчоб знішчити українську окремість і старий вільний дух українського козацтва.*

Цього не треба забувати і тим, хто дума боротись проти багатирства і царства в землях українських: і їм треба звернути увагу на українську національність і на спомини старого українського козацтва. Цікаві заціпки до цього і знаходятьсьа і у тому, шчо розказано вишче:

Так Полтавці недовольні тим, шчо „ждали отамана, а прибіг до їх якийсь москаль“. Отаман дльа них в думці все свій чоловік, — „кошовий батько“, як колись то було в Січі; — москаль же — чиновник. Так бунтовщики 1861 р., хотіли, шчоб їм повернули старе ім'я їх, а разом, шчоб од них отділили москвинів — лінеїців. Як у словах Полтавців, так і в бажаньнью 1861 р.

розумного єсть думка вправлятись самим собі, своїми близькими льудьми. Навіть в тому резоні, котриј приводили Чорноморці в 1861 р. проти видуманної начальством спілки їх з лінеїцями, — то б то, шчо лінеїці роскольніки, а вони, Чорноморці православні, єсть то розумного, шчо коли роскольніки сами більш одхришчујуться од православних, а надто од „хахлів-обливанців“ (та шче ј *мазен!*), то ј ліпше, хај вони ј управљајуться собі окремо. Далі в протесті 1861 р. цілком резонно все те, шчо говориться про виселки козаків за Кубань по волі, а не по неволі, про те, шчо б Закубанську земљу давати на вієско, — проти роздачі землі невієсковому панству. В усьому цьому „окремність“ чорноморська ј запорожські спомини зходяться в правдоју, — ј письменні громадівці (соціалісти) в Чорноморщині мусьять розшукувать подібні думки ј піддержувати їх навіть, коли вони виходять од старшини козацької.

Тільки ж цього не виходить, шчо б ті громадівці мусили в усьому піддержувати думки козацькі, навіть і простих козаків, навіть тоді, коли б через те бунтовський запал їх став шче дужчим. Піддержујучи думку про те, шчо б кожна громада приставала до спілки з тими, з ким вона хоче, — треба все таки вслабляти скрізь дух окремонсти од чужих, зза того тільки, шчо вони чужі. Піддержујучи бажаньня, шчо б кожна країна вправлявлася по своїј волі, шчо б далекиј уряд не насилав до неї чужого панства ј не роздавав јому громадської землі, — треба все таки повертати противенство козацьке ј проти свого панства, котре може обернути ј самовправу країни на користь тільки собі. Коли вже бажати козацьких порядків, то вже цілковитој рівности козацької, — такојі, јакојі мајже ніколи не було в старовину, а јака була тільки в думках лучших козаків. Треба нагадувати козакам, шчо хйба ј старојі Січі була в тому, шчо вона все таки позволяла закладати осібні хутори, хоч і не в віковічну собину, та все таки в батьківщину, та до того шче позволяла господарьувати на тих хуторах з најмитами ј приймаками, нерівними з козаками властивцями, — і шчо ця хйба шче вбільшилась в Чорноморщині, коли не тільки вієско (або ліпше уряд јого), а ј куріні почали роздавати осібним козакам право закладати такі хутори, котрі трохи не менше, ніж московське панство, піділи громадське держаньня землі ј товариську рівність між козаками. Далі треба појаснати козакам, шчо в теперішні часи не продержишся самим скотарством та дідовським хліборобством, а треба доволі складного заходу над землеју ј водоју. А до того перш усього треба, шчо б в країні побільшало льудеј, — котрі можуть пријти тільки з другіх крајин, де їх за

надто вже багато. Коли пустити люд вільно оселитись серед чорноморських громад, то найбільша частина їх буде, звісно, з України. — але прийдуть і чужі, (і тепер на підгір'я кавказьке їдуть навіть ести) і в усякім разі не козаки. От через те чисто козацьке впорядкування в Чорноморщині, — як і в другіх козацьких землях в Росії — је вже річ застаріла, котра мусить чи ранішче, чи пізнішче бути зовсім скасованою. На такому ґрунті не може бути заоснована ј проповідь нового громадського життя в таких країнах, як Чорноморщина. Звісно треба завважити, шчо в таких землях зосталось в життє, чи в споминах, громадського, товариського та вільного духу — але все таки показувати людім в цих країнах, і самим козакам, шчо треба прьамувати не до старого козацтва, а до нового мирного громадського життя, в котрому муситимуть мати своју частину ј не-козаки, на рівні з колишніми козаками.

М. Д.

Р. S. Це все було вже набрано, коли ми прочитали в київській газеті „Трудь“ статтью „Кубанскія Степи“, в котрій між инчим розказується, як гордують козаки перед „городовикам“, простими мужиками, котрі висельяються на Кубань з инших частин України. Там напр. розказано, як раз в станиці М. в шинок заішла куна козаків і побачивши в јому трьох „городовиків“, почала виганьати їх і одного дуже побила. Городовик пожалівсья отаману, — та отамап посадив шче јого ж, з двома другими городовиками в „холодну“. Коли дописувач вимовляв за те отаману, то тој казав јому, шчо він мусить держати руку за козаків, „по долгу службы“.

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДІВЦІ ПЕРЕД ПОЛЬСКИМ СОЦІАЛІЗМОМ І ПОЛЬСКИМ ПАТРІОТИЗМОМ.

Ще зараз по виході „Листка Громади“, № 1, получили ми лист од д. Лімановського, котриј ми печатаємо далі. Лист тој ми думали напечатати в окреміј збірці, котру ми сподівались видати під назвою „Славянська Громада“. Збірка та не могла влагодитись, і печатаньня листу д. Лімановського запізнилось. Дуже перепрошуємо ш. д. Лімановського. Та все таки печатаємо тој лист хоч тепер. Він не втратив своєї ваги, бо все таки показує, як дивлятьсьа деякі польські соціалісти на українських льудеј в їх стосунках до Польщі. Појаснити ж усьакі погляди поляків на Польщу ј Україну тепер власне треба через те, шчо тепер в Галичині замітно з одного боку чималиј рух проміж панством польським до накладаньня своєїј руки на українських льудеј, — а з другого видно початок руху між простим льудом українським і польським, шчоb вибавитись з під усьакого панства. Остатніј рух тоді тільки піде, як слід, коли прості льуде польські ј українські стануть в спілці проміж собою, а така спілка стане можливоју тільки тоді, коли з польського боку покинуть усьакі забобони старој польської держави, котра вміла тільки стати на віки ненавистною українському льудові.

Для того шчоb читачам нашим, котрим не діставсь до рук „Листок Громада“ було јасно, як ми гльанули на польський соціалістичніј рух з самого јого початку, а також і те, в чім ми не годимось з д. Лімановським, ми перепечатуємо перед листом јого наші дві замітки з „Листка Громади“:

„Громадіство в Польщі. Вже більш року чујемо про зріст польського соціалізму, а в остатні місяці (1878) приходиться запи- сати про нього звістки, хоч і сумні, а все таки показуючі, шчо він почина пускати корні глибоко. Ще торік австрійське начальство почало арештовувати польских соціалістів в купі з українсь-

кими в Галичині. Тепер у Варшаві і Вільні забрато кілька десятків льудей з powodu соціалізму, *најбільше робітників*. Окрім того перед нами лежить кілька польських соціалістичних книг, — (перекладів з Лясальа, з українських і з московських книжок, як напр. „Розмова про богатство та бідність“ „Хитрая Механика“) і власних. Докладніше ми поговоримо про польське громадівство в „Славянській Громаді“, а тепер скажемо коротко про најцікавіші боки теперешнього руху польського соціалізму:

„Перш усього по нашим звісткам, той рух обійма далеко більше самих чорноробів, ніж молоде панство,—знак більш радісній, ніж сумній. Потім на цей раз новий польський рух зовсім порвав з думкою про Польщчу 1772 р., а знає тільки Польщчу народову, то б то таку, де мужики польаки. Вже через одно і друге, проти цього нового руху показують себе ворогами не тільки усьаке начальство, а і „патріоти“ польські, навіть ті, шчо вважаються демократами. Для них усіх польські громадівці показуютьсьа не тільки льудьми не безпечними, а і зрадниками історичної Польщі. Справди, польський соціалізм, — то перший і послідній *поділ* тієї *Польщі*, тільки не між цісарствами, а між народами! *)

„Власне чарез це все ми, українці, мусимо најгарячіше привитати новий рух в Польщі і бачити в ньому не тільки нового робітника для справи всесвітнього прокидацьа мужицтва, не тільки нову силу польську, а і нашого најближчого брата і помішника. По довгій смузі од Сандечу в Галичині до Білої в Польщі наші льуде так перемішані з польаками, шчо ми без польаків і польаки без нас не можемо і ступня ступити. Та і инде по обидва боки тієї смуги наші льуде і польаки розсіялись купами, котрім кожній потрібна просвіта на рідній мові і спілка з корінем своєї породи, при товаришуваньї з сусідами. До того скрізь на правім боці Дніпра шляхта велика і мала — польаки, і початок усьакої науки, в тім числі і науки про те, шчо б вони кинули своје панство і обертались до това-

*) Вважаємо не лишнім сказати тепер, шчо оца замітка була показана нами трьом польським соціалістам, котрі мусили печатати „Програму польських соціалістів“, шчо потім (змінена) појавилась в „Równości“. Та программа, в такій формі, яка вона була привезена з Росції, була подана і нам, на наші уваги. Ми їх і поробили, згідно з думками сказаними в оцій замітці. Цю замітку ми подали од себе теж на увагу згаданим посланцьам польських соціалістичних кружків, — і *напечатали її тільки по їх зоді*. — На скільки программа, напечатана в „Równości“, і усе дальше постунованьїа кружка цієї газети дадекі од цієї згоди, про це ми трохи говорили вже в „Громаді“ 1881 р. № 2, 237—240.

ришуваньня з простим людом українським, вони приймають охотніше на польській мові і з польського боку. А хто щиро приймає ту науку, тої стане нашим, і коли він зостанеться жити серед українців, то мусить і працювати, як українець. От через шчо ми вважаємо польських громадівців двічі нашими товаришами.

„Окрім усього цього наше товаришуваньня з польськими громадівцями єсть частина того програму, котрого ніяк не можуть залишити українці, не тільки отверті українські громадівці, а і усякі скілько небудь думаюшчі українсьольубець.

„Ми вже сказали в „Громаді“ і в I, і в II числі, шчо українські думки про волю свого люду і країни можуть сновнитись тільки при волі всього великого Зходу Європи, од Австрії до Сібіру. От через шчо ціл розумної української праці мусить бути не саме тільки українство, а спільна праця всіх людей, од сербів і чехів до москвинів, праця дльа Восточно-Европеєського народоправства. Тільки в цій великій спільці сама собою видільається менша, через однаковість стану, в якому стоять тепер деякі з восточно-європеєських людей на західній гръаниці Росції і по східній гръаниці Прусції і Австрії, — то б то, починаючи с Півночі: *литвини* (жмудини), *польаки*, *українці*, *молдаване*. Всі вони перерізані на двоє казенною межою московського царства, а тьяжкі порьадки цього царства не дають їм працювати дльа своєї волі і по другим царствам, навіть так, як би вони це могли і при тих, далеко не најліпших порьадках, які єсть напр. в Прусції, або Австрії, або і в Руминії. От через це все, коли дльа вільнолюбців серед усіх тих людей, а особливо дльа громадівців, потрібно виступати проти всіх державних і громадських порьадків, шчо давлять тих людей, то натепер їм најпотрібініше вкупі палвати, шчо п валити порьадки московського царства в Росції. Звісно, того не можна зробити без помочи самих московських людей, — а все таки дльа всіх *підбитих людей по західній і північній гръаниці Росції* најприродніше діло — тіснитись *спілка* проміж себе. Треба, шчо п по всій тій гръаниці, — в Литві, в Росції і у Прусції, — в Царстві Польському і в Познанському з Шльонзком і Краковщиною, — на нашій правобічній Україні і у Галичині з Буковиною, — в Бесарабщині і у Молдавщині з Добруджою — виросла жива сітка з осіб, товариств і громад, котрі б товаришували проміж себе за справ і особистих, і думкових (теоритичних). Через москвинів новоросїєських та спілка зчеплялась би і з щирою Московщиною.

„Страшенно жаль, шчо централистичні порьадки Росції мали силу і над самими противудержавними рухами в ній, і шчо на-

віть новішчиј соціалістичниј рух 1869—76 рр. не тільки не постановив міцних краєвих і породніх товариств на Заході і на Півдні Россії, але і не зрозумів їх потреби, і навіть ніколи виступав проти них і навмисне і не навмисне розбивав початки сталого, краєвого породнього впорядкуваньня (організації), стбагаючи всі сили до столичних центрів і до центральної породи. А коли б було на Півдні Россії були потрібні краєві і породні товариства, то не так би россієське громадіство прогляділо і остатнью віјну, котра заворушила до коріння десятки мильонів і привела на Дністро і на Дунај сотні тисьяч люд з усієї Россії; не так би воно мало покористувалось дльа своєї проповіді і тим переходом того льуду і проживаньям його в далеко вільнішій, ніж Россія, Руминіі...

„Ну, та шчо впало, те пропало! Не предки тільки наука! А і та каша, шчо заварилась коло Дунају не скінчиться і не сьогодні і не за один рік! Початки самостојачого впорядкуваньня громадівців українських і польських порука, шчо старі помилки не довго вже будуть поновлятись. Тепер черга за литвинами, молдаванами, а далі і за болгарам, котрих болгарські виселки в Бесарабії знов дістались під всероссієське ярмо. А всім нам, південнім льудім, певно, подадуть руку новороссієські москвини.

„Соціалістичниј патріотізм в Польщі. Слова пані про соціалізм в Польщі були вже зложені, коли ми здобули книжку д. Б. Лімановського «Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju» (Lwów. Nakładem autora. 1879). В цій книжечці ми звернули увагу найбільше на дві остатні голови: IV) «Patriotyzm i socjalizm» і V) «Czy ma socjalizm w krajach polskich warunki bytu?».

„Д. Л. мирить соціалізм з патріотізмом з тим тільки, шчо б патріотізм був «ludowyj». — (по нашому б сказати: мужицькиј), і сподівається, шчо таким патріотізмом знову встане Польща. З цими думками д. Л. можна б було і згодитись, як би придуманниј ним дльа Польщі новиј „патріотізм — соціалістичниј“ яснїше був оділений і в його книжці од старого патріотізму, історичного, або державно-панського. Д. Л. не сказав, де гръаниці його «ludowej Polski», — а де шчо в його книжці наводить страх, коли б він по старому не вписував в „польскиј льуд“ і українців з білорусами а то і самих неславянських литвинів. А це вже до добра не доведе!

„На стор. 75—76 д. Л. хочеться показати, шчо думки його соціалістичного патріотізму маіже ті самі, шчо і думки польських демократів 1732 і 1846 р. і приводить між инчим без усякої поправки слова манифесту тих демократів 1846 р. „Нас

20 мильйонів!“ Отже стільки налічити поляків могли тільки ті, хто вважав поляками всіх живущих в гръраницах Польщі 1772 р., а тепер усі, окрім „історичних“ патріотів польських, знають, що „льуду“ справди польського јесть тільки мильйонів з 10—11. На стор. 82 д. Л. говорить именем польських соціалістів: „с. п. хотять іти рука в руку з народами (ludami), а не з начальствами і начальницькими шарами громади (панством). Вони подають братню долоню народу *rossyjskemu* (московському) і німецькому против спільних ворогів: деспотизму“ і др. Всякий має право спитати: а народам литовському, білоруському, і українському (*ruskiemu*)? Чи тим најближчим сусідам народу польського не хотять подавати долоні соціалістичні патріоти польські, чи тільки не згадують про них, вважаючи їх не за самостојачі народи, а за частини польського, јак це вважають історичні, державно-панські патріоти польські? Сторони 87—89 в книзі д. Л. примушують думати, що справди д. Л. не одступа од цих патріотів: тут він говорить про стан господарської „на землях *польських*“ і лічить між ними *Русь Галицьку!!!*

„Признајемось, що це не мало нас здивувало в книжці писателя, котрого ми знали, јак одного з головнішчих соціалістів в теперешньому польському письменству, і од которого ми ждали чисто-логічно-соціалістичних думок про гръраниці Польщі. Тільки ж в усякім разі книжка д. Лімановського не даје нам поводу зміняти а ні јоту в тому, що ми сказали вишче про соціалізм в Польщі. Вона тільки показује, јак потрібно польським соціалістам скорше сказати прильудно увесь свј рјад громадських думок, в тім числі і думки про їх „патріотізм“, то б то їх думки про гръраниці Польщі і про те, јак вони вважають усіх льудеј, котрі колись належали до історичної Польщі. На иншіј погляд це все речі не важні, особливо дља соціалістів. Ми і сами скажемо, що там, де не було і нема панувашья одніјейі породи над другими, там справа про гръраниці не дуже важна. Але в Польщі, јак і в Россіјі, це не так. І тут то всяка навіть темнота в думках і словах про такі справи, а не то вже погляди на них, подібні до державно-панських, — принесуть незгоду туди, де б мусила бути зрода, а це тим гірше, що *тепер в Славјанщині, а найбільше в Россіјі, најперше діло дља всіх вільнолюбних сил, а особливо дља громадівців, — справа впорядкованья (організації).*“

На ці наші слова ми получили ось јакій лист од д. Лімановського:

Szanowny Panie!

Ufając w bezstronność Pańską, proszę o zamieszczenie w swem piśmie tych kilka słów, które uważam za potrzebne dla wyjaśnienia zarzutów mi uczynionych w N° 1 „Listka Hromady“.

Nasamprzód, muszę zauważyć, że za zdania, zawarte w mojej książce p. t. „Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju,“ cała odpowiedzialność wyłącznie na mnie spada, gdyż dziełko podpisałem własnym nazwiskiem. Jeśli używam tu i ówdzie *my socjaliści polscy*, jest to raczej formą retoryczno-polemiczną wobec wycieczek dziennikarskich, przypisujących propagandzie socjalistycznej u nas niewłaściwe dążności.

Powtórę, w dziełku mojem wyraźnie zazaczyłem, że jestem zwolennikiem socjalizmu demokratycznego, który „nie przypuszcza zaborów, panowania lub hegemonii jednej narodowości nad drugą, przymusowego cywilizatorstwa. Programem jego: nie tylko zupełny samorząd każdej narodowości, ale nawet każdej oddzielnej gminy“ (str. 64). Mniemam, że przy rzetelnem wykonaniu tego programu, każda narodowość otrzymuje najzupełniejszą rękojmię swobodnego rozwoju swojej indywidualności. A przecież chyba Szanownemu Panu o to najwięcej chodzi w zarzucie mnie uczynionym.

Przypuszczając nawet, że Ukraińców, Białorusinów i Litwinów nie uważam za samodzielne narody, ale tylko za części polskiego, to i w takim razie za stanowiska socjalno-demokratycznego nie mógłbym przypuszczać, ażeby podobna było narzucać im pomimo ich woli jakikolwiek bądź porządek im niemiły, jeno musiałbym przyznać im zupełny samorząd, któryby zapewnił dla nich możność rozwoju w obranym przez siebie kierunku.

Co więcej, jestem tego przekonania, że nie tylko socjalistyczno-demokratyczna Polska, kierująca się interesami ludowemi, ale nawet Polska szlachecko-demokratyczna, jeśli by zdołała powstać w granicach 1772 r., musiałaby z konieczności oprzeć się na rozległym samorządzie wszystkich narodów, wchodzących w jej skład. Byłby to nieunikniony warunek jej samoistnego istnienia wśród takich silnych sąsiadów, jakiemi są państwa: rosyjskie i niemieckie. Rozumieją to dobrze patryjoci polscy i w programach swoich zawsze obejmują zapewnienie samoistności narodowej etnograficznie różnych plemion. W ostatniem powstaniu 1863 r. Złota Hromota poręczała i na wieki obiecywała ruskiemu ludowi „swobodę praw i wiary, jakiej się kto trzyma, i używania swego języka w szkołach, sądach i innych ziemskich urzędach..“

Przypuszczenie, które uczyniłem powyżej, jest wszakże zbyt czułe. Według mego głębokiego przekonania, epoka wynarodowień w świecie europejskim zamknęła się. Ruch demokratyczny zanadto głęboko przeniknął w warstwy narodowe, ażeby można było zniweczyć obudzoną w nich samowiedzę narodową. Mając siłę, można wprawdzie wykonywać jeszcze

na tem polu gwałty, ale z pewnością nie doprowadzą one do zamierzonego skutku. Trzebaby więc być pardzo zaślepionym, ażeby marzyć o spol-szczeniu ruskiego i litewskiego narodu, które wytworzyły przytem już własną samodzielną literaturę. Dodać do tego należy, że patryjoci polscy, szukając spójni z ludem, sami chętnie popierali jego usiłowania do utworzenia własnego pismienictwa, co zwłaszcza jest widocznem ze względu na Białorusinów, — że przytoczę tu nazwiska Barszczewskiego, Marcinkiewiczza, Weryhy, Kalinowskiego. Nawet Syrokomla (Kondratowicz) próbował był pisać po białorusku.

Jak więc z tego uważać możesz, Szanowny Panie, już samo przekonanie o bezowocności wysiłen wynaradawiających powinno było powstrzymać mię w chęci przeistaczania jednych narodowości w drugie, ale nadto *uczucie sprawiedliwości* kazało mnie ocenić jak się należy wszelkie wynaradawianie, i wypowiedziałem w tym przedmiocie otwarcie moje zdanie w przypisku na str. 15, zwracając na to uwagę, że wynaradawianie jest połączone zawsze z wyzyskiwaniem ekonomicznem.

Mowy więc o wynaradawianiu być nie mogło z mojej strony. Inna atoli ~~wiecz~~ rzecz co do granic 1772 r. W tej sprawie nic nie chcę i nie śmiem przesądzać z góry. Jedyna i ostateczna decyzja w tym przedmiocie należy do samych narodów. Po zrzuceniu jarzma, ciężącego nad niemi, *w swobodnem a powszechnem głosowaniu* postanowią same, czy mają oddzielić się od siebie granicami, czy też pozostawać w ścisłym ze sobą ustroju federacyjnym. Co do mnie — przyznam się — że ja jako Polak, urodzony wśród łotewskiej ludności, pragnąłbym szczerze, ażeby *unija*, zawarta niegdyś w Lublinie przez stany przewodnie, wznowioną została w całej rozciągłości przez ludy, i ażeby powstała na nowo rzeczpospolita—mniejsza o jej nazwę — ale rzeczpospolita prawdziwie ludowa, w którejby wszyscy czuli się wolnemi, równemi i szczęśliwemi. Dla czegożby nie miała istnieć w takiej rzeczpospolitej zupełna zgoda pomiędzy różnojęzykowemi narodami, jeśli jest ona możliwa nawet w dzisiejszej Szwajcaryi? Bądźcobaż jednak, mniemam, że socjalizm będzie łączył a nie dzielił narody.

Jeszcze jedno wyjaśnienie. Jeśli powiedziałem w mojem dziełku, że socjaliści polscy „podają bratnią dłoń rosyjskiemu i niemieckiemu ludowi przeciwko wspólnym wrogom: despotyzmowi, niewoli i wyzyskiwaniu,“ a przemilczałem o litewskim, białoruskim i ukraińskim ludzie, to nie dla tego, bym zaprzeczał im samoistności, lecz po prostu tylko dla tego, że nikt jeszcze w Polsce nie robił socjalistom Polakom zarzutu, że się wiążą z temi ludami. Dla tej samej przyczyny także nie wspominałem o sąsiednich narodach: czeskim i węgierskim.

Pozostaję z należnym dla Szanownego Pana szacunkiem.

28 listopada, 1878.

Bolesław Limanowski.

„Шановній Добродію!

Покладаючись на безсторонність Вашу, прошу помістити в своїм виданьнью цих кілька слів, котрі ја вважаю потрібним дльа поясненя закидів, зроблених мні в № 1 „Листка Громади“.

„Перш усього мушу завважити, шчо за думки, котрі находятьсь в моїй книжі п. з. „Socjalizm, jako konieczny objaw dziejowego rozwoju“, усьа одвічальність спадає виключно на мене, бо виданя ја підписав власним прізвищем. Коли ја вживаю по-декуди виразу: *ми, соціалісти польські*, то це радше форма риторично-полемічна супротів виходок газетних, навязуючих пропаганді соціалістичній у нас невластиві змаганя.

„Подруге, в виданьнью моїм виразно завважав ја, шчо ја прихильник соціалізму демократичного, котрій „не дозволя заборів, пануваня чи старшуваня (гегемонії) одной породи над другою, насильного цивілізаторства. Јого программа: не тільки цілковна самоуправа кождої породи, а навіть кождої огдільной громади“ (ст. 64). Думаю, шчо при сумліннім виконаньнью цієї програми, кожна порода получає як најцілковитішчу поруку вільного розвитку своєї індівідуальности. Адже чеј, Шановному Добродію, о те найбільше је в закиді мні зробленим.

„Допускаючи навіть, шчо українців, білорусів і литвинів не вважаю самостојачими породами, а тільки частями польської, то ј в такому разі з погляду соціально-демократичного не міг би ја допускати, шчо б зможио було накидати јім проти јіх волі який небудь лад, јім не милиј, а мусив би ја признати јім цілковиту самоуправу, котра б zapewнила дльа них зможність розвитку в обібранім собоју напрямку.

„Шче бильше ја переконаній, шчо не тільки соціалістично-демократична Польша, поводжена интересами льудовими, а навіть Польша шляхетсько-демократична, коли б вона змогла встати в гръаницях 1772 р., мусила б *доконечно* стати на широкій самоуправі пород, входячих в јїї склад. Це був би конечній варунок јїї самостојачого істнуваня серед таких сильних сусід, як держави: Російська і Німецька. Рсзуміють це добре патріоти польські і у програмах своїх обімають zapewненя самостійности народної етнографічно різних пород (plemion). В остатньому повстаньнью 1863 р. „Золота Грамота“ zapewняла ј по вік обіцъала руському льудові „вільність прав і віри, якої хто держитьсь, і вживаня своєї мови в школах, судах, і інших земських урядах“.

„Але ж допущеня, котре ја зробив вище, непотрібне. По мојому глубокому переконаньнью, пора винародовлінь у світі європейському замкнулась. Рух демократичній надто глубоко проник в верстви народні, шчо б можна було знівечити проснув-

шусь в них свідомість народню. Мајучи міць, можна вправді показувати ще на цьому полі насильство, та допевне не допровадять воно до сподіванного результату. Треба б проте бути дуже сліпим, шчо б думати про спольшченєня руського і литовського народу, котрі до того виробили своју самостојачу літературу. До того додати треба, шчо патріоти польські, шукајучи спільности з льудом, сами радо помагали јого змаганьню виробити власне письменство, шчо особливо видно зі згльяду на білорусинів; — наведу тут назвиська Баршчевського, Марцінкевича, Вериги, Каліновського. Навіть Сірокомля (Кондратович) пробовав писати по білоруському.

„Як про те по цьому можеш міркувати, Шановниј Добродіју, вже само переконєня о безпотрібности змагань винаровляјучих мусило було здержати мене од охоти переробки однојі породи на другу, та до того *чувство справедливости* казало міні оцінити, як слід, усьаке винародовлєнєня, і ја висказав у тому згльяді одверто своју думку в дописку на ст. 15, обертајучи увагу на те, шчо винародовлєнєня звязане з визискуваньням економічним.

„Проте о винародовлєваньню не могло бути речі з мојого боку. Інше ж діло шчо до гръраниць 1772 р. В цьому ділі не хочу ј не сміју казати наперед. Једине ј остатнє рішенєня в тім згльяді належить до самих народів. Скинувши ярмо, шчо јіх давить, *в вільнім і загальнім голосуваньню* рішать сами, чи мајуть одділитись од себе гръраницями, або чи зоставатись з собою в тіснім устроју федераціјним. Як на мене,— признајусь —шчо ја, як поляк, родженіј серед литовської льудности, бажав би шчиро, шчо б *уніја*, зроблена колись в Льублинї станами передними була би поповлена в усім розмірі льудами, в котріј (уніји) би всі чули себе вільними, рівними і шчасливими. Чому ж би не мала бути в такіј речі посполитіј цілковита згода між різномовними народами, коли вона можлива навіть в теперішній Швейцаріј? Будь-шчо-будь, однако, думају, шчо соціалізм вјазатиме, а не ділитиме народи.

„Шче одно појаснєнєня. Коли ја сказав в мојім виданьню, шчо соціалісти польські, подајуть братню долоню россіјському і німецькому льудові супротив спільним ворогам: деспотизму, неволі і визискуваньню, а промовчав про литовський, білоруський та український льуд, то не за-дља того, шчо б ја јім запоречав самостојачести, а просто тільки за дља того, шчо ніхто шче в Польщі не робив соціалістам полякам закиду, шчо вјажуться з тими льудами. За тојі самојі причини також не спімнув ја про сусідні народи: чеськіј та венгерськіј.

„Зостајусь з належноју дља Шановного Добродіја шанобоју

Болеслав Лімановський.

Ми не станемо довго сперечатись з д. Лімановським. Лист його, як і та наша замітка, на котру він відповідає, лежить перед читачами, котрі ж сами можуть бачити, чи на все, шчо ми сказали, ж як відповіда д. Лімановськиї, — напр. хоч би ж на те, шчо тицитьсьа до числа польського народу, по польським демократам 1842 р., або до того, шчо д. Лімановськиї сам залічує „Русь“ (Галицьку) в „землі польські“. Ми скажем тільки про саме најголовнішче з того, шчо в листі своєму, як нове, ж од себе говорить д. Лімановськиї.

Одкидаючи подозріння, буцім то він може хвалити думку винародовління непольських людів старої Польщі ж згожувчись на всьаку самостоїачість, яку ті луде собі б поставили, д. Лімановськиї вважа потрібним сказати не тільки про себе, а ж про других своїх земляків. Він каже: розуміють це добре патріоти польські ж у програмах своїх обіймають запевнення самостоїачести народної етнографічно різних пород. В остатньому повстаннью 1863 року „Золота Грамота“ запевняла ж повік обіцала руському лудові „вільність прав і віри, якої хто держитьсьа, і вживання своєї мови в школах, судах і інших земських урядах“. На це ми скажемо тільки, шчо навіть в тії „Золотій Грамоті“, на котру покликається д. Лімановськиї говорилось зовсім не об „руським луду“, — самостоїачим од польського, — а об якімсь „сельським луді Подільля, Волині ж України“ (Київськ. губ.) та ж то вже тоді, коли польське повстання 1863 р. показало своју слабість (в мају 1863 р.), — а в першому поклику „польського уряду народного“ до повстання, од 22 январья 1863 р., говорилось об однім „Народі Польщі, Литви ж Русі“. А до того, між тодішніми патріотами, керовниками повстання, навіть між демократами, як Мьєрославськиї, були такі, котрі знаходили, шчо ж так „народові уряд“ згодивсьа „поділити Польщу“, признавши забагато волі „Литві ж Русі“. *) Через це все д. Лімановськиї ліпше зробив, як би говорив тільки за себе, а не згадував „патріотів“ польських, навіть і тих, котрі складали Золоту Грамоту 1863 р. Тако ж само ліпше б було не згадувати Лублинську уніју 1569 р. Перш усього тепер уже не слід би її навіть і називати уніјеју, — бо шчо до Литви, як держави, то уніја та була просто поділом Литви, а зовсім не уніјеју, — бо од Литовської держави, в котрій були більше, або менше по волі злучені луды: литовськиї, білоруськиї і українськиї, в 1569 р. були оділені до Польщі — українські землі: Подільля, Во-

*) Ми про це все доволі сказали в книжці нашій: „Историческая Польша и великорусская демократія“. Женева, 1882. 113—128.

линь, Київщина і Черниговщина. Далі і ті права, які zostались за тим, що звалось в польській державі після 1569 р. В. Кн. Литовське, — були зовсім не рівні з правами Корони Польської. Українські ж землі, — котрі одділено од по всьому ближчих до них земель білоруських, що б прилучити до дальшої од них Польщі, — не дістали в 1569 р. і тих прав. По всьому цьому навіть в своєму початку, уніја 1569 р. була дуже далека од Швейцарської спілки, — а на ділі, не забаром показалась просто польським панувашьям над Литвою і Русьми: Білою і Україною. Через те не тільки українці, а і білоруси порвали її в 1654 р. і попробували нову унію, з Москвою.

Польські патріоти і усі, кому бажається поновити Львоблянську унію хоч в грраницях 1772 р., — не хотять знати цієї нової унії Білої Русі і України. Ми сами думаємо, що Московська держава так же зрадила навіть унію 1654 р., як Польська навіть унію 1569 р., — і мало того, ми думаємо, що, навіть забувши те, що обидві унії тепер не мають ділової сили, — обидві вони в теперішні часи не мають вартости і по своїм думкам і грраницям. Коли вже лити кров, що б заложити на Зхідній Европі навіть політичну Швейцарію, — то дльа чого ж її закладати в грраницях 1569 р., а тим більше 1772 р. (то б то з переділом України на дві держави), — а не заложити Швейцарію з усіх поляків, литвинів, білорусів, українців і москвинів?! А дльа дого лише нам дати спокій хоч грраницям 1772 р., навіть коли ми зхочемо стати на чисто державному федеральному ґрунті.

Коли ж ми станемо на ґрунті соціалістичному, — то зовсім приїдеться забути всі старі унії і державні грраниці. *Безспорно, — „соціалізм вїзатиме, а не ділитиме народи“, — так і не нагадуєте ж народам таких держав, грраниць, уній і таких патріотичних повстань, котрі можуть тільки ділити народи, — та до того по країнї мірі хоч у тих країнах, де народи перемішані проміж себе, проповідуйте рівну працьу дльа всіх народів.*

Такі були завше наші думки про працьу соціалістів в тії країні, де наш народ доторкається до польського, — і ми певнісінькі, що тої, хто розбере працьу українських соціалістів в Росії і в Австрії (наїбільше в Львові), тої побачить, що в них „не ма зерна неправди за душею“ перед польським льудом проти того соціалізму, котрий „вїжає, а не ділить народи“. Ми од всього серця бажали б, шче б те можна було сказати про працьу всьаких куп. польських соціалістів і польських соціалістичних патріотів перед народом українським!

М. Драгоманов.

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЬАНЕ В НЕСПОКОЈНІ РОКИ

(1880—1882)

З самої останньої війни (1877—1878 р.) нема спокою в українських селах в Росії, — а з 1880 р. неспокојство піднялось таке, шчо хіба тільки сліпий його не вбачить. Війна, мабуть, чи не најтяжче приїшлає українцям з усіх народів Росії, бо українці најближчі до місця бою (окрім бесарабських молдаван), бо українські полки пішли в першій огонь, бо через українську землю найбільш переїшло вієська; українці ж найбільше дали од себе і погонців на поталу всьакім мошенникам. Далі війна принесла за собою болісти. Війна ж зворушила народ, примусила його оглянутись на порядки кругом себе. Зворушений народ став менше терпіти кривди, котрі роблятьсья коло його поля: звідти ті бунти за поле, котрі так часто бували на Україні в 1880 р., і котрі ми, як могли, списали в 1 книзці „Громади“ за 1881 р. До того проміж народом пішла чутка про те, як письменні бунтовники змагались вбити царя, аж поки і убили його. Народ мусив пильніше задумуватись над тим: хто це, і за шчо і дльа чого виступа проти царя? Чутки, надії і думки зворушилиє шче дужче. Все вкупі почало будити думку: а чи не почати і нам розправлятись самими собою? — і народ почав розправлятись перш усього з тими, хто йому найбільше намозолив очі: з поліцейськими урядниками та жидами, без котрих поліція не обходитьсья, збираючи податки з народу, і котрих мусила і пробувала обороняти поліція. Не проминула заверьуха по селах і начальства духовного, — попів.

От через це все 1880—1881 роки проїшли в великому неспокојстві на Україні і коли початок 1882 р. видаєє мов би затишком, то навряд чи не перед більшою заверьухою. *) Трудно звести в одно той рух, який іде тепер по селах на російській Україні: він пробиваєтьсья на місцях різно. Тільки по всьому видно, шчо скрізь показуєтьсья велике недовольство мужицтва теперішніми порядками, велике бажаньня зміни їх, — а до того доволі вже показуєтьсья між мужиками проб виступати силою проти тих порядків, а як де, то і доволі јасна думка про причину їх.

*) Поки це печаталось приїшли нові звістки про рух проти жидів, і навіть проти деяких панів з християн.

В наших рухах опинилось кілька листів з України, писаних до нас і до одного нашого товариша, котрих передав їх нам,— і ті листи доволі ясно малюють нам різні боки неспокоєства по українським селам за остатні два роки. Ми подаємо ті листи, як можна більше вдержуючи їх цілостю, з додатком наших уваг та деяких виписок з газет про випадки, подібні до тих, котрі розказують ті листи.

Почнемо з листу з *гадьяцького повіту*, полтавської губернії, котрих показує в загалі стан і дух селян в лівобічній Україні в 1880 р.

„Ось які в нас по селах ходять розмови і чутки:

1) Оце в м. јуні підговорили було пани царського цильурника зарізати царя, та скільки разів тој не захожувавсья, то так бритва з рук і випаде, так і випаде. Так таки і не вдалось панам свого доказати.

2) Як був царь за Дунаєм, то москалі пријшли до јого і кажуть: „ми, царю, тут ось голови свої покладајемо за тебе, голодом моримось, а пријдемо до дому, — теж умирати приходиться: землі нема, нічого немаје; жінка та діти з голоду пухнуть“. От царь і каже: „Не бітєсь; ось ја відберу у панів земљу та і поділимось усі порівну. Мені буде 3 (другі кажуть 5, 7) десятин, тобі, Олександра (насліднику тоб-го) — 3, тобі, Владиміре, 3 і всім, всім вам буде по 3, а останья земля буде казенна, і як захотять пани, то можуть најмати јіјі за гроші.“

3) Після Петра всі будуть служити поденно, і јім пани повинні будуть платити по 1½ карбованця, а як не захотять, то јіхні заводи закријуть“.

4) Після Петра строкових не буде, а всі будуть служити поденно. Чоловікам будуть платити по 3 карб., а жінкам по 1½ карб. Як оце буде уже зроблено, то пани скоро побанкрутьтєсья і повинні будуть відцуратисья від своїх земель. От тоді вже буде нова ревізіја, і на кожну душу буде наділ по 7 дес. (другі кажуть — по 3—5). Окрім цього способа одібрать у панів землі, царь придумав шче і другіј:

5) Як буде віјна, то панів та жидів поженуть на турка“.

Оці, і подібні до јіх чутки, носились в јуні по селах гад. пов. І малі, і старі тільки об тім і балакали, шчо про наділ землеју, та ту перејину, шчо повинна бути після Петра. В недіљу, як зберутьсья біля церкви, то, дивись, вже і толкујтєсья, тільки так потајно, шчо ніхто з панів, або хоч трохи подібних до панів, нічого не почув з јіхної розмови. Тим, мабуть, ја тільки пјать варіјаціј (одмін), а не більше і записав. І ці 5 чуток посчастлилось почути після довгојі розмови і всьакоіх „підходців“.

Найдужче стали балакати про це саме перед Петром. Як хто хотів розувірить їх, то вони нічого на це не казали, окрім: „ось постійте! Ось побачите! Ось уже незабаром і Петра!“

Були ж наслідки цих чуток. Один панок, К—іj (на хуторі) најняв з В. до молотилки 6 чи 7 робітників. Поробили вони день, другий, та j пішли до дому. Тоj до старшини. Старшина приказав вернутись. Поробили день, да впять кинули. Jх упять привели. Так було 5 чи шчо раз. Jх питали: Чого вони не хотять зоставатись? — „Так! не нравиться нам. (Мова в наших містах трохи вже помішана; бо кругом заводи — в В. — два: сахарний і винокурний, і по близьку теж, в Чупалівці, наприклад, де, скажу до слова, кажуть, арештовано чоловіка 8 робітників-соціалістів; кажуть так пани, а ja не можу запевнити вас, шчо це справді так; ці ж пани кажуть, шчо звідтіля j по наших місцях рознеслись ці чутки). „Може погано кормили? — Ні, не хочемо в його служити та j годі“.

Неподалеку від того пана jestь другий, К—ра (теж на хуторі). У його розірвало цю весну греблю і вся вода з ставу зіjшла. Ставок висох і ніде було напувати скотину, мочить коноплі j таке инше. Пан даје людьям дерево і все потрібне за для містка і просить, шчоb вони вже зробили. — „Ні, цього не буде! Ми робитимем, а його ставок буде! Ось після Петра, все рівно, все наше буде“. Так і не зхотіли. Там же, трохи вище, був другий ставок, теж сільний. Тоj вони сами підправили трохи і вважають своїм. Треба сказати, шчо в тіх хуторах нарід дуже злий на своїх панів, бо пани ті по-свинські обходились з ними. Недавно один з них, К—ра, оддавав в аренду свою землю. Луде хотіли взять, зробивши складчину, тільки просили розерочки плати. От же пан не дав їм, а дав жиду, тільки шче дешевше, ніж вони давали йому. Теж знову в міст. В.: договорили в Чупалівку на завод скільки душ (100, чи трохи більш) і дали їм завдатки. Ті пішли, одробили завдатки j кинули завод, і тільки менша половина дожила там до кінця.

Теж саме случилось і в В. Договорили на сахарний завод лудей (все парубків і хлопців) і дали їм задаток. Ті задатки одробили, кинули завод і понајмались в других місцях, або зостались робити дома. Але ж В—а кумпанія зробила в волості таке условіе, шчо як хто не вибуде строку, то брать штрафу з його 5 карб. (напевно, не знају) і тепер возьаться з цими штрафами, та не знају, чим це все скінчиться. Кидають же робітники заводи від того, шчо, перше, договорюють їх в лиху годину збірки податків, коли ні в кого мема j шельага за душеју, j договорюють за дуже низьку ціну, а друге, від того, шчо носьаться скрізь такі чутки, а третє, від того, шчо вони бачать

в собі силу. Цьу силу вони бачать в тому, шчо не раз уже бувало по їхньому. Ось покази:

1) Найнѣтї хлопці, годї саме, як иде горѣча работа, требують, шчоб їм до поденної плати прибавили не в шчот по осьмушці горїлки. Прикашчики повинні робить, чоґо ті требують, бо инакше економїя зостанеться без робїтників.

2) Дївчата, підрѣдившись на літо, требують, шчоб їм, окрім грошеї, дали шче кожній по платку. Їм дають.

3) В одній, здається, Чупалївській, економїї робїтники харчувались від самої економїї, і в условїї було сказано, шчоб їм кожен день було м'ясо. Раз підрѣдчик м'яса не привїз, і робїтники підняли таку бучу, шчо управлѣяущїй на шчот підрѣдчика приказав порїзати економичеських коров і дати лрдім м'яса.

Окрім цьоґо прибавимо, шчо кожна чутка, пушчена в народї, як шчо тїльки народ раз повірив її, то вже його нїяк не розуверїш. Як звїсно, чутки про землѣ були по всїй Россїї і викликали навіть опроверженїе міністра, але ж і це опроверженїе луде перетолкували по своєюму. При менї його шче не читали. Кажуть, шчо як прочитали, то луде не повірили йому; а то народ про його знов і так передавав: ото царь написав до панів бумагу (написану, треба сказати, по руському, від чоґо і розказчики теж хотѣть передати по руському): „братѣ мої лубезні! Будьте такі добрі, дайте вже усїм бѣдным мужикам землі по 3 дес. на душу, а то вони лишать мене скоро жїзнї“.

Скажу шче скїльки фактів, хоч зовсїм рїзних один від другого, алеж таких, котрі можуть пригодитись в купї з другими матерїалами. Так, балакаючи з одним добродїєм полупанком, ја чув від його такі думки (чоловік він необразованнїй, має 5 синів: чотирї воєннї, а один урядником):

„Воно такі перемелеться, то мука буде, а то шче тїльки крупицьа“. — Так говорить він про теперїшнїй революцїннїй рух і про невдачі революцїонерів

„Тепер шче тїльки запара зроблена, а он, як зїде!“ —

Потїм про теперїшнї неправди; „правда у нас по кишеням похована, як би ж то у нас правда було, то ми б були смирнїше овечок; чується, смирнї були б.“

Про вбитѣтя Мезенцова і Крапоткина: „Як за праве діло, за правду рїзати поганого чоловіка, то це все одно, по моєму, шчо рїзати собаку“.

В м. Мошенці, де наряд все смїливїй (козаки) урядник задумав був підслухати під вікном, шчо луде говорять в шинку. Так луде, дізнавшись, на коней, та за ним, як погнались з дрѣучьчам, так тої на силу-силу втік, бо в його кїнь був крашчїй, а нїж у їх.

Ось як повишалась плата за отдачу землі на Півдні гадячського повіту (в м. В.)

Років 15 назад отдавали съ $\frac{1}{5}$ части.

Років 10 „ „ „ $\frac{1}{4}$ „

Потім почали прибавлять то робочі дні, то невеличку плату. Потім років 4 назад, стали отдавать съ $\frac{1}{3}$. В 1876 р. в $\frac{1}{3} + 30 - 50$ коп. В 1877 р. $\frac{1}{3} + 1$ рубель. В 1878 р. $\frac{1}{3} + 1$ р. 30 і 1 р. 50 коп., або ж з „пјатерика“, се б то з 5 кіп 2 хазяїну і 3 робочому. „Незабаром будуть отдавать і пани з половини. Починаючи верстов 15 вище В. до Ромен, і тепер отдають з половини“.

От сьа де далі, все більша, дорожняча землі та зріст числа безземельних людеј і робить те, шчо сельане найбільш думають про земљу. Вони розуміють, шчо *по правді*, треба б було, шчо б усім було дано землі по рівну, та ждуть, шчо така правда јакось скоро настане. Коли в Россієському царстві всі закони виходять од царя, то сельане мусили перш усього ждати ј передлу землі од царя ж, — і тим скорше, коли почули, шчо проти царя повстають јакісь панські діти, та пани. Тільки ж дуже помилитьсѣ тој, хто виведе з цього, шчо мов би то українські сельане прихільні до царя через те тільки, шчо він царь, свѣта особа, јак це дума велика частина народу в Московщині. *) Українські крестьяне через те тільки покладають надіју на царя, шчо ні на кого ближчого не надіјутьсѣ, через те тільки жаліють царя, шчо ненавидять панів.

Ось шчо пишуть про це з *Ніжсина*, черниговської губерніі:

Коли по повіту рознеслась чутка, шчо на царя стрелѣв Соловјов, — крестьяне були доволі бајдужі до цього случају. Јім було цікаво тільки: „чого *він* не піјмав у царя?“ — а најголовнішче: „за шчо це на царя стрелѣли?“ Одповідали на ці питаньнѣ різно, та частішче всього чуло: „а хто јого знаје?“ або „та це не наше діло“. Но після того, јак до мужиків дішла чутка, шчо „хапають панів“, **) — стали казати, шчо „в Петербурзі начальство здибало јакусь бумагу, де всі пани записані, шчо хотять звести з світу царя“, — ј стали на тому, — шчо „це пани злі на царя за те, шчо відобрав у них крестьян, то ј стрелѣють“. До таких думок лүди шче иноді прибавляють ось јакі: „шчо оце хапають панів головних, та ј везуть в Петербург, а потім царь прикаже, шчо б ми остатніх порішили сами, а земљу поділили проміж себе порівну.“ А в однім

*) Дивись про це в накіј книзі. «Нові українські пісні про громадські справи», стор. 45.

**) В Черниговщині, справди, було багато арештів.

селі до поміщика К—у—ка приїшов його приїатель мужик та ј каже, шчо народ гомонить, а од себе прибавля: „ото, паночку, як почнемо бити панів, то ја вже сам вас вбју, бо иншиј, сукин син, шче почне згнушчатись, а ја вже від разу, бо ви таки добріј пан!“

З борзенського повіту, черниговської губернії, пишуть теж про надіју на переділ землі:

„Найголовнішча річ, про котру в нас говорять крестьяне по празникам і на „вулиці“, — переділ землі. Чутку цю піддержујуть найбільше салдати. Так напр. в с. Оленовці в 1880 р. арештовано мужика Чубака, котриј розказав попові, шчо в його ночували салдати ј розказували, шчо јім сам великиј князь Михајло Михајлович казав, шчо всім скоро буде новиј наділ“.

Тільки ж сельане наші ждуть од начальства не одного переділу землі, а також і того, шчо воно, може, знов поверне јіх в крепаки. — Хто поверне? чи царь, чи сами пани? — як думајуть про це сельане, нам докладно не звісно. З тих бајок про царя та про сенат, або одного чоловіка *саноту*, які ходять між сельанами, які бајки ми сами чули шче в 1860—61 р., — шчо, мовляв, царь хоче дати волю, та санота не хоче, — видно, шчо сельане наші думајуть, шчо державне начальство не одно, шчо јесть в јому хтось, котриј добра јім хоче, а другиј јім ворог. Најчастішче вони думајуть, шчо добра јім хоче царь, а иноді думајуть, шчо ј царь хоче јім зла. І тут наші сельане тільки в кумедній, дитинській формі виображајуть те, шчо справди робилось для них в Російській державі: аже ж і крепацтво, ј подушне, ј рекрутчина вијшли од старшого державного начальства, именем царя ж. Цікаво, шчо українці, навіть коли думајуть, шчо царь јім хоче добра, то звичајно по јіх думкам, царь не має сили зробити добро. Царь в українських думках зовсім не самодержавниј, не дужиј, — а безильниј — як, подібно ј бог в українських казках. *) Коли тепер ждуть українські крестьяне, шчо тако ж јіх знов можуть повернути в кріпацтво, як і поділити між ними паньску земљу, то тут не ма нічого дивного: бо аже ж нема шче 100 років, як цариця Катерина встановила крепацтво в Гетьманщині ј пороздавала там земљу, навіть козацьку, з лядьми, панам. Син јїї Павло завів крепацтво в степах Катеринославських та Херсонських і теж роздавав вільних лядеј і землі панам. Павла ж вбито тільки в 1801 р. Шче недавно жили на Україні ляде, котрі памјатали, як записували в крепаки вільних лядеј, шчо жили на

*) Приміри дивись хоть в нашій книзі «Малорусскія Нардныя Преданія и Расказы», стор. 17 (№ 46), 72.

панських землях, як роздавались землі з вільними людьми панам. На всій Україні пам'ятають, що це робила цариця Катерива. *) Другий царь, Александер II, увільнив крепаків, — та не вернув їм усієї землі. Чому йому не надуматись та не вернути крестьянам всю земљу? або хіба царь вп'ять не може надуматись та знов вільних людей оддати панам? — думають сельане, — і по своєму резонно думають.

Ось думки про те, що знов можуть повернути сельан в крепаки вже в 1880 р.

„Коло Парафієвки, — пишуть нам, — лежить сахарня В. В. Тернавського з великими плантаціями бур'яків. Своїх робітників літом не стає, і економія найма робітників в селах Хвастовці і Мартиновці. В юні (1880), в гарячу пору (на бур'яки) в Хвастовці рознеслась чутка, що всіх, хто робить на плантаціях, або в загалі в панів, запишуть в крепаки до пана, в котрого хто робить. Родичі робітників переполохались, — хто вишов на роботу, та ще не дішов, — повертались. На плантаціях, в дворі і т. д., — в Парафієвці, — всі покидали роботу; хто пішов просто до дому, а хто зашов в економію сказати, що не буде робити; — тільки причину складали на негарні харчі. Всі казали, що чутку про крепацтво казав жандарм. Приїхало начальство, і не знају, чи воно питало жандарма, — а тільки взнало за најголовнішого роспускача чутки про крепацтво соцького села Хвастівців, — чоловіка ще молодого. Той і признавсь та сказав, що чув про крепацтво от сусіди, арендатора з багатих мужиків. А цей шукав чутки про крепацтво, щоб отбити до себе робітників од пана. Начальство нічого не зробило арендаторові, соцького взяло під догляд, — а арештовало двох вчителів з с. Хвастовець і Мартиновки!!!“

Иноді сельане з одного самого поводу ворущаються і переполохом крепацтва, і надіями на переділ землі. Так сталось в *ніженському* повіті теж в 1880 р., коли там їздили од земства *статистики*, щоб списати повіт.

В с. Кукшин приїхав статистик і став в одного козака. Зараз коло хати зібрались купи, найбільше бабів і дівчат, і трохи з годом увішла до статистика хазяйка і каже: „баби і дівчата бунтуються; кажуть люде, що хто робе з половини на панському (а звичајно баби і дівчата так роблять на табачних плантаціях), — той піде в кріпостні крестьяне, та що ви приїхали вже і записувати“. Скільки статистик не одговорювавсь, — не

*) Дивись приміри теж в «Малор. Нар. Преданіях и Расказахъ» стор. 208, 218 і др.

помагалось. Саме тоді йшла робота на плантаціях. Робітниці покидали розсаду і стали тікати, куди попало, — боїучись щоб „жандар“ (статистик) не спіткав їх там та не позаписував. Плач був по всьому селу: не хотілось повертатись в крпацтво, — та жаль було і праці, покладенної на плантаціях. Були тоді кумедні випадки. Біжить напр. по селу стара баба і плаче. Стріча її сусіда. — „Куди це ти біжиш?“ — Ох, матінко! Пропала моја дочка! оце вже щось најіхало повертати, — а моја Оксана на плантації в Нестеревички! — Добігає стара до плантації і кричить на все горло: „кидайте, мої голубята, і табак-розсаду, та мершчії до хати, бо вже најіхав жандар: припише вас до панів“.... Або таке: Сидить на призьбі стариї дід; коли це, звідкись взьавшись, наліта на його стара і кричить: „а шчо, стара собако! діждались?! Казала ја тобі, хай дочка не бере табаку, — лихо буде! Так ні! ти вже розумній з біса чоловік удавсьа: знайшов, шчо це плетки бабські. Біжи ж мершчії на плантацію та жени Катрью до дому!“ Як опарениї, дід біжить на плантацію.

Не меншій переполох був і в панських горницях. Прислуга покидала своје діло і розбіглась по селу, аби не бути в панськім дворі, як будуть „записувать“. Казали і про „маніхвест“, (про нову вольу) котриї був у жандарма, та тої би то його зховав, підкуплениї панами. Привід до такоїї чутки дало те, шчо скоро після того, як приїхав статистик, до його приїшов один пан і пробув у його з півгодини. Все село неспокоїлось, поки статистик пробував у йому. Цікаво, шчо гвалтувала тільки жонота та хлопці, — а чоловіки держались оддалека і не мов сміялись над „бабами“, не мов вдержувались, чекаючи, шчо далі буде.

„Такиї переполох в с. Кукшині піднявсь до видимости тільки через приїзд статистика, — а в загалі неспокій тепер повсьудній: всі ждуть чогось, то нових надлів, то повертанья крпацтва“.

Звісно, такі чутки можуть ходити серед наших сельан тільки через їх темпоту, при котриї вони не можуть знати того, шчо справди може виїти од теперішнього державного начальства, а чого не може бути, а тільки по своїї думці полохаютьсьа, коли б не сталось те, чого вони не люблять, та ждуть того, чого вони самі бажають. І тут не помагають ніякі вмови письменних льудей, бо їм, як панам, наші сельане звичаїно не вірять. Так напр. багато не вірять тому окружному листу бувшого міністра Макова, котриї велів скрізь читати, шчо ніякоїї землі царь дальше давати не буде проти тіїї, шчо надана була крестьянам, як вони виходили на вольу після 1861—63 рр. Багато крестьян думають, шчо цей лист виїшов од панів, а не

од царя. Та до того ж його не вміло ростолкувати начальство. Так напр. нам пишуть про те, як Маковський лист читав і пояснював ісправник в с. *Дергачівці, бердичівського повіту*, київської губернії. Два дні ждала громада ісправника, — а на третій він приїхав, прочитав міністерський окружник, — а далі сказав од себе таве:

„Всемиловитивійший монархъ самъ больше о васъ заботится, чѣмъ вы сами о себѣ. *Онъ хочетъ васъ матерьяльно обезпечить.* Вы, можетъ быть, ожидаете новаго надѣла земли; но вамъ не будетъ его. *Надѣла, говорю, не будетъ, не будетъ, не будетъ!* А потому, господа, не бунтуйте, какъ въ другихъ уѣздахъ: теперь три уѣзда взунтовались, они хотѣли новаго надѣла земли. *Мушкетери размножаются, все равно какъ поросятки;* если бы вамъ и дали теперь земли, то черезъ нѣсколько лѣтъ опять размножилось бы людей и опять бы вамъ не хватало земли, а *государь-императоръ не имѣетъ больше земли:* всю вамъ уже отдасть!“

Крестьяне розійшлись, нічого не зрозумівши. окрім того, що їмъ казано про росплод. „За що він нас обидив? хіба ми свині?“

Як же хто з крестьян справди переконався, що од царя не буде наділу землі, ті прямио вже говорять і проти царя. Та ж у загалі, хоч дуже потроху, та крестьяне починають добиратись думками ж до самого вишчого начальства, що ж од його нема що ждати добра, що воно одповіда за все зло, котре роблять менші начальники ж за те здирство, котре терплять крестьяне. Проти меншого начальства крестьяне вже починають виступати прямиою силою. Найбільше, звісно, сперечаються крестьяне з урядниками, котрі донекли народові. У нас єсть кілька листів, котрі розказують, як крестьяне б'ють урядників, — та ми їх не печатаємо, бо про це було говорено навіть і в російських газетах. Ми приведемо один тільки лист з *гайсинського повіту*, подольської губернії, бо в ньому видно показ того, як уже знаходяться поміж сельянами люди, котрі сами по собі, своєю думкою звязали до купи все начальство, од урядника до царя.

„В м. Раггороді серед ярмарку (в 1880 р.) вїїхав між народ верхи урядник Надеждин з с. Кропивної, з поповичів, і почав бити людей нагаюкою за те, що не давали йому грошей і не знімали перед ним шапок. На своје лихо Надеждин наскочив на саддату. Той стьаг його з конья; — тут кинулись крестьяне ж почали бити урядника, аж поки його не визволили родичі його, попи, ж не сховали в жидівській школі. Тільки ж не забаром народ кинувсь туди, вхопив урядника ж потьаг його до Дністра топити з скелі. Та тут його отборонив наспівши станові ж

соцькими. За це діло арештовано 12 чоловіка і між ними волосниї писарь, на котрого Надеждин навів, що тої би то призводив лудеї проти нього. Кажуть, що кілька свідків розказали про писаря таке, що йому мусить бути не добре. Він би то збирав громаду і питав її, мов би од начальства: „якого ви, громадо, хочете царя? чи такого, шчо би вибирала і зкидала громада, чи такого, шчо би заказував своєю властью дітям?“ — А громадяне б то одказували, — шчо „негарно буде, як буде царь виборниї, бо буде знать, шчо скоро його царство минеться, — та буде дуже красти, — та знов не добре і не вибирати, бо буде дбати дітям“. Писарь цей один з тих лудий, котрі тепер показуютьсья проміж нашими селянами, шчо без усякого товаришування з письменними бунтовниками, сами, бачучи людське горе та неправду, доходять до думки, шчо би перемінити теперішні порялки. Це свого роду штундарі, тільки не в церковних справах, а в громадських.“

Як почина боїтись начальство зросту в селян думок об тім, звідки їде неправда та здиство, показує случай, про який пише лист з *конотопського повіту* черниговської губернії.

„Літом в 1880 р. в шинку села С. зібралось чимало народу і почали розмовляти про те, шчо дорога горілка. — „Це все жиди роблять“ казали деякі мужики. — Які жиди? хіба ми накладемо акциз? сказав шинкар; це ж царь робе! А коли б не було акцизу, то не була б і горілка дорога. Царь винен, а не жиди; з нього і питайте!“ Тим було і скінчилось. Та через кілька день приїхали в шинок з Конотопа жандарми, переглянули все; нічого, звісно, бунтовського не знајшли, — а жиди все таки арештовали, як „підбиваюшчого до бунту проти царя“ і повезли в Конотоп, а потім в Чернигов“.

Шчо там зробили з шинкарем, не знаємо. Тільки тепер власне, коли скрізь на Україні мужики сперечаються з жидами за здиство, подібних розмов мусить бути чимало, і жиди по неволі мусять проповідати „проти царя“. До того ж акцизи де далі, все більш ростуть. Недавно знову прибавлено акцизу на горілку, — а тепер знову ждуть прибавки акцизу на табак, котрого багато сіють на Україні. „Скоро і з курей братимуть акциз“, — говорять крестяне в Борзенщині, глядючи на те, як акцизники обміркують табачні плантації.

Межові бунти 1880—1881 р. в Чернигорщині та в Київщині, а надто те, шчо в тих бунтах царське вієско посилавсь проти мужиків за панів, мусили підкопати в наших селян думку про те, шчо царь за них стоїть, бо наші селяне думають, шчо вієска не можна посунути без волі царської. Звичайно про ці бунти пишеться мало, — а через те може здатись і ось

цеї лист про один бунт в 1880 р. в с *Жидівські Стави, київського повіту*:

„16 августа їхав ја на параходї з Кременчуга до Київа; у Ржищчевї сіло на параход шестеро жандармів з офицером Су-деїкиним. Офицер сїв в 1 клас, а салдати сіли на чердаку ј розмовляли прильудно про те, шчо було там, звідки вони вер-тались. В с. Жидівські Стави ј у трьох сусідніх селах крестья-не повстали проти межуваньня. Начальство послало туди сотню козаків (донців). Губернатор (Гессе) звелїв було, шчо б козаки нічого не брали, окрім птиці та хліба, — але скоро козаки, за дозволом губернатора, почали брати овець, тельат і навіть во-лів. Народ не стерпїв, зібравсь в Стави, побив старшину ј пи-сарья. Приїхав губернатор, — і став говорити, шчо він од царья ј може сказати людїм правду про земљу. Льеде кричали: „нам не треба грбнатора, а треба землі“, — ј криком заглушили слова губернаторські. Тодї губернатор звелїв громаді поділитись по селам. — „Ми всі з Ставів і всі за одно!“ кричали льеде. Губернатор звелїв козакам пітти „в нагаїки“. Громада поділи-лась по селам. Старшина почав показувати призвідчиків, котрих тут же сікли рїзками. Давали ј по 250 і ј добивали до полу-смерти. Арештантами наповнили кілька комор. Післья того ко-заки zostались, а жандарми ј поліцейські виїхали.

„Росказујучи про це, салдати прибавляли свої думки, кот-рих, певно, навчило їх начальство: — все можна, не грїх; грїх тїлько чоловіка вбити, та јти проти начальства“.

„Далї ја довідавсь, шчо крестьяне в Ж. Ставах ворушились шче в маї через те ж межуваньня; — побили вікна в старши-ни, писарья, в попа, де стојав землемір, похвальались на цих усих, а старшину трохи не вбили. Постої козаків (екзекуція) до кінцьа обїдрав крестьян. Село Ж. Стави — полковника При-снухина, коло Кагарлика, маїетка генерал-губернатора Черткова, де в 1879 р. була теж екзакуція“. Генерал Чертков, сам царсь-кіј чиповник, послав вієско проти крестьян в своїї власнїј з ними супереці!!

Це ж мусило кинутись в очї ј крестьянам і самим салдатам. Через такі случаї ј через усе те, шчо бачать за остатні часи салдати, серед них пошана до царського начальства ј до самого царья примїтно вменшується. Як јавнїј доказ тому, приведемо частицу з листу з *борзенського повіту*:

„Один салдат, котриј вернувсьа до дому з служби при полку, шчо в Гадьачі, — росказував тут сельбанам, шчо в јого полку 150 чоловіка не захотїли брать медалї за поход в Туречину, а прохали землі. Коли јїм полковник сказав, шчо цього не можна, ј знову сказав, шчо б брали медалї, вони сказали, шчо не хо-

вать їх брати. Той же салдат розказував, шчо салдати недо-
ольні царем, за те шчо той „перед воїною без шапки прохав:
діти, постійте за мене! не лишу без нагороди“, — а після во-
и і забув, дає тільки медалі, та і за них вибира з салдатсь-
ого жалуванья гроші.“ Серед народу теж починається не-
обра думка проти царя, найбільш через окружик міністра Ма-
ова, шчо землі більше царь не дасть. В с. Адамівці мені са-
ому доводилось чути: „еге! тепер бачимо, шчо і царь за панів
уку тягне; так ми і сами своје найдемо!“

Такі були думки селян перед тим самим, як таки царя
лександра II вбито в Петербурзі 1 марця 1881 р., і перед
им, як по всій Україні почавсь рух проти жидів. Цей же рух
оч і не прямио, а все таки противудержавній, бо жида на
країні маже шчо збірщики податків дльа державного скарбу
е тільки тим, шчо власне збирають акциз за горілку, як про-
ють її, а і тим, шчо вони одні кунують мужицьке збіжжя,
к поліція збира недоїмки, і вони дають мужикам за одроби-
ж та за проценти гроші на податі в казну і акцизи (напр.
табаку). Так противжидівський рух безпремінно мусить по-
рнутись в прямишчий противудержавній рух, — і тим більше,
чо царське начальство і війське мусить же заступатись за жи-
в, бити і карати тих крестьян, шчо руїнували жидівські ма-
тки. Цікаво, як сами собою прості людє звели в одно: руїно-
нья жидів з „студентами“, ворогами царя. Про це розказано
іж инчим в листі, котрий приводимо далі, — а ось нам пише
ин молодий чоловік, котрий скоро після руїни жидів в Київ-
чині проїздив там по залізниці: „Тут (в Петербурзі) трудно
змовлять з людьми. На Україні не то: напр. коло Жмеринки
заговорив з одним робітником; він признав в мені студента,
і коли ја спитав його за „побиванья жидів“, — він мені сказав
осто: „не жидів треба бити, а тих, хто дозволя жидам нас
абувати та обманювати, — а надто тих, хто отдає свої ма-
тки жидам в аренду“.

Ось лист з *Київа*, писаний скоро по смерти царя *Алек-
сандра II* і зараз після *руїни жидів*:

„Темній, вельми темній наш мужик і тим то (усьакій це знає),
- так погано відноситься він до проповідачів усьаких незрозу-
лих за-дльа його думок. Як і кожний чоловік без просвіти, він
загляда далеко навкруги, а бачить лихо тільки біля себе;
їтьажчим ворогом своїм через це вважа він найбільших зди-
рків: панів (помішчиків), жидів і т. и. Цих він ненавидить най-
льш, і на цих здавна в його чухаються руки. На ворогів,
же і більш шкодливих, на вишчий уряд, то шчо, народ уже
не зверта уваги, бо не розуміє їх і не бачить їх беспосе-

редних здирств на собі. Шчо ж до пајтязжого, але і најдальшого здирщика, до царя, то ця народня бајдужість переходе вже аж в повагу і шанованья.

Винуватити за це народ ні в яким разі не можна. Треба ж і йому мати ідеали, треба бачити в чому небудь світле божество. Церковна віра зменшилась або до забобонів, або до тупої жидівської формальности, а треба покладати на кого небудь надію, треба бачить де небудь спасителя (спаса) від тязжкого несчастного свого житья. І дякујучи віковій науці попів з їх святим словом, кулакам справників, а инколи навіть деяким панам революціонерам, ціеју јединојі народноју надіеју став і тримаютьса царь. На цього земного бога народ дивитьса з такоју ж нерозумноју віроју, як і на небесного. А відсіля така не мудра народня думка: „царь усе б зробив за дья народу, він прихильниј навіть і до *слушною часу*, та коли ж пани не хочуть, не дають йому волі і навіть хочуть його вбити. (Старого вони вбили окрім того шче і за те, шчо він зничтожив крепачтво). За дья цього вони підмовляють своїх синів-студентів“. Така народня думка всьуди панује і бути тепер на селі не тільки пропагандисту, а навіть просто вивченому чоловікові сумно і навіть не безпечно. Кожниј дивитьса на його, як на харцизяку-дужеубца. Втішать же себе тим, як деякі наші революціонери, шчо це все підмова уряда та попів, шчо вірноізданські адреси, біжки студентів і т. и. — це все вчинки поліції, — оптимізм, тај прерожовіј. Люд наш темниј і нелубов його до своїх жетакі заступників, до молодіжі — річ більш, ніж доказана.

Тільки ж додам, шчо країна наша велика і люд в ній не однаковиј, так шчо треба дуже стеретись того, шчо б не вважати повсьудним те, шчо бачив в одному, двох і навіть більше кутках. Так напр. мені казали запевно, шчо під Немировом льуде трохи не раді тому, шчо царя вбито. А в часи рујіни жидів в самому Кијіві, можна було бачить, шчо народ зовсім не такиј неприхильниј „студентам“ і розуміје, шчо вони таки бажають йому добра,

Діло це (рујнованья жидів), як казали і усі роспитујемі мноју свідки, у својіј підставі ні релігійнојі, ні національнојі ненависти маје не маје. Першиј доказ цьому тој, шчо не тільки не побито жадного жида, але і бажанья такого не зьявлялось, і це велика диковина при тому стані, якого тримаютьса жиди. Другиј доказ, шчо потім зачипили таки і руських дукачів (еконومیју гр. Горчакова, Кочубеја, Терещенка), і на решті третіј, шчо чули такі розмови, як „розрујнујемо жидів, а далі доберемось і до рясників, та сиртучників“, ніде не було чути, шчо бјуть мовляв „невіру“, а як шчо і обходили будинки, де ви-

ставляли ікони (це між инчим робили і жиди; на одному вікні був навіть приліпленний папір з надписом: „ішдешть рюшкін“; навдику хто повірив цьому), то це тим шчо хтіли перш покінчити з одніјеју фракціјеју здирщиків. *)

Значить повстаньня вијшло мајже з одніјејі економічнојі ненависти. Рујнували будинки, розбивали дорогі речі, хрусталь, зеркала, фортепјана и т. и., рвали папірові гроші і з особливоју радістю усакиј папір, ліучучи јого за вексель, і подібні жидівські документи. Але грабувати діјачи не тільки зважувались, а і другим не давали і навіть чути було такі речі, шчо „гідко користуватись такими грішми, або крамом“. Виносе напр. один голову сахару і шуткује: чи не хоче хто поживитись за дешево? протягујуться кілька пар рук, але він регочеться і бје голову об каміньня. Далі другіј таска сукно, і хоч знов протягујуться кілька „предупредительних“ рук, навіть панських, шчо пријшли зробити невеличку несподівану економіју в своїх расходах, але він гордо розрива јого на шматки. В загалі ж діло бувало так: підходить купка діјачів до крамарні, і, дознавшись, шчо вона жидівська, котріј небудь з них бје прьамісінько кулаком по замку; замка як не бувало, другіј імітьту лама двері і вікна (свідки розказујуть про незвичайну силу ватажків), потім того вагажок обертајеться до громади: „роботајте, братці!“ свистить у якіјсь цішок і з кучкоју відходить до другојі крамниці. В лавку ж суне поліція і публіка поживитись і поламати. Іноді сами діјачі розбивајуть усе до канцура, як здабајуть дуже багатіј магазин або будинок. Організація діла шче б то трохи і зявляјеться, але зпита на живу нитку, більш на солідарності усіх.

Грабував тільки усакиј збір, котріј не мав ніяких звязок з діјачами, а найбільш козаки-денці та поліція. — Як акули за кораблем, ходили поліцейські слідом за повстанцями. Дивились завше спокіјнісінько, як ламали крамарню, а потім перші кидались туди і тягнули, хто шчо міг та хотів. Один, кажуть, охвицер, побачивши у вікні поліцейського „крючка“, грабујущого і пјушчого шчось, не стерпів і страшенно побив јого. Другіј факт розказував мені звошчнк. Стојить він з дрожками коло крамарні, вже розбитојі, коли це вискакује відтіля пристав і кида на дрожки дороге одіјало. Публика радить везти до дому: згодиться, мовляв; звозчик було і појіхав уже, коли це вискакује знов тој таки самиј пристав і з криком: „стој, сукин син, ја і сам сумьеју прибрать!“ потяг до дому. Грабували шче

*) Тільки в јідному місті якіјсь москвин казав, шчо жиди підкупили вбити царя; за те јіх треба бити.

неменьш донці-молодці. Вони навіть і з коней не трудилися залазити. Навіщо? Прямо настромля на піку усякія крам та жхова по кишенях то шчо. — Повстанці ж, зпов кажу, самі ж не крали ж не били жидів і дивилися на своје повстаньня, як на діло чисте ж правдиве.

Прихильні жидам часонисі кричали, шчо це не економічне повстаньня, а просто розбіж пїяного народу, шчо били москвини, котрі маїже ж не знають, шчо таке *кулаки* жиди, і шчо ж арештовані найбільш москвини (кацапи), але це брехня. Усі свідки, яких жа розпитував, кажуть шчо москвинів були дуже не великі купи, шчо було більш навіть селян-хліборобів, і шчо були все київські мішчане, котрі ж одержу вже носять німецьку, ж у мові різняться від українців-чистих. але національність котрих і родину не трудно шче розпізнати.

Діло було чистісінько економічне, і на такому ґрунті, при таких підставинах просто грїх було нашим революціонерам не вмїшатись і не повести перед. Заводять наші „народники“ чигиринську справу, де приходиться, як то кажуть, навіть кривити душеју, розводять теорїї, шчо перше їх діло у бунтах, чекають тільки більшожї міцности та моги, шчоб почати якийсь темний та незрозумїлий народний террор, шчоб їдним боком був схожий на „благотворительное дело“, а другим на.... пісенїтницю, упираються навіть на ірландський аграрний рух, а своје діло пропустили. Далі вже було ж кинулись та, як кажуть, в свинячий голос. Коли вже не тільки прошов „момент“, але ж справа вся була задушена. Навели силу вїєська, москалі почали стрільвати, багатих жидів було оціплено (коло Бродського стоїали навіть гармати), багацько було заарештовано, ж усюди почався козацький террор. Цьому христорубивому воїшству, славному своїм вірнопідданством, тепер найбільш даје віри уряд. Чи побити нагаїками студентів, чи всмирити бунт, чи охоронвати якого небудь Гьуббенета,—усе це шчиро сповняють донці-молодці. І тепер треба було бачити, як ці звіри кидалися на безвинну навіть публіку. Били всіх, не розбираючи, ж по чім попало. Кілька моїх товаришів і досі чухаються. На Жильанській вулиці всі, тікаючи від козацьких нагаїок, перескочили через невеличкий паркан, шчо був на шчастя близько; тоді козак, розігнавшись, конем виломав тої паркан і всі козаки кинулись бити старих і малих, і жінок, і лежачих, не дивлячись. Одного шевця так побили, шчо він, сердега, притулився до паркана ж, кажуть, гірко, гірко заплакав. Тоді їден з цих башибузуків московського царя прибіг до нього ж з коня вдарив його в груди тупим кінем спису так, шчо тої так і покотився до долу.

Слава руському оружїю!!....

А як би народ був зорганізовавсь, то навряд дозволив би такі звірські вчинки. Були, кажуть, де хто із паничів на ділі, але більш по власній своїй волі, а як і треба кого небудь дякувати, то це кількох робітників-соціалістів, котрі такі мали деякий вплив. Але шкода та ж шкода, шчо не було порьядком льудей інтелігентних, котрі б і організували діло, і перед повели, і зробили б більш розумним це повстаньня: зовсім не слід було розбивати вбогих жидів, хоч без подібних хиб і не можна в таким великім ділі.

На скільки ж молодіж мала б вплив на льуд, показують кілька фактів, по котрим видно, як народ вважав себе на цей раз солідарним з нею, з якою ласкою відносивсь до неї і далеко вже не дививсь, як на злодійів. Це, здається, перший радісний за дльа нас факт такого рода, та всі наші народники його пропустили. Іден із моїх приятелів, вештаючись усюди, між инчим стоїав біля бакалійної крамарні, коли це виходе один із руйнуюущих з повною жменею фиників і забачивши мого товариша: „на, каже, братець студент, попоїж“. Цей узяв трошечки, а той знов до його: „чого церемонишсь, брат студент, бери більш“, і це все з такою братською ласкою. Далі того ж таки мого знајомого побачили з розхрістаним коміром сорочки: „а, кажуть, поработав таки, братець студент, — душно стало“. Цей почав було казати, шчо він тільки дивитьсь, так куди: „ну, признаєсь, поработав?“ І це знов таки по братському з ласкавою всімшкою. Другий мій знајомий јшов од Дніпра, то јому все радили підти переміпити штани на нові на Подолі. Мені теж один возниця казав, шчо в бунті були і студенти, бо це гарьачий, каже, народ. Та і у загалі всі, починаючи з генерал-адјутанта Дрентельна і кінчаючи простими хліборобами, були запевні, шчо тут не без студентів (не було тільки доказів). А як же було при такій запевности не відноситись з ласкою до молодіжі, коли чистісінько всьакому льуду: панам і мужикам, українцям і чужинцям, студентам і урядникам, жінкам і чоловікам одинаково пријшлась до вподоби ця біжка жидів. Ідучи шче в Київ, ја дивувавсь ціј загальній згоді публіки в вагоні. Наче всі вмовились навмисне. Помішчики польаки радіють, сельане українці радіють, артіль москвинів теж, і тільки гусари, шчо јшли здається в Житомир, раділи вже не за біжку жидів, а шчо мовльав јїх шаблям буде робота. (Сумно стаје, коли бачиш, як наше вієско відрізнилось від народу і споганшало). Звочки київські жалкували тільки, шчо „їїх хазьаїн запер і не пустив погульати“. Студенти і курсистки, ці найбільш гуманні льуде, раділи теж, і тільки уряд, жиди та дејака пресса „ізвергали хулу всьачеську“. „Заря“ навіть почала брехати і инсинуїрвати

*

ї за своје откровенне жидівство зразу страшенно огидла молодіжі. Тільки одно лихо, — котре примушує журитись всіх, хто проти жидів: пришлось бути солідарним з „Кієвляниномъ“.

Ми додамо од себе: — шчо такім людім, як наш дописуватель, можна було так поставити себе, шчоб не бути за одно з „Кієвляниномъ“. Дльа цього треба було зарані знати, шчо не забаром буде повстаньня на жидів, та впорядкувати хоть невеликі гурти, в котрих би були робітники жиди і християне і котрі б пускали думку, шчо скривдженим людім усіх вір і пород треба б бути за одно проти здирщиків. Такиї гуртик і думав скластись в Женеві з кількох жидівських і українських соціалістів і мав печатати книжки з такими думками на жидівській мові, — та його не піддержав на Україні ніхто, — і так усе діло звелось на саму розмову. *) На Україні тільки небагацько жидів в Желісаветграді, шчо зложили з себе „Библієське Братство“, видали лист, в котрому писали до жидів, шчо їм випало таке лихо за те, шчо не хотять взятись за честну працю. Вони ж попробували зітись з українськими штундовиками, котрі обіцьвали їм помогти, як жидівчкї братчики возьмуться за хліборобську працю. Ця розмова жидів—библієських братчиків з українцями — штундовими братчиками — шче маленьке зернятко, з котрого колись виде велике дерево, під котрим робучі жиди і українці побратаютьсь на спільну працю і на спільне повстаньня проти здирщиків жидівських і християнських. Поки шчо „студенти“ мусили б ширити думку про таку спільність і між бідними жидами, і між крестьянама та робітниками християнами.

Другий довгий лист, писаний до нас з *лівого берега Дніпра, з черниговської губернії*, — зачіпає теж і думки селян про царя і про „студентів“, — розказує де шчо цікаве про те, шчо діється тепер по селах з powodu шуканьня „бунтовників“, — та окрім того розказує і про иншу річ, зза котрої тепер багато је неспокою на Україні, — про попівство:

„Вам цікаво знати дешчо про теперешньє українське село. Ось вам село в черниговській губернії, в одному з південних хліборобних повітів, верстов з 20 од города і з 10 од станції залізної дороги. Більшина народу в нім козаки, потім казенні крестьяне, меншина — колишні панські; всього з 2000 душ. Живуть спокійно; пан тільки один. Піп старий, служить тут уже 40 років. Піп добивається, шчоб його слухали льуде, як не-

*) Дивись про це в нашій книзі «Историческая Польша и Велико-русская Демократія», стор. 445—452.

вільники господаря, щоб йому всі кланялись трохи не до землі, великі і малі. Такеу він положив за віщачьня найменше 15 руб., за похорон 1 руб. Треба сказати, що поп уже років з 30 як вдовіє, і дітеї має одну дочку, котра давно вже замужем, так що йому б зовсім не слід було б обдирати льудей. Піп мішаєтьсья в усякі крестьянські справи, — плодить плетчиків і доносчиків. Він дуже недовольниї всіма переминами, що зроблені за царя Александра II, а вже про тих, хто хоче нових перемін, і казати нічого. Батьками всіх бунтовників він вважа Шевченка та Іскандера (Герцена). Сам він почав доносити шче в 60-ті роки, коли в його село дьяла занесла одного українолюбця, „хохломана“. Цей „хохломан“ намовив громаду просити, що б попа переминали, та піп підсипав грішми, і архиєреї його зоставив на місці. Тоді то піп і почав писати доноси і на українолюбця, і на мужиків, що з ним дружили. З того часу він навкруги прославивсь, як доносчик, і його божатьсья. Він пам'ята шче Шевченка і розказує з злостью, як той їздив по панах, як мальбар, та вибирав льудей собі до вподоби, дьяла бунтовства.

Звісно, що теперішніх бунтовщиків, „нігілістів“, що вбили царя, піп ненавидить і каже, що їх мало вішати. Вей світеькі сельські учители, по ньому, — нігілісти, або ліпше сказати, йому так здаєтьсья, що хйба тільки станові пристава не нігілісти.

Про других попів, з котрими ја познакомивсь, або про котрих ја чув, можу сказати, що між ними трудно знаїти навіть просто приличного чоловіка. Вільшина або такі попи, як отої стариї, або п'янижки. Дістають же вони найменше 1000 руб., тоді як сільській учитель за своєю працьо найбільше має 300 руб.

Пан тут молодий; не давно дістав тут спадщину. Він був в университеті, — читав закордонні соціалістичні писанья. Як тільки почав господарьувати, то заложив було свії шинок і чайну дьяла мужиків, — але скінчив тим, що чайну заквив, а за шинок взяв з жидів одступного (жидів в селі З). Він довольниї своїм господарьваньням, тільки жалкує на то, що ніяк не може завести „сердечних стосунків“ з мужиками. Він ніяк не може помиритисья з тим, що мужик, котрого він годує добре, инколи переплатить йому копійку, дасть позичку, посадить з собою обідати, почестує чаєм, — все таки дивитьсья на його, як на пана і не платить йому такоїу працеїу, яку мужик може робити тільки тоді, як би він її робив на своєму власному господарстві, і не стереже його добра, як свого. З попом цей пан стараєтьсья вдержати приїательство, — дьяла чоґо? хто його зна! В решті в цьому чоловікові, не гльадючи на його освітність і де в чому шчиристь, вже бачиш початок баїдужести до

всього громадського діла, до всього, шчо виходить по за його господарство. І таких льудеј ја знају не одного по наших селах. Чимало одначе јесть по наших селах і таких, котрі дуже вільнодумствујуть, поки не доходить до јіх кешені; таких најбільше јесть між управительми в багатих панів. Між малими панами јесть і такі, шчо більш сами ведуть своје господарство, ніш најмајуть робітників, — та јіх не багато, ј з мужиками вони держать себе так, як і інші пани. — Ось вам пани ј панки нашої Лівобічної Украјіни.

Про мужиків можна судити по тому, як вони думајуть про такі напр. речі, як вбивство царя. Більшина думаје, шчо це зробили пани, котрі розсердились на царя за ввільнення крестьян, а шче більше за те, шчо він би то хотів земљу переділити так, шчоб кожному було стільки, скільки хто здоліје обробити власними силами. *) Пани мусили б мати право најмати по одному погоничу. Справи державні цікаві всім мужикам, та вони не мајуть часу про них толкуватись і думати. Дља того треба мати таку земљу, шчо б не самому обробляти, а статати в најми. Јесть і такі мужики в наших селах і на них можна бачити, як јіх навчајуть освітнішчі льуде.

Ја знају в селі С. мужиків, котрих можна назвати вчениками понів, ј других, котрі навчились од „хохломапа“, шчо ја про його згадував. Зразком перших служить один мужик, — сказати просто, — особа пренаскудна. Вже як тільки пријідеш в село, то зараз його ј запримітиш хоть би по синьому піджаку, в котрім він ходить. В кешенях того потасканого піджака повно паперів, усяких јабеда і прошеніј, котрі він нише в усі усьуди. До всьакого пријіжджого він непременно пријде — „прочитати в серці“. На полі він не робить, — а најмаје його льудім, сам же живе јабедами та здирством та тим, шчо стаје „гонцем“, то б то помічником сборшчика податків, по наказу станового. Здира він між инчим бідних жінок, котрі ловлять рибу на ставочку, шчо коло його землі: він з них бере одєжу, одробіток та шче ј могоричі, бо сам він пјаницьа. Поки він не зинухавсьа з попом, то не раз його ј били, навіть сікли в волості, а раз хлопці трохи не втопили в ополонку ј пальці јому попередивали. Тепер він пријетель попа, ј за його ј становіј, і його бојатьсьа. Подруживсьа ж він з попом на доносах. Як пријшов час, коли доноси пішли в моду, — пішов у гору піп, — за ним і наш мужик „јурист“. От уже третіј рік як він ловить по селу бу-

*) Цікаво б знати, про яку силу тут думајетьсьа: про саму льудську, чи ј про скотину ј плуги ј т. и., котре маје јака сімја? Здајетьсьа, шчо по останче.

М. Д

товшчиків, соціалістів. Найбільше в'їдаєтьсяна він до вчителів, до котрих лізе в хату всьакими способами. На одного вчителя, з котрим як звичајно, не годився піп,— піяк не вдавалось навести бунтовства, — так юрист чипльався до його на улиці, лајав його, збирав піяниць, шчоб його побити. А ось вам примір того, як мужик-юрист ловив проїздного соціаліста:

Заїхав недавно в село один учитель московської гімназії, шчоб побачити свого знакового. Стрітив його „юрист“ і закликав його до себе стати на квартиру, шчоб пождати того знакового, бо його не було на той час дома. Приїзджий дав хазяїцу-юристу свій пашпорт, а тої, вкупі з старшиною надумались, шчо тої пашпорт — фальшивий, бо, мовляв, не ма на йому приміт, а також, шчо, мовляв, дано білет 5 числа, а 7 вже чоловік і в Черниговщині (бо залізницеју приїхав). Тим часом приїзджий роздумав ждати знакового і найма звошчика везти його до залізниці за 1 карбованця, та за чај заплатив юристові 1 карбованця ж. Юрист з старшиною рішили, шчо чоловік кида грішми, значить вони не його і значить тут не чисто. Вчитель їде на станцію, а юрист на полустанок казати жапдармові, шчо, мовляв, піймав „крамольника“. За вчителем почали доглядати, а юриста з курjerським поїздом одіслали назад. За такі вслуги становий помага юристу в його јабедах і здирствах.

Шчо за лyдина оцеј юрист, пријатель пона і станового, — видно з того, шчо він своју жінку півечить без жалю, наводьачи на неї, шчо буцім то не вірна йому. Раз дојшов до того, шчо хотів показати, шчо має право казнити жінку: положив її на колоду і замахнув сокироју, — та тільки вдарив не по голові, а по косі!...

„Пријатель „хохломана“ зовсім другиј чоловік. Перше, шчо кидається в його в вічі, це повага до себе, невступность нікому свого права. З попом він на ножах і навіть сидів через попа шче в 60-ті роки в тюрмі. Такі ж і сини його, коли шче не гострішчі. Треба сказати, шчо держатись, не вступаючи свого, перед сільським начальством, помага цим мужикам і те, шчо вони заможнішчі од других. Розуміючи це, вони беруть своє добро, не дуже то розшчедрюються перед сусідами, і їх не дуже лyблять на селі. Та все таки вони встидаються і обирати лyдеј чи сьак, чи так. Те, шчо робиться тепер в Росії проти царя, ці мужики добре розуміють.

Низче цих вчеників „хохломана“, та все таки вишче од загалу сельан треба поставити кількох мужиків і між ними одного звозчика. Це лyде біднішчі, і через те не можуть держати себе так згорда перед начальством, як хохломанський пријатель, та все таки не кланьаються нікому в појас. Своје добро бе-

режуть, та не так дльа себе, як дльа сімї. В сімї ж льуде шчирі, 'тихі, льубязні. За царем жалкують, та жаль їм і льудей, шчо начальство вшає“....

Оці образи селян не зовсім такі, яких би бажалось гарьачим вольнодумцьам з освічених льудей, — та все таки вони показують, шчо наші селяне далеко не спльять і шчо між ними єсть льуде, за котрих можна б вхопитись освіченим вольнодумцьам, шчоб перенести в українські села свої думки. Це ж саме видно ј по тим дописьам з України, які проскочили в петербурські газети на московській мові. „Народная Воля“ и „Черный Передѣл“.

Ось шчо писалось з українського села в № 1 „Листка Народной Воли“:

„Можно было еще наблюдать произведенное событиемъ 1-го марта впечатлѣніе въ его чистомъ видѣ. Шли толки о самомъ фактѣ, изъ устъ въ уста передавалась масса варіацій. По однимъ разсказамъ убійцы — паны, по другимъ — ляхи. Приведу одинъ изъ слышанныхъ мною и показавшихся миѣ наиболее отвѣчающимъ народному воззрѣнію: „стрѣляли јого раз, заборонив јого бог: стрѣляли в друге, знов заборонив; теж було в третій раз; а далі покликав бог Миколаја чудотворця ј других угодників, да ј каже јим: і шчо мені з царем робити, шчо не хоче він сам себе боронити; запевне він льудьам шкоду робе, шчо вони в јого стрѣляють. Як тепер він не спокајітьсьа, то ја јого на цей раз не заступлю, нехай вбють. — Отто ж јого і вбили“. Это обьясненіе факта было пущено въ народъ однимъ старымъ дякономъ. Трудно было опредѣлить среднее народное пониманіе факта по обращающимся обьясненіямъ. Въ его же настроеніи можно было отмѣтить двѣ характерныя черты, именно: никакого сочувствія къ личности государя, никакого къ нему сожалѣнія и смутное ожиданіе какихъ то перемѣнъ въ своей жизни. Бывшіе крѣпостные обсуждали значеніе присяги такъ: „јак би ми лиха не наробили, шчо присягнули. Чи не хоче він (царь), шчо б ми на јого робили, јак колись на панів? А може ј те, шчо в панів землю одберуть.“ — говорили другіе. Толки о землѣ стали усиливаться съ распространеніемъ слуховъ о „листахъ“ (прокламаціяхъ, которыя обошли всѣ сосѣдніе съ селомъ деревни и заводы). Говорили о министрахъ; „јакби були міністри із виборних, із тутешніх льудей, воно б було лучче, бо царь јіх не бојавсьа б“. „Та вже шчось буде; доживем та побачим, јак воно буде“. — Этими выраженіями заканчивалась обыкновенно бесѣда“.

З Полтавщини в 3 № „Чернаго Передѣла“ розказуєтьсьа про розмову дописача з одним селянином, одставним садатом

з козаків про царя, про волю і землю. Ось як розмовляв той селянин:

„Не ја один, а је ј други, котрі думають, шчо на те стріляють в царя, шчо б землю от панів одібрати і мужикам оддати, а царь не хоче.... Ја, паничу, так думаю: не треба панів, та попів, та і царя... Він разсукип син об нас не клопочеться; він думає, як би йому лучче було! Не треба зајмати тільки віру! бо це гріх.... Јак подумаю добре, то і не знаю: як же воно без царя житимемо.... Ја чув, як був у москалях, шчо је така *расубліка*, де царя не маје, тільки не знаю, як там живуть?“ — Я обьясниль ему, каже дописач, какъ можно обійтись безъ царя. „Эге так.... воно виходе: як оце ми старшину вибираємо, так і тоді — замість царя пачальство: як плохо буде, то замініть можно і вибрати друге... ..Мабуть, не обійдаться без того, шчо б не взятись за дрючки, та і збунтоватись“.

* „Другому чоловікові жалко крови, навіть царя, і він каже: „Јак почую ја, шчо хтось встрілив в царя, то мені страшно становиться: ја у церкві на молебствії все мольсь богу, шчо б вони утікли благополучно. Ја і думать бојусь: як се можно лудину вішати як собаку.... Не добре время тепер. Јак послухать кругом, усі землі ждуть, бо дуже бідкують луде.... Мабуть без крови не обійдеться.... Ја чоловік смирній, — не хочу приставати до тих, шчо хотять землю одібрати, та не хочу і іти проти них... Мені страшно думать об тім, шчо кров прольється чоловіча.“

В 4 № „Чернаго Передѣла“ знаходимо теж дуже цікавй лист про думки селян з Волинської губернії:

„Мнѣ, жившему это лѣто въ деревнѣ въ шкурѣ интеллигентнаго питевца, только благодаря крайне благоприятно сложившимся для меня условіямъ, удалось сойтись на пріятельскую ногу кое съ кѣмъ изъ мѣстныхъ крестьянъ. Съ однимъ изъ нихъ Ф., служившимъ въ батракахъ у помѣщика, мнѣ приходилось довольно часто бесѣдовать по душѣ. Мужикъ онъ былъ семейный, лѣтъ подъ сорокъ, не бывший нигдѣ дальше своего губернскаго города.

„Одну изъ такихъ бесѣдъ, дающую болѣе или менѣе определенное представление о теперешнихъ ожиданіяхъ и намѣреніяхъ крестьянина, я и помѣщаю на страницахъ „Черн. Пер.“

„Какъ то вечеромъ встрѣтилъ я Ф. одинъ на одинъ, возвращающагося съ поля и по обыкновенію клянущаго свою судьбу. Чтобы завязать разговоръ, я спросилъ его:

— С чого се ви робите на папа, а не на свій двір?

— Еге! Хіба се ја роблю? Ні! Се нужда моја робить, як

би не вона, прокльатаја, ја б зроду ні до кого в најми не пішов, хоть міні два ста карбованців у літо давај. Землі нема зовсім у мене, тільки ј је, шчо всадьба, с того підеш не то шчо у најмити, а ј на шльах з сокироју.

— А багато у вас у селі безземельних?

— Душ 25, а може ј більше, да от јак: по ревізським сказкам у нас считали 64 души, по дві десьятині на руку, се скілько буде?

— Без трошечки 400 десьятин.

— От бачте! А теперечки нас усіх більш 100 душ је, — четирьох десьятин на душу нема, та ј шче не в усіх по рівну. У другого вже після теј самој ревізії п'ять синків мужиками стали, а на них наділу нема, бо наділили тільки того, хто на пана робив. А батькові синки, шчо зиронькі на себе, усі рівни, усіх треба поділити; от, і дробить він дві десьятинки землі на п'ять шматочків чи більш. А с сего шматочка треба душку јмати, шчоб жинка та ј дітки ситі були, та ј шче повинність треба платити... Коли се так шче років з десьять буде, тільки вмерти ј останеться. Уся надіја наша на віјну.

— На јаку се віјну?

— Хіба ви не чули, шчо јак учнуть куруновати россіјського царя, то зараз Прусак та ј китајський царь на јого војевати підуть?

— А с чого-ж јім војевати? хіба јім у себе нема чого робить?

— Про Прусака говорять, шчо він ішче з давна хоче в нашого царя шматок землі одібрати, да тільки раньше сего не було можно, бо в нашого царя вельми віјська богато. А јак јего почнуть куруновати, піјде великаја бунтація, крестьяне почнуть казенні та ј панські землі одібрати, та проміж себе ділити, бо більше так жити не можна, — усяк хоче јісти, а јісти нема чого. От се јак начнеться та самаја бунтація, нашому царю не достає віјська ј у себе управитись, а тут і підскоче Прусак. Треба буде на него віјсько посилати, а ми вже шчо захочемо, то ј будем робити.

— Ну, а јак же-ж китајський царь у се діло впутався?

— Еге, китајський царь то зовсім друге діло, тој не то, шчо Прусак: јему россіјської землі не треба, бо у него својеј лишка је. Китајський царь нашу руку держить. Він спровідав, шчо у нас не вельми гарно живеться крестьянам, шчо у нас висправники та ј пани, шчо схотять, то з нами ј робять. От се він і схотів у Россії, јак у китајській землі, крестьянську правду зробити.

— Шчось ја про сьу крестьянську правду у Китаю нічого не чув? Яка вона такаја, шчо јіјі так схотіли?

— А такаја правда, шчо нема там ні яких панів, ні чиновників, — усь поровнені, усьак собі пан, у вьсакого земля је, хто скілько сам робити може. Над усіми тільки је водин царь. Та тој царь не теје, шчо наш, він тільки ј у думках маје, шчо як би јого крестьянам гарненько жилосьа.

— А шчо? чи јого громадоју ставльаць на царство, чи јому після батька царствувати досталось, а після јого, јого син буде?

— От сего ми вже доподлишно(?) не знајемо; знајемо ми тільки, шчо він нас ослобонить хоче, шчо ми жили, *як наші діди*, (NB!) — вправльались својеју громадоју та ј радоју, земельки ні у кого не позичали, хлопців, синів наших кривних, у москалі не давали. Та ј ви може ј сами чули, як у старе время наші діди вольними козаками жили, а россіјських царів і в очі не бачили ј слуху ніякого про них не чули. Се вже, опісьла россіјьскіј царь нас брехнеју забрав. Да тільки вже за жидів приньались, а тучекі зараз і коронація, — китајьскіј царь пријде та ј почнемо тоді с ним вмісті землі забірати.

— Ну, а надільати сам він буде?

— Ні, і чого јому в се діло путатисьа, се вже ми сами поробимо.

— А як же ви сіју переділку робить будете?

— Ми сами про сеје діло трошки проміж себе говорили, считали, по скільки пријдетьса на душу. Ја вже вам говорив, шчо у нас без трошечки 400 дес. надільної землі је, та ј у пана 550, та ј він шче нашим багатирьам 100 дес. продав, — усього буде десьаць сот. От се ми ј поділимо усьу земљу порівну, так шчоб усьакому по 15 десьатин було, а кому недохватка вијде, то у другім місті одржим. Землиці у нас багато. Се у нашого пана 600 десьат. було, а ж је ј такијі, шчо по пьатидесьати сот і більш је. Тільки ми јім шкоди робить не будемо. От, і нашому пану ј јого синку, дарма шчо јему усего пьаць років, по пьатнадцяти десьатин дамо, нехај сами робльаць. А то на пана, јого жінку та ј сина робить будемо за гроші, а на себе і својіх діток вже дарма. Землицю ми поділимо, ми поділимо громадоју; се вже ми сговорились, тільки вот наші багатири не удумајуть, як јім після сеј переділки гроші з пана взяти, которіјі вони јему вплатити за тіјі сто десьатин, шчо у него купльали. Може ви знајете, як јіх з пана взяти?

— Ні, сіјі гроші вже пропали, бо пан не буде сидіти у селі, як переділка почнецьса. Шукај јого, як вітру в поді! Тільки мені думајетьса, шчо нічому сему не бувати, як ви будете китајьского царя ждати, і до того времечка з жінкоју на печі

лежати. Раньше ви тоже говорили, шчо россієські царь вам волю дарує. Ну, а шчо? дождалисьа царської волі, шчо по селах все за повинності пугої льяскає та і вашей кровју як дрібним дождиком турецьку земљу заливає?

— Ні, якаја се воля! тільки і є, шчо прежде пани нас били, а тепер чиновники бјуть та і граблять, та і шче губернатор приказує у наших хлопців стрільати за то, шчо вони наших кровопивців — жидів женуть.

— От се і от китајського царя нічого не дождетесьа, бо у него свої діла є. Та і шче не буде сего ніколи, шчоб царь крестьянську руку протів панів держав, бо він сам над усіма панами пан, над усіма чиновниками чиновник.

— От се і у нас молодшиї мужики та і хлопці говорять, шчо нічого не треба ждати і од китајського царя; шчо тільки тоді і буде крестьянська правда, як сами крестьяне піждуть бунтовати, земљу отбивати, та і ділити, та і хлопців у москалі не давати. Е! Се їх діло, вони молоді лъуди і думають по новому; нехай роблять, як схочут. Вони лучше нас удумають, бо вони хоша росли і у бідноті, а усе ж не бачили панської пуги. А ми вже стариє, нам треба думку мати, шчоб найти кусок де вмерти, да було би кому сховати, а то от дід Василь нема шче ріку, як умер, а вже с того світу чоботи показує.

От ми теперечко говорим з вами про золоте времјачко, шчо наші хлопці, а мабуть і ми самі побачимо, а сами усе огляди-ваємось, як би хто не вчув та і побачив; от се так було до манихвеста, як ми царську волю ждали. Зійдемо де в кутку та і кальякаєм промеж себе, а сами тільки в думці і маєм, як би пан чи його вігт не учули, бо як учујут, піде мордуваньє, да таке, шчо і кінца йому не видно. А теперичка як учујут про таке кальяканьє, панлетут исправнику, так хуже всьакого мордуваньє, — піждут таскать у губерніју та і про усе питати, та і шче набрешут то, чога і не було совсім. *)

Тої же самиї дописач говорить далі:

„Въ нашей мѣстности вѣра въ царя вообще не особенно сильна и, какъ оказалось, была довольно тѣсно связана съ личностью Александра II. Послѣ же событія 1 марта, со вступленіемъ на престоль новаго царя, люди, вѣрившіе прежде въ царскія милости, почти совершенно погеряли эту надежду. „Нема нашого земного бога! убили! Цеї, шчо тепер, жидів лубить, своїх бје! Нам такого не треба! Ми так не хочемо! Як

*) В тому селі, про котре тут розказуєтьсьа, пани оселили крепаків Московщини і через те мова там помішана.

јому такі лубі жиди, шчо він велить бить своїх же христіян, то ј нехај же живе з своїми жидами, нехај царствује з ними! Або ми, або жиди“, говорять такіе люди теперь.

„Но жизнь сдѣлала свое дѣло и теперь всегда возможно встрѣтити в деревнѣ такихъ людей, которые совершенно покончили съ идеей царизма, пришли къ сознанию, что ждать нечего, (что) самимъ нужно раздобыть себѣ настоящую волю. Привожу свой разговоръ съ крестьяниномъ по поводу „злости дня“.

— Шчо се воно дальше? А вже в народі ходить така чутка, шчо так не можно дальше жить. Шчо він за царь, шчо він не хоче помогти своїм лудьам! Чи він з жидами знаєтьтѣа, чи шчо? Як би всім піднѣтѣся, то тоді б мабуть діло б вишло!

„Это, такъ сказать, два крайнихъ направленія; одни еще не совсемъ покончили съ отрицательной стороной дѣла, а другіе уже предлагаютъ извѣстный положительный выходъ изъ тепершняго положенія. Большинство же высказывается нѣсколько иначе: оно все таки идѣтѣся на царя, хотя далеко не такъ слѣпо, какъ прежде, оно уже ставитъ опредѣленные сроки, послѣ которыхъ ждать больше не слѣдуетъ; наконецъ, считаютъ нужнымъ предупредить царя, довести до его свѣдѣнія о положеніи крестьянъ вообще. „Тут не в цѣм діло! Тут треба послать царю бумагу, нехај виселить жидів; або жидів, або нас!“ „Шчо се у нас робитьсѣа? За то шчо нас обирають, нас шче ј бють! Треба послати царю, нехај устранить жидів, а то шчо се він за царь!“

„Одинъ крестьянинъ, возвращавшійся вмѣстѣ со мной съ мѣста разгрома (туда пришло порядочно крестьянъ изъ сосѣднихъ деревень, „за тим, говорятъ они, шчо може ј нам пригодиться“), говорилъ миѣ: „Ні, ми розділаємо жидів не так! Ми не будем так! Коли вже пішло не то, шчо наших убивають, то ми у тих проклятих москалів пооднимаємо ружьжѣа та ј будем собі бить! Побачимо, чија візьме! Треба подождати до куронованьнѣа, може чи не буде чого, да тоді вже піднѣтѣся!“

Тільки ж в своїі сили старші сельане не вірять, а сподіваютьсѣа ліпшого од молодых лудей: „вони, кажутъ, зовсім друге діло; вони не бачили панської пуги; вони говорять, шчо сеј вже бог старій став, шчо він не знає, шчо јому робить; треба нового шукати“.

Таким „новим богом“ могла б бути дѣа українців думка про *свою волю на своїј землі*, коли б јім ту думку розјаснили добре освѣчені луде. Тільки на лихо освѣчені луде на Укриїні мајже всј попольачились та помосковились і забули думать про свою волю својејі країні, та до того шче ј одтѣгаютьсѣа од нејі до далеких крајів: — Польшчі ј Московщини. Хіба не диво, шчо дописач „Чернаго Передѣла“ з Полтавської губерніјі, роз-

мовляючи з селянином з козаків про безцарну державу, республіку, — не догадавсь сказати йому, що на Україні була ще сто років назад хоч яка-така, та республіка, козацька Гетьманщина і Січ Запорозька, котра скасована царицею Катериною тільки в 1775, коли і землю запорозьку цариця панам роздала, а потім і крпацтво завела. А ця нагадка б показала мужикові республіку далеко ближчу до нашого краю, ніж чужі закордонні республіки. Також хіба не чудно читати в тій же дописі „Чернаго Передѣла“ такі слова: „въ *своего* царя повзвѣрились“, — коли той же дописач розказав вище, як волинські крестьяне кажуть, що *россієські царі* українців козаків обманом узьали! Виходить, що россієський царь — *свій* тільки для дописача „Чернаго Передѣла“, а мужикам-українцям він чужий!

Тим часом самі селяне починають згадувати стару українську волю та зводити ті спомини з своїми теперішніми надіями. Там же, в 3 М „Чернаго Передѣла“ один розказує, як він заjšов до старого селянина і як стариј, а за ним і жінка його згадали Запорозьжя, почали співати пісні про нього (певно про ружину Січі), а далі стара ј каже: „а чути, мов знов буде Запорозьжя. — На што? — Та кажуть, щоб землю од панів одібрати“.

Варто б було над цими словами подумати хоч тим з помосковлених і попольчених письменних лудей, на Україні, котрі клопочуться про волю та землю для народа, та не вміють, як јім зітись з тим народом...

Варто подумати також і над звісткою, котру передав з Сібіру дописач „Вольнаго Слова“ (1882, М 21) про тих крестьян-чигиринців, що заслані туди за те товариство „Тайная Дружина“, про котре говорилось не раз вище в оціј книзі. Звісно, що ті россієські соціалісти, котрі зклали його, обмануючи крестьян, що буцім то вони мають лист од царя, робили щиро, — та тільки все таки страшенно помалились між инчим через те, що вивчившись в московських школах, не знали українського народу. Не знали вони ні того, що на українській мові слово *дружина* не значить — *товариство*, як на московській, а значить *подружьжя*, — дівчина, чи парубок; — не знали вони, що бунтовались в Чигиринщині зовсім не папські, а власне царські, кезенні крестьяне; не знали вони ј того, що думка про царя зовсім не тик глибоко вкоринилась в українських селах, як у московських і що в українців глибоше сидить спомин про козацьку волю, — так што, коли вміючи підступити до українців, то јім тим паче можна говорити про землю ј волю, не брешучи јім нічого про царя; не знали вони ј того, що українські селяне таки ще чувають свою одрубність од других народів на Україні. Коло б оце все знали ті

російські соціалісти, котрі між инчим порядкували і чигиринське товариство, — инакше кажучи, колиб вони не так одбилися од українського льуду, — тоді б зовсім инакші були послідки усього „хожденія въ народъ“ вивчених соціалістів на Україні і згаданій чигиринської справи: тоді б посеред українських селян заложені б були хоч невелички осередки ясних думок про громадські справи, а ті осередки дуже б стали в пригоді в теперішні неспокійні часи, коли увесь народ ворухиться на Україні, — та не зна, куди йому кинутись, на шчо сподіватись.

Ось шчо пишуться про засланих на Сібір чигиринців у згаданій вище дописі:

„Чигиринцы“ крестьяне очень недовольны тѣмъ, что „интеллигентные“ ихъ обманывали. Особенно ихъ огорчаетъ — ложная клятва. „Вѣдь онъ крестъ цѣловаль! А никто жъ его не заставляетъ!“ — говорили они о главномъ организаторѣ „Тайной Дружины“.

„О міросозерцанні крестьянъ „Чигиринцевъ“, говорить лице, передавшее о нихъ свѣдѣнія, — трудно, не зная ихъ, составить себѣ цѣльное понятіе. Но сколько я слышалъ, въ нихъ очень силенъ націоналистическій элементъ. Они считаютъ враждебнымъ себѣ все, что не хохлацкое, и всѣхъ, кто не хохлы. Ихъ (?) положеніе представляется имъ въ видѣ антитеза: хохлы и не хохлы. Къ числу же послѣднихъ (по ихъ мнѣнію) принадлежитъ въ Малороссіи все некрестьянское населеніе“.

Ворухиться думка наших селян і про церковні справи. Скрізь, по всій Україні, російській, як і австрійській, селяне, цілі громади сперечаються з попами з powodu їх здирства і по троху доходять од думки про те, шчо церкви і попи мусьять залежати од громад (як і було на Україні за часів козацької республіки), до думки, шчо б зовсім без попів жити. Ми про це доволі розказали в книзці „Нові українські ліси про громадські справи“. До того тепер додаємо, одну допись, напечатану в київській газеті „Трудъ“ (1881, № 121).

В с. *Мала Виска*, желисаветського повіту, херсонської губернії, архиереј переінів попа. Прежній піп брав за треби, шчо йому давали, повиј завів таксу. Громада послала до архиереја прохати, шчо б її вернув старого попа, та архиереј навіть не пустив перед себе посланців М. Виски. Тоді висківська громада покляла: не ходити в церкву і не кликати попа до хати на

треби. Піп звістив благочинного. Цеї приїхав, зкликав „бунтовщиків“ в церкву і став наказувати, щоб слухались попа. Коли благочинний замовк, — то стоївшій попереду стариї селянин, чоловік заможний одповів так:

— „Ні вже, батьушка, сього ніколи не буде, щоб ми платили по таксі. Батьки і діди наші по таксі не платили, — і ми не будемо!

— Скільки тебе лєт? — пита благочинний.

— 75, одповіда стариї.

— Когда ти умрєш, пусть твої синовьїа заплатят 75 руб. за погребенїє.

— Не заплатят, батьушка! Сини мої здорові; яму викопать здужають; просо в мене, слава богу, је; винесуть мішків зо два проса, висиплуть на могилу, то мене і кури загребуть...

Благочинний поїхав, а крєстьяне і доси в церкву не ходять.“

Перегльдаючи усякі такі докази того, як зворушилась в українських селян думка думка про державні громадські і церковні порядки та як вони по своєму рвуться до волі, — і бачучи поряд з тим, як тим селянам не стає освіти і як освічені люди на Україні, навіть најприхильнішчі до добра людського, отбились од мужицтва, — з сумом пригадуєш собі слова пісні:

Ої, поспіва пшениченька,
Та нікому жати!...

М. Драгоманов.

23 Маїа 1882 р.

16 Марта 1882 р вмер в Жешові (Rzeszów), в польській часті Галичини, **Володимир Навроцький**, котрий написав дльа цієї книжки «Громади» працю «П'янство і проп'янація в Галичині». Покіїний не в усьому згожувавсь з нами, та все таки щиро помагав нашій праці, чим міг, найбільше своїм знат'єм статистики крајевої. Так він дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими замітками ми скористувались, впорядкуючи до друку книжку про «Хліборобство», — а далі написав дльа «Громади» згадану працю. Навроцький був один з најчестніших галицьких «*молодих*», «*народовців*», або «*українолюбців*», котрі појавились в 60-ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а вкуні з тим один з найбільше працювитих льудей свого гурту. Остатнє доказуєть його довгі і совісні статистичні праці, напечатані в «Правді», «Ділі» і «Громаді». На лихо, особисті обставини жит'єа не давали йому ні отдатись своєї льубимій праці, ні жити по своєї волі. Він мусив служити фінансовим урядником, та ще і на чужій стороні, куди переніс його зо Львова вищий уряд, як роз тоді, коли він мусив стати до впорядкуваньєа поновленої в 1872 р., «Правди». З того часу його праця дльа своєї громади звелась на самі тільки наукові писаньєа. В 1877 р., коли піднєалась в Галичині, в печаті польській, як і русинській (гурту «старого» і московського, як і «молодого», народовського) гидка лаяка і брехні на соціалістів, В Навроцький пробував внести кілька здорового повітр'єа в тодішні галицькі розмови про соціалістів, — (див. в «Правді», 1877. № 13: Нагінка за соціалістами и польська преса), нагадуючи льудім, шчо соціалізм сам по собі навіть не забороненій австрійськими законами, — та зоставсь *один в полі*....

В остатні часи, коли і другі з народовців почали звертати увагу на дієні причини бідности льуду в Галичині, мусило розширитись дльа Навроцького поле дльа праці серед свого гурту і льуду, — та саме тоді підкосила його незлічима хвороба. Ми получили звістку про його смерть саме тоді, як написали до його лист в котрому предлагали йому написати книжку про ход увільнєньєа крест'єаи, польських і українських в Галичині і про стап їх господарства, — книжку, без котрої не можна обійтись історіку того крају, і котра мусить бути початком до того, шчоб звести до купи народовської рух серед польаків і русинів. Ніхто, ліпше покіїника не був здільний на таку працю. Хто тепер її зробить?....

ціалізм. Українське письменство в «Історії славянських літературъ» Пыпина і Спасовича. М. Д.; Одповіді і замітки: Українська «Громада» і «націоналізованіє соціалізма» по V т. «Впереди» Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіона» і «Газети школьної»). З університетського життя в Кijіві. (Помилка брошури «Марговское движеніе студентовъ Киевскаго университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми і «Набатъ.» (Чому і як ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакціі «органа рускихъ революціонеровъ.» Примір набатської нісенітниці. Добролюбов і Пирогов. Останья рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української і польської мови. Впорядчика «Громади»; Прилога. Отчетъ кассы «Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи въ Женевѣ.» съ мая 1878 по январь 1979 г.

ГРОМАДА, Українська часопись впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським. Рік V. № 1 і 2. Женева 1881, по 2 фр.

Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. (З Громади 1881 р.). Женева 1881, 3 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союзъ — La Fédération. (Безстроковий додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Липській. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід їй держати. Липській. 1877. 80 с.

Про багатство да бѣдность. (На білоруській мові. Переклад з українського). Женева. 1881. 25 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Gallia. Firenze 1873. Loescher. 1 fr.

Література російська, великорусська, українська і галицька. Українця. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Яого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Россіі. З видання «Громади». Яого ж. Женева. 1877. 3 фр.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). Яого же. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и виѣшніе. Яого же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Яого же. Женева. 1877. 1 фр.

До чего довоевались? Яого же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаеть? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Яого же. Женева. 1878. 50 с.

Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. социалистовъ. Яого же. Женева. 1877. 25 с.

Соловья баснями не кормять. Письмо къ генералу Лорису-Меликову Яого же. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. Яого же. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравы и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». Яого же. Женева. 1880. 50 с.

La littérature Oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève. 1881. 1 фр.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

Историческая Польша и великорусская демократія. М. Драгоманова. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 3—20). Женева. 1881. 3 фр. 50 с.

Діонизій III Санкт-петербургтій і Платоць II Московскій. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольн. Слова № 27) Женева 1882. 50 с.

«Народная Воля» о централизациі революціонной борьбы въ Россіи. Его же. (Отдѣльный оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 37 и 38). Женева. 1882. 50 с.

Къ біографіи А. И. Желябова. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 39 и 40). Женева. 1882. 50 с.

Matija maty Isusowa Wirszki Szewczenka z uwahamy M. Drahojanowa. 1882. 50 с.

Зански южно-русскаго соціалиста. Выпускъ первый. Ж. 1877. 1 фр. Життя і здоров'я людеј на Україні. Зложив С. Подолинскій. 1879. 3 фр.

Соціалист украинци въ Австріи. С. Подолинскаго. Женева 1880. 50 с. Ремесла і хвабрики на Україні. С. Подолинскаго. Женева 1880 2 фр. Пав-Народолубецъ. Повість. Женева. 1879. 1 фр.

Хіба репутъ воли, якъ масла повні? Романъ з народнього життя. П. Мирного та І. Білика. 1880. 6 фр.

Бобзарь Т. Гр. Шевченка. (Видають стереотипне). Книжка перша і друга. Женева. 1881. по 1 фр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, місячник літературній і політичний, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ДЗВІН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 і 7 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Українській Гетьман Богдан Хмельницькій і Козаччина, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.

Нова віра на Україні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

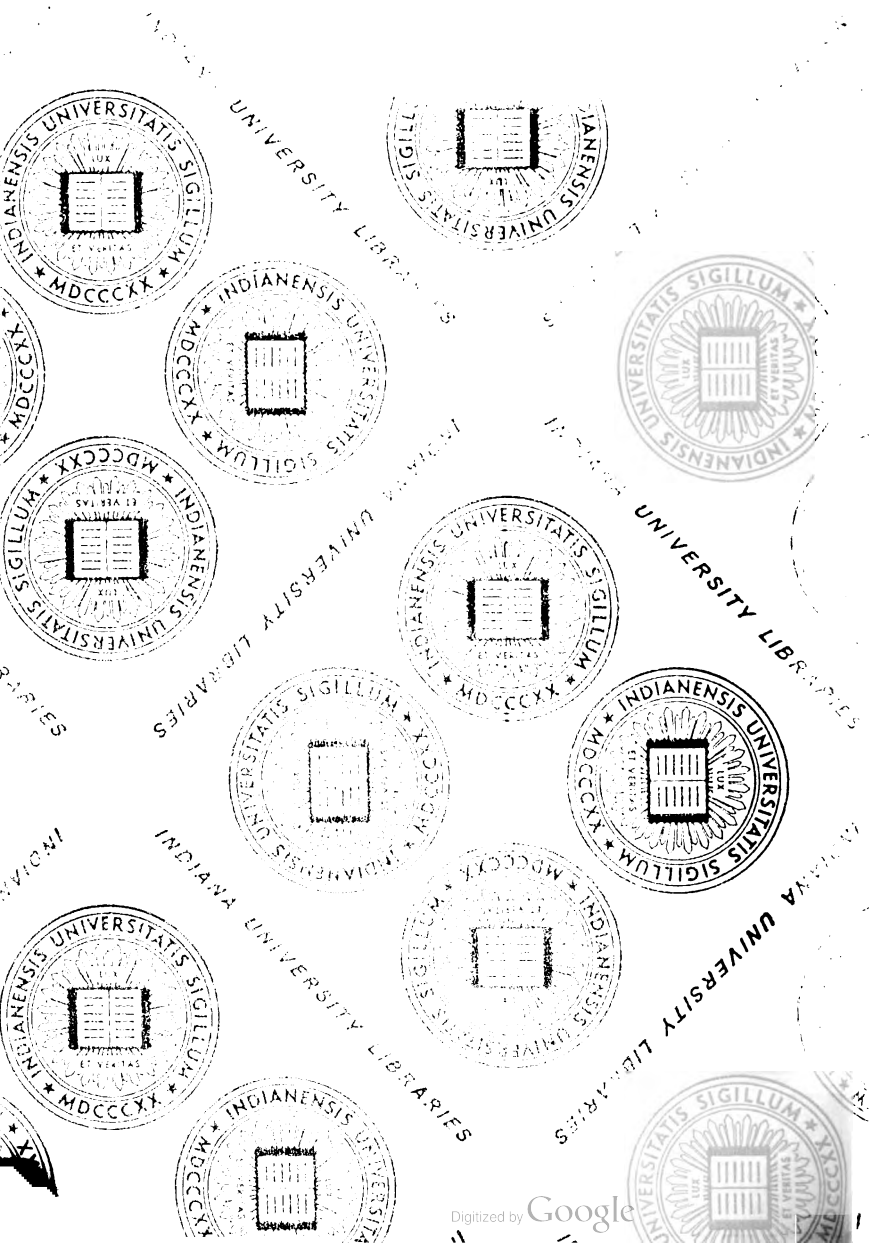
Война за волю. Оповіданя Г. Успенського. Львів. 1878. 8 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка I. Повѣсти Еркмана Шагріана, переклавъ Романъ Розмаринъ 15 кр. — II. Література Українська, проскрибована рядом росіійським М. Драгоманова, з французького. 10 кр. — III. Відки і якъ вzialiся люде на землі. Ериста Геккеля, переклав Іван Франко з німецького 10 кр. — IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. 20 кр. — V. Думи і пісні найзатітніших европеійських поетів. Вибрав і видав Іван Франко. 10 кр. — VI. Пчели. Мигра Ів. Писаєва, переклав з росіійського Василь Польняскій. 10 кр. — Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Лавльє, переклав Іван Франко. 10 кр. — VIII. Довбія, Еміля Зольа, з французького перевела Ольга Рошкевич, частка I і II; в додатку «Хутірчик», ескіз Еміля Зольа. 20 кр. — IX. Білковина, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр. — 10. Значінь авторітету в виховану, Н. А. Добролюбова, переклав з росіійського Евгеній Олєсінцькій. — 11. Сільска община в Росіі, Еміля де Лавльє, з німецького обробленя Карла Біхера. 10 кр. — 12. Довбія. Еміля Зольа, з французького перевела Ольга Рошкевич. Частка III. 15 кр. — 13. Суспільно-політичні сторониства в Німеччині, Ганса Шелля, з німецького перевела І. М. і І. Ф. 20 кр. — 14. На дні. Повість І. Франка. 25 кр.

СВѢТ, Ілюстрована літературно-політично-наукова часопись. Виходить раз на місяць. Ві Львові. На рік 4 гульд.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО». Выходить въ Женевѣ съ 8 августа 1881 г. еженедѣльно и съ 15 мая 1882 г. два раза въ мѣсяць.

DK508

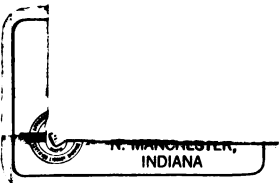
A2H873

1882

3 2000 002 540 070

**DO NOT REMOVE
SLIP FROM POCKET**

MCO

Digitized by Google

